1y GSO 11e Zeitely

ÚJ FOLYAM XXIV. 1–2. SZÁM BUDAPEST 2015. FEBRUÁR ÁRA 830 FT

MAGYAR SZEMLE

Patrick Modiano BESZÉDE A NOBEL-DÍJ ÁTVÉTELEKOR – *Egedy Gergely* SKÓT NÉPSZAVAZÁS AZ IDENTITÁSRÓL – *G. Mátyus Melinda* TEMESVÁR, 1989. DECEMBER – 1944–45 BUDAPEST *Kassák Lajos és Dr. Györffy István memoárjai* – *Entz Géza Antal* RADOCSAY DÉNESRŐL – DIGITÁLIS SZAKADÉK *beszélgetés Balogh Ákos Gergellyel* – *Gróh Gáspár* AZ OSTROMRÓL – *Bod Péter Ákos* VOLT EGYSZER EGY NDK – *Kubinszky Mihály* A HAP GALÉRIA, 2003–2014

ÚJ KIADVÁNYAINKRÓL

2014. április 24-re, William Shakespeare születésének 450. évfordulójára jelent meg Kodolányi Gyula és Katona Szabó Erzsébet *Üzenetek W. Sh.-től – Messages from W. Sh.* című kétnyelvű könyve a *Magyar Szemle* és a *Hungarian Review* társkiadásában, amely versimprovizációkat és papírkollázsokat tartalmaz.

Könyveink a szerkesztőségben 40%-os kedvezménnyel kaphatók.

Csoóri Sándor 85 éves. A Magyar Szemle szeretettel köszönti születésnapján barátunkat, a magyar szellemi élet évtizedek óta meghatározó nagy egyéniségét. Az évforduló alkalmából, lapunk áprilisi számában, ismeretlen Csoóri-dokumentumokat fogunk bemutatni.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

http://www.magyarszemle.hu

DRÓTPOSTACÍMEINK

Főszerkesztő: kodolanyigyula@magyarszemle.hu

Szerkesztőség: msza@magyarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magyarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány Igazgatósága: Bod Péter Ákos, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

ELŐFIZETŐI DÍJ VÁLTOZÁSA 2015-TŐL

2015. évre, mintegy négy év után, sajnos kénytelenek vagyunk emelni lapunk árát, a kéthavonta esedékes 780 Ft-ról 830 Ft-ra. 2015. évi előfizetési díjunk 4980 Ft, illetve fél évre 2490 Ft.

LAPUNK ELISMERÉSE ÉS E SZÁMUNK TÁMOGATÓI:

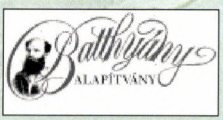
Richter Gedeon Nyrt., valamint

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula, Czakó Gábor, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Mellár Tamás*

Rovatvezető: *Gróh Gáspár* Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*
Szerkesztő: *S. Király Béla* Képszerkesztő: *Csejdy Virág*
Tördelőszerkesztő: *Dombi Viktória* Korrektor: *Kiss István*

Új folyam XXIV. *1–2. szám* *2015. február*

Gróh Gáspár	***Mába érő háború***	*3*
G. Mátyus Melinda	***Jövel, Uram*** – *A 25 éves romániai forradalom nyitánya (2. rész)*	*8*
Egedy Gergely	***Skócia: népszavazás az identitásról***	*29*
Romano Rácz Sándor	***Átlépni a szóbeliségből az írásbeliségbe*** – *A roma kultúra nagy kísérletéről*	*47*
Pápai Luca	***Digitális szakadék: Ki építi a hidat?*** – *Beszélgetés Balogh Ákos Gergellyel*	*71*
Entz Géza Antal	***Radocsay Dénes: Mérték és példa***	*83*
Ablonczy László	***Ő volt a menedék...*** – *Száz éve született Gellért Endre (3. rész)*	*112*
Gróh Gáspár	***Úton Az elsodort falu felé*** – *Szabó Dezső irodalomszemléletének formálódása*	*130*
Kaba Eszter	***Egy hadifogoly rajzos naplója a Nagy Háborúból*** *(2. rész)*	*143*

1% Metafizika – Szabados György emlékére
Válogatta Kodolányi Judit

Kassák Lajos	***Kis könyv haldoklásunk emlékére***	*149*

1944–1945 – Szerkeszti Kodolányi Gyula

dr. Györffy István	*Kórház az ostromban* (1. rész)	156

Körkép

S. Király Béla	*Patrick Modiano a ceremóniák labirintusában*	173
Patrick Modiano	*Beszéd a Nobel-díj átvételekor* (részletek)	175
Petrik Béla	*Egy különös utazás dokumentumai – Magyary Zoltán 1935-ös szovjetunióbeli tanulmányútja*	181
Tóth Klára	*A funtineli boszorkány – Van valami furcsa és megmagyarázhatatlan*	191
Kubinszky Mihály	*Csillaghullás: HAP Galéria 2003–2014 – 11 év, 110 kiállítás története*	193
Fáy Zoltán	*Charlie-k, hitek, vallások*	198
Bod Péter Ákos	*Volt egyszer egy NDK*	202

Summaries	213
E számunk szerzői	217

E számunk illusztrációi egyrészt az előző számunkban elkezdett cikk folytatásaihoz: a hadifogolynaplóhoz, másrészt Entz Géza Radocsay Lászlóról és Kubinszky Mihály a HAP Galériáról szóló cikkéhez tartoznak. A fedélen: részlet az angyal fejéről a szepeshelyi Angyali Üdvözletből, 1480–1490.

Köszönjük a Forster Központ könyvtárának (jelölve FK) a Radocsay László munkásságához kapcsolódó képeket, valamint a többi fotó közrebocsájtását a Szépművészeti Múzem – Magyar Nemzeti Galériának és a fotókat készítő Bokor Zsuzsának, illetve Mester Tibornak.

MÁBA ÉRŐ HÁBORÚ

Egy gyerek számára a világ legtermészetesebb dolga, hogy az időszámítás vele kezdődött. Ami az ő születése előtt történt, az az őskorban esett meg.

Az én nemzedékem már békeidőben született. Állítólag volt valami háború, de az valamikor a homályos, ismeretlen távolságú múltban történhetett. Ezen mit sem változtatott, hogy nyomaival nap mint nap találkoztam. A pesti Duna-parton sétálva még Budáról a kiégett királyi palota kupolájának csontvázát láttam, és az Erzsébet-híd rozsdásodó, romos főtartóit deszkapalánk takarta el. Az utcák épülettömbjeit foghíjak tagolták, a kevés mesterember kirakataiban megégett, deformálódott kések, megpörkölt könyvek mellett hibátlan, csillogó, kijavított párjaik voltak láthatók: „Ilyen volt – Ilyen lett" volt alájuk írva, biztatásul az arra járóknak, hogy hadirokkant tárgyaikat meg lehet menteni, értő szakember munkája nyomán: mintha nem történt volna semmi. (Nem tudom, hogy már akkor, vagy csak évek múlva jutott eszembe: meg lehetett volna cserélni a csillogó és a megszenesedett tárgyakat. Ahogyan a megbetegedett majd meggyógyított ember eredetileg egészséges volt.)

Nagyapám téli cipőjének talpa tankgumiból készült, a hetvenes évek elején abban mentem éjszaka havat lapátolni. A mindennapokban nem bolti spárgával kötöztük össze a kötöznivalókat, hanem a labdányi gombolyagba gyűjtött ejtőernyőzsinórral. És gyermekkorom édenkertjében, ahol minden szabad volt, egyetlen tabut kellett tisztelnünk: a szinte mindenütt utunkba kerülő lőszermaradványokat. A nagyját összeszedték addigra, egy gödörbe gyűjtötték a felnőttek. A gödröt is tiszteltem,

csak messziről mertem ránézni. Én ugyan csak lőszerhüvelyeket találtam, de gondosan jelentettem a felnőtteknek. Kötelező volt az óvatosság: bármikor előkerülhetett működőképes, éles robbanószer is. Nem kellett sokat tiltani, a felnőttek látható félelme fenyegetőbb parancs volt minden másnál. A gyerek magától, különösen elvont veszélyektől nem nagyon fél, még a másokat ért bajtól sem nagyon. De ha egy felnőttön megérzi a félelmet, akkor ő is félni fog. Láttam a rémületüket, a jeges iszonyatot a szemükben: a szomszédságban három gyerek, tán ismerhettem is őket, talált lőszerrel játszott. A robbanás után egyikük meghalt, egy megvakult, egynek a karja szakadt le tőből. Ez akkor csak ijesztő. A felnőttek döbbenete azonban félelmetes. Így fizettek a gyerekek a nagypolitika háborús játékaiért.

Az eredetileg angol mintára készült, gondosan tervezett és épített park, ahol éltünk, ekkoriban már csupán hatalmas, elvadult kert volt, otthonosabb és meghittebb, mint fénykorában lehetett. Nem kellettek bele műromok, ott volt a porrá égett régi ház, néhány éve még anyám édene, kovácsoltvas rácsokkal, beszakadt födémmel, befutva borostyánnal és vadszőlővel, és a fal repedéseiben gyökeret verő bokrokkal, fákkal. És hogy a történelmi lecke még valóságosabb legyen, ott volt a nagy fenyőfa alatt egy fakereszt, a „szegény Lajcsi" sírja, aki úgy gondolta, hogy nagyszüleim fái közt el tudja rejteni a háború elől a traktorát. Nem sejthette, hogy a németek fehérvári frontáttörési kísérletének az útjába kerül. A falu vagy tucatszor cserélt gazdát, sem civilnek, sem katonának nem volt sok esélye a túlélésre. Lajcsit nagyanyám temette el, az egyik lövészárokból kimentett, sebtében kimosott damasztabroszba göngyölve. A front elvonulása után a kertben talált huszonvalahány katonahalottat a temetőbe vitték, az oroszok dísztemetést kaptak. Tavasszal, az olvadó hó alól később előkerült még néhány további holt-

test, a megkésett hősi halottak alighanem ma is az út melletti bombatölcsérben nyugszanak. Amikor rájuk került volna a sor, az ünnepélyes ceremóniák szezonja lefutott, és az ismeretlen katonákból ismeretlen halottak lettek. Még arról is megoszlanak az utólagos vélekedések, hogy németek voltak-e vagy oroszok, ma már senki sem emlékszik arra, hol találtak nyugtalan nyughelyet.

1956 őszén nagyanyám a budapesti ostromviseltek higgadt szakszerűségével vezényelte a Ferencz József-hídon (ahogy ő mindhalálig nevezte) bevonuló orosz tankok zörömbölésének háttérzajával az ablaktáblák leakasztását. Tapasztalatból tudta, hogy egy szétlőtt városban üveget szerezni télvíz idején nem egyszerűen nehéz, hanem lehetetlen. Az ablakok biztonságba helyezése után, együtt a ház lakóival, hasonló profizmussal vonultunk pincelakónak. Mindenki tudta, mit kell tenni. A pincében pedig még ott álltak a '44-ben kialakított főzőhelyek. Rembrandti kép volt, ahogyan az asszonyok a sparhertekben égő tűz fénye mellett főzték a vacsorát.

Dráma volt? A gyereknek, aki akkor én voltam, nem. A gyereknek nincs összehasonlítási alapja: neki minden egyformán új, és minden új egyformán természetes. Ha elered az eső, beállunk az eresz alá, ha beázik a plafon, lavórt rakunk a csepegő víz alá, ha tankok vonulnak az utcán, mert éppen forradalom van, akkor leakasztjuk az ablakszárnyakat, és lemegyünk a pincébe. Ez a dolgok rendje. Mindig így kell tenni, ha a dolgok így alakulnak. Háromévesen valószínűleg ilyen magától értetődőnek tekintjük még a halált is. Talán nem is lenne szabad másként élni.

Évtizedekkel később egyszer azt mondta nagyanyám: „Ti olyan háborús gyerekek voltatok". Hogyan? Hogy mi háborús gyerekek lettünk volna? Mikor rengeteg idővel, hat-nyolc-tíz évvel a háború után születtünk? Meglepetésemben nagyanyám megjegyzését először ma-

gas korával magyaráztam. Addigra volt tapasztalatom arról, hogy kilencven év körül sokakban összetorlódik a múlt. Az öregemberekben életük időszámításában szinte egy pillanat lesz minden, hiszen minél tovább él valaki, annál jobban tudja, hogy milyen rövid az élet. Csak a gyerek gondolja úgy, hogy az végtelen.

Ahogyan megtanultam, hogy bizony mennyire nem az, megtanultam azt is, hogy még a történelem is milyen rövid. Költőien szép, s egyúttal megrendítő az elmélet, amely szerint mi, élő emberek, milyen közel vagyunk egymáshoz, néhány kézfogásnyi távolságban mindenki ismerősünk. De ugyanilyen közel van a múltunk is. Nemzeti mitológiánk nagyjaitól, a reformkor hőseitől háromnégy, Adytól, Babitstól, Móricz Zsigmondtól, Bartóktól egy-két kézfogás választ el csupán.

Ha gyerekkorunkban felnőtt kezébe kapaszkodtunk: háborúviselt emberekkel fogtunk kezet. Magával a háborúval paroláztunk, még ha nem tudtunk is róla. Pedig sokszor még figyelmeztettek is. Amikor nem akartuk megenni az ebédet, nem csak az öregek példálództak azzal, hogy „bezzeg az ostrom idején boldogan megetted volna", hanem a szüleink korosztálya is. Ettől az „ostrom" ugyanolyan távol maradt. Egy kisgyerek számára a szülők, mint minden felnőtt, öregek. A nagyszülők nagyon öregek, aki pedig még náluk is régebben él e földön, arra már nincs is kifejezés.

Vagyis nemzedékem, ez a békeviselt generáció, még ha nem élte is meg magát a háborút, háborús gyerekekből áll. Kinek-kinek más élménye lehet erről. Legtöbbünknek talán a már-már meghitten ismerős golyónyomok a házfalakon iskolába menet, és a grundok, a levegőbe repült házak helyén. És idővel a sokféle családi mitológia. Hiszen már a homéroszi eposzok tanúsága szerint, a világirodalom élén is történetté nemesedett háborús kalandok állnak. Ezek nagy része lassan feledésbe merül. Nekünk,

a háborús gyerekek utóhadának személyes emlékünk nem a háborúról maradt, hanem a háborút megélt nemzedékről.

Amilyen szörnyű volt, amit megéltek, olyan jó, hogy velünk voltak. Hetvenéves emlékeiket, a háború kézfogását akaratlanul is megőrizzük. Kíváncsi vagyok, hogy a mai gyerekek megérezhetik-e egyáltalán a halottmosdató, puskaporszagú, kormos, könnymaszatos tenyérmelegüket a mi kezünkön.

Gróh Gáspár

JÖVEL, URAM

A 25 éves romániai forradalom nyitánya

2. rész

„Válságosra fordult a helyzet. Mi lesz? Valaminek történnie kell! Mit tegyek?"
(Tőkés László)

Tőkés, a felesége, sógoruk, Kiss Pál és Menyhárt László, aki a lelkész és családja vigyázására maradt – vacsorázni készülnek. Kívülről most már a *Hora Unirii* (román egyesülési dal) szűrődik be.

Sem erre, sem arra elmozdulni nem lehet.

Kint, a Cipariu utca végéből, egy autó közeledik. Halogénégői vannak. Próbálkozik, hosszú fénnyel néz az emberekre; erőfitogtatás. Bevonul a tömeg közepébe, ott megáll.

Fojtott indulattal figyelik a kiszállókat: Petre Mot polgármester és Vasile Rotărescu, az FDUS (Szocialista Demokrácia és Egység Frontja) elnöke. Mit jelentsen?

A református hívek elbizonytalanodnak: az ügy rendezését várták, de mégis. Ez most jó vagy rossz?

Moték magabiztosak, előveszik a mindig bevált, biztos régi kártyát: „Román testvérek, kérem, menjenek haza! Miért vesztegetik itt az idejüket? Ha a magyarok itt akarnak állni, az ő dolguk. Ez az ő templomuk. Bármiként is legyen, ők sovének! De ti, románok, menjetek haza!"

De a tömeg már közösségszerű. Az emberek megérzik, a mellettük álló is ember. A szolidaritásból fakadó érzelemforgatag, miután átgyúrta a szívet, szép lassan átszivárog az agyakba is. Tisztán látni, érteni legtöbbüknek most sikerül először.

„Nu plecăm, nu plecăm! Nem megyünk, nem megyünk!"

És mindenki marad.

Jó. Akkor mással próbálkoznak: beszélnének azzal a... pappal. Nincs jelző.

Amikor Tőkés legközelebb kinyitja az ablakot, Gazda Árpád odaszalad, bekiált: A polgármester beszélni kíván. Veled.

„Ne engedjen nekik, ne álljon szóba velük, úgyis hazudnak, mindig hazudnak" – morajlik a tömeg.

Egy négytagú hirtelen-bizottságot alakítanak, Gazda Árpádot, Ionˇt és még két férfit szemel ki a tömeg. Ők négyen bemennek a polgármesteri küldöttséggel. A lépcsőházig. Itt zajlik a tárgyalás. A polgármester: Kis probléma az egész, hát persze, hogy megoldható, fentről lefelé. Mondja el a panaszait. Ő ugyan nem tud semmiről.

A lelkész sorolja: beverték az ablakait, terroristák megtámadták, állapotos, beteg feleségéhez nem engednek be orvost, ki akarják lakoltatni.

Nyugalom, nyugalom, minden rendben lesz, minden megoldódik, az ablakokat beüvegezik, lesz tűzifájuk, a feleségének orvos, és mindent megtesznek annak érdekében, hogy a kilakoltatás ne történjék meg. De Tőkés úr is mondja meg a tömegnek, hogy menjenek haza, a bizottság tagjai erősítsék meg, hogy egyezségre jutottak. A bizottság négy tagjának nevét följegyzik.

Kimennek, a bizottság is, a küldöttség is. A tömeg követelődzik: Mi történt? Mit mondtak? A gazemberek – hallatszik egy-két távolabbi sarokból. Gazda Árpád magyarul tájékoztatja a híveket, óvatosan, de tárgyilagosan. Ion románul, az ígéretekhez kommentárt is fűzve. „Adjuk meg nekik a lehetőséget holnapig, lássuk, betartják-e szavukat. Holnap újra jöjjenek ide. Ha nem állják szavukat, mindegyikük keresse fel a szomszédját, barátját, hogy még többen legyünk, hiszen itt igazságtalanság történik."

Néhányan hitetlenkedve nézik Iont: biztos, hogy nem provokátor? Ezeket a mondatokat – másoknak?

De a fiatalember hangja csillog, tekintetét összeviszsza szeli az együttérzés.

Az emberek kezdenek hazaszállingózni, főként az idősek. A bőrkabátos szekusok megfigyelik Ionék csoportját, és amikor csak ők maradtak, támadnak.

Egy kisebb, fiatalokból álló csoport volt, a szekusok elindulnak feléjük. Várható volt, most mégis meglepődnek. A szitkozódó bőrkabátosok kiszorítják őket a Mária térről, rugdossák a fiatalokat. Előkerülnek a gumibotok, végre, végre, most, hogy kevesebben vannak, a szemetek.

Utcai harcok? – villan át a fiatalok agyán. Ilyen nincs, ilyen itt nincs.

Egy villamos csörömpöl be a megállóba, az Isten most ezt küldte. A szekusok elől a lépcsőkre ugrándoznak az emberek. Az utasok sietve húzódnak össze, hogy minél többen felkapaszkodhassanak. A magyarokból, románokból álló fiatal csoport győzedelmes villamosa kizötyög, az állapotához képest fürgén. Néhányan vasdorongot tartanak a kezükben, a patika alatti pinceablakból húzták ki ezeket. Használni kellett volna – mondják, fél lábon álldogálva. Néhányan elhúzódnak tőlük, nem jó belekeveredni. Mások érdeklődnek. Hihetetlen a beszámoló.

„Este elköszöntem a tömegtől, fáradtak vagyunk, nyugodjanak meg, nem lesz kilakoltatás, velünk az Isten. (…) Nagyon féltünk az éjszakától: mi lesz, ha elmennek a rendesek és maradnak a provokátorok, kétes alakok."

(Tőkés László)

A temesvári családok izgatottak, mindenki hallott már valamit.

Az éjszaka bent, a parókián nagyon lassan telik.

Kisebb-nagyobb zajok, a kisebbek is torzulnak, mire a szobába-konyhába-irodába beérnek. Néhány mondat bennreked a parókia szobáiban: nem hagyjuk, nem hagyjuk, a karácsonyi énekek, megvédjük, megvédjük. Aztán az ütlegelés zaja szökdécsel fel az emeletre, majd a polgármester hangja, amint küldi haza az embereket. Nem alszanak, így biztosabb, hogy *lesz* reggel.

Amikor már látni lehet, kinéznek az ablakon. Emberek állingálnak a téren, a villamosmegállóban. Tegnap is így kezdődött, óvatosan, tapogatódzva: hányan vagyunk? A tér másik oldalán lévő patika, élelmiszerbolt előtt is többen topognak, az ablakból kivehető néhány ismerős.

Megérkezik Petre Mot polgármester, embereivel tüsténkedik. Nem is érti, hogy juthatott idáig az ügy; rendelkezik: fa, szén, ablaküveg. Kis dolgok ezek, kérem, csak egy kis jóindulat.

Pazar az élet a parókián.

A legfontosabbat kérik bent, a lelkipásztor és kint, az összegyűlt emberek: írásos garanciát a kilakoltatás érvénytelenítésére.

De hát láthatják, amit pénteken megígértek, már szombaton reggel tökéletesen végrehajtva. Ők szavatartó emberek. Mi ez a kételkedés? Orvos is lesz a pap feleségének, csak menjenek haza!

Menjenek haza (amíg jól megy dolguk). Utóbbit hangosan nem mondják.

Mot polgármester elvtárs egyik emberét az üzletek előtti csoportokhoz küldi, oszoljanak, nincsen már Tőkés-ügy.

Füttykoncert, mint tegnap este.

A város első elvtársának embere szerint: Tőkés Lászlót a megyei párttitkárságnál várják.

Az emberek nem engedik, biztosan csali.

Akkor menjen valaki helyette, az elvtárs már ingerült.

Egymásra néznek, aztán mindenki Sepsire. Elviszik a párt kocsijával, ott Mot már várja. Oszlassák fel a tömeget, küldjék haza őket!

Bevetik a tűzoltóságot, vízágyúkat, meglátják!

Lehetetlen, így Sepsi, már nem uralják a helyzetet.

Vigyék be őket a templomba, hadd imádkozzanak. Többet érnének vele.

De itt már nem csak reformátusok vannak.

Nagyon rosszul járnak, nagy baj lesz, meglátják.

Sepsit visszaviszik az autóval. A tömeg látja kiszállni egy autóból, a hivatalosságokkal együtt. Nem ismeri mindenki, a románok közül senki.

Szidják, köpködik, de valahogy bejut a parókiára.

Közben kiszúrják a pártautó gumijait.

„Tehát könnyű dolgom van. Nem kellene itt a ház előtt álldogálnom."
(Franz Kafka)

A tömeg nő, senkinek sincs eszében hazamenni. Aki eddig semmit nem tudott/hallott, az szombaton délelőtt a munkahelyén értesül a lényegről: megvédett a nép egy rendszerellenes magyar papot. Felesége állapotos. Ki akarják tenni, mert nem hódol be, nem engedelmeskedik.

Tudjátok, a Máriánál, az a tégla saroképület!

Petre Dugulescu baptista prédikátor már reggeltől a két templom között szaladgál. Látja, hogy dagad a tömeg. Ez nagyon jó, így nehéz kiemelni Tőkéséket az épületből, hacsak helikopterrel nem…

A parókián jövés-menés, a barátok, hívek mellett egy-két ismeretlen arc is. Kiss Pált, Tőkés Edith sógorát is megkérdezik: ki ő, szekusokból nem kérnek.

Néha a tömeg, bent, az intim térben, ijesztőnek tűnik. De biztonságot is nyújt.

Már régóta nincs magántér, legalább tíz éve. 14 és 14 óra harminc perc körül Tőkés kinyitja az ablakot. Újból megköszöni a szolidaritást. A polgármester értesítette, hogy megsemmisítették a kilakoltatásról szóló határozatot. Megismétli: megsemmisítették.

Örömünnep. „Libertate, libertate! Pentru pastor si popor!" (Szabadság, szabadság! A lelkésznek és a népnek!)

Többször, sokszor, jó ritmusa van.

De mi van, ha bent szekusok vannak, és csak azért mondja ezt a pap – aggodalmaskodnak kis idő múlva.

Mert nem tudhatják.

Gazda Árpád már reggel 10-től a parókián van, a többiekkel együtt. Feláll, tesz néhány lépést, leül, aztán az ablakhoz megy, ismét leül. Néhány mondat, ismét csönd.

Tőkés időnként kinéz az ablakon, szól az egybegyűltekhez, magyarul, románul. Amikor csak magyarul, a magyar hívek fordítják a lényeget.

Sokaknak ez itt a randevú helyszíne.

Csőke Attila is a parókia előtt találkozik feleségével, aki szintén fordít.

Odaszól neki, hazamegy, 5 óra tájban visszatér kislányával, Melindával, nem nyughat. De a villamossal csak a Mária-hídig mehetnek, a tömegtől már nem tudja magát továbbvonszolni a jármű. A síneken, a sínek között, mindenhol emberek, akik már nem félnek.

A szakállától megvált apa és lánya elgyalogol a templomig, messziről látszik: a parókia előtt újból gyertyás tüntetés, idősek, fiatalok, apró gyermekek is szüleikkel vagy a nagymamával. Attila mégis hazaviszi lányát, rossz előérzete van – otthon megtudja, hogy édesapja a templomkapunál őrködik.

Kiss Pali kirohan sógorának cigarettát vásárolni. 2-3 dobozzal hoz. Hozza a kinti híreket.

A feszültség lassan elfogyasztja a városban a levegőt.

A bennrekedt pap egy cigarettásdobozt kibont: enni úgysem lehet.

„És egyszer valaki felmászott a villamos tetejére, és elkezdte kiabálni: Le Ceauşescuval! Le a zsarnokkal! A villamos tetején ismertem fel Cseke Bandit, akkori munkatársamat. Hirtelen a hideg rázott ki, mert én ilyet még sohasem éltem át."

(Cseke Attila)

„Egy adott pillanatban egy fiatalember lehúzta egy villamos áramszedőjét, amely épp a templommal szemben állt meg. Felugrott a villamos tetejére, és elkiáltotta magát: »Le Ceauşescuval!« Majd arra biztatott bennünket, hogy védekezzünk, mert a Szekuritáte meg akar gyilkolni bennünket."

(Istvan Ion)

Bent, a parókián is hallják: „Szabadságot akarunk! Le Ceauşescuval!" Már mintegy ötezer ember kiáltozik, sír, ugrándozik vagy szoborszerűen áll egy-egy gyertyacsonkkal!

Gazda Árpád elvegyül a tömegben, a bent megbeszéltek szerint az ismerősöket kéri: próbálják a tömegnek sugallni: aki nem Tőkés Lászlóért tüntet, menjen el a térről.

De kint már árvíz van.

Mátyus, Tolnay, Kabai, Sepsiék, Balaton és sokan mások bent vannak, továbbra is váltják egymást.

Tőkés 17 óra körül kinyitja az ablakot, és kéri a sokaságot, menjenek haza. A jelek szerint már nincs szüksége védelemre. Senki ne kockáztassa az életét miatta.

Senki nem mozdul!

Libertate! Libertate! Nu vă lăsăm! (Szabadságot! Szabadságot! Nem hagyjuk el önt!)

Balaton Zoltán és Varga Lajos Zoltán fizikusok felkeresik Dugulescut, Tőkés lelkipásztor javaslatával/kérésével: másnap reggel a 10 órakor kezdődő istentiszteletre

jöjjenek el a baptista hívek is, éljenek közösen az úrvacsorával. Lehetséges?

És még előtte, még ma menjenek fiatalok, minél többen. Énekelni, imádkozni. Lehetséges?

Keresztény forradalom van?! – kérdezik párbeszéd helyett a hívek egymástól, szembeszéddel. Forradalom van?!

A baptista templomban a késő délutáni istentiszteleten kb. kétezren vesznek részt, az emberáradat elindul a villamosmegállóhoz a Mária térre, így az erő egyelőre a tüntetők oldalán. Merthogy a baptista közösségből nagyon sokan maradnak.

Nem mindennapi látvány fogadja a jámbor embereket: Ion Monoran költő a villamosokat állítgatja, az áramszedőket lehúzza. A körülötte lévők pedig nem az áramszedőket féltik – csak Monorant, meg ne csússzon. Felkiáltanak, biztatják. Ha nem boldogul egyedül, besegítenek.

Le Ceauşescuval! Szabadságot! Le a kommunizmussal!

A tiszteletes az ablakból kéri a tömeget, csendesedjenek el, amennyiben az ő ügyén szeretnének segíteni. Néhányan lehurrogják, a többség tombol:

Szeretünk! Nem megyünk el! Veled maradunk!

Sepsi Béla elrohan a magyar színházba, az egyetemisták itt táncházat tartanak. A fia a hegedűs. Tűnjenek el innen minél gyorsabban, siessenek haza, most már komoly dolgok történnek!

A fiatalokban a kíváncsiság nagyobb, mint a félsz. Hagyják a mezőségi táncot, rohannak, ki haza, ki a Mária térre, legtöbben, együtt maradva, ide, a templomhoz.

A vallásos, csendes énekek mellett hirtelen énekváltás: Deşteaptă-te, române! Ébredj, román!

Hallják, csatlakoznak, ujjonganak. Vulkánkitörésszerű, rekedtes ének, elhallgattatni már nem lehet.

„A látvány fantasztikus volt. A Magyar Televízió Panoráma műsorában látott prágai Vencel téri képekre emlékeztetett."

(Jost Norbert)

A patika előtt két magas, jól öltözött férfi Istvan Ion mellé lép: már tegnap figyelték. Atyaian közlik: vigyázzon, a Szekuritáte már érdeklődött utána, jobb, ha eltűnik!

De nem, ő, nem!

Pártaktivista kinézetű idős férfiak a tömeg szélén kérlelik az embereket, menjenek haza, mindenkinek jobb lesz. Pláne nekik...

Füttyszó. És nem csak.

„Te, mondtam, célba vettem, és kicsit meglöktem a térdemmel, nyisd ki a szemed, el akarok búcsúzni."

(Franz Kafka)

A tömeg egy része elindul a Mária-hídon keresztül a Néptanács/Pártbizottság felé. A jelszóarzenál bővül, egyre bátrabban nyúlnak eddig ki nem ejtett szavakhoz.

Szabadságot akarunk! Enni akarunk! Le Ceauşescuval!

A gyiroki úti laktanya irányából tankok jönnek.

Égnek az évek óta utált könyvek.

Az altiszt könyörög: éles lőszer van minden tankban, ne gyújtsák fel, nagyon veszélyes.

A kiskatonákat elengedi a tömeg, a tankokat kézben tartja.

A Mária téren így is sokan maradnak, főként magyarok, ők látni akarják, hogy a lelkésznek és családjának nem esik bántódása.

A Cipariu utca sötétebb végétől egy ponyvás teherkocsi érkezik, egyenesen a templom bejáratáig nyomul. Ott kiszállnak a tűzoltók, másik oldalról pedig a szekusok érkeznek, gumibotokkal. Rendőrök, milicisták

A LIPTÓNÁDASDI MADONNA FÜGGŐKÉPE, 1460–1470
Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria

is vannak, lapátokkal és pajzsokkal kezdik verni-szétverni az ottmaradt tömeget. Szatyrok, sálak maradoznak el a járdán, a keskeny utcán.

Egy embert a parókia ablaka alatt vernek. Tompa hangok, ütemesen.

Edith sógorával, Palival ott térdel az ablak mögött. Gumibotozás.

Hangosabb, még hangosabb ellenállás. Bent maradni! Pali lefogja Edithet, görcsös semmittevés. Hangosabb zihálás, aztán gyengül, halkabb és még halkabb. Csend.

Fél méterre, a falra tapadva is – csend.

Az első áldozat? hányadik? hideg van kint? meleg? bent nincs hőmérséklet és idő.

„Mi a függöny mögül néztük azt a szörnyűséget, ami az utcán zajlott, amint fellökték a mozdulatlan testet a kamionra."

(Tőkés Edith)

A vízágyúk is működésbe lépnek. Szaladnak, sikoltoznak az emberek, sok az idős, ők nem mentek tovább a tömeggel, a tiszteletes úrékra akkor ki vigyáz. Beszaladnak a vízágyús tűzoltókocsik és rohamrendőrök közé.

Előkerülnek a kövek, kisebbek, nagyobbak, tejesüvegek, mielőtt észbe kapnának, már védekeznek. Harcolnak.

Kitaposott sarkú cipőben, bevásárlószatyorral, bomladozó konttyal.

„Elérve a CFR tartományi igazgatósága előtti közlekedési lámpákat, láttuk, hogyan nyomulnak a katedrális felől a sisakkal, pajzzsal és gumibottal felszerelt milíciaalakulatok. Katonai lépésben vonultak, a pajzsokat gumibottal verve félelmetes hangzavart keltettek. Jobbra pedig két tűzoltóautó vízágyúkkal próbálta szétoszlatni a tömeget. Néhány vízsugár az én autómat is elérte, de többet nem láthattam. Nem tudtam, merre forduljak.

(Dugulescu)

„Rengeteg milicista járőrözött a mellékutcákban, brutálisan gumibotozták a járókelőket, zsúfolták be a fiatalokat az autóbuszokba."

(Dugulescu)

„Estefelé megjelent egy Comtim feliratú autóbusz, amelyről kék ruhás, sisakos, fehér pajzsos és gumibotos különleges alakulat szállt le. A parókia előtti útszakaszt foglalták el. Így mintegy kétszáz személyt a Treboniu Laurian utcába szorítottak. A tüntetők másik része, mintegy ötszáz személy, a Mária tér Béga-híd felé eső részén maradt. Én ebben a csoportban maradtam, és elindultunk a sétányon a Michelangelo-híd felé. Útközben leszedtük a Ceauşescu-korszak tábláit. Az egyetemi komplexum felé tartottunk, abban a reményben, hogy ott erősítést kapunk, és azzal térünk vissza a Mária térre."

(Istvan Ion)

Este Sepsi Bélát, Balaton Zoltánt, Sükösd Antalt, Tolnay Istvánt, Holló Ferencet hazaküldi a lelkész, próbáljanak meg pihenni egy keveset, nagyon hosszú volt a nap.

Mindenhol tüntetnek: az Opera téren, a Dóm téren, a 700-as piacon, a Jenő herceg téren, a Gyiroki úton, a Buziási úton, a Kossuth téren, az Egyetemi negyedben.

A milícia kisbuszaival a szekusok/milicisták is járják a várost, sok embert elfognak. A Popa Sapca börtönbe viszik őket.

Elfognak öt fiatalt a baptista Bethel-gyülekezetből is, ők is ott kötnek ki.

A rendőrség és a Szekuritáte támad a város minden pontján, ahol emberek vannak.

Továbbra is könnygáz, vízágyú, áramütéses gumibotok. Mindenkit megvernek, aki útjukba kerül.

A tömegben tudatosulni kezd, hogy egy igazi történetbe csöppentek. Ennek megfelelően kezdenek viselkedni.

A pártszékházat is megostromolják! Jelképes, gyűlölt épülete a rendszernek. Jó lenne valahogy bejutni. Beverik az ablakokat, betörik a kaput. Gyertek ki, patkányok, gyertek ki, gyertek ki! Fegyver és kutya nélkül, majd meglátjuk!

Szétverik a skandálókat…

A Mária téren váratlan siker a tüntetők oldalán: a meglepett hatóságiak megfutamodnak, visszahúzódnak. Aztán újraindulnak, visszafoglalják a tüntetőktől a Cipariu utcát: Csak már azt a bozgor papot vernénk ki a fészkéből!

Inkább imádkoztatok volna, anyókáim! Ne ütöttétek volna bele az orrotokat mindenbe!

A Mária téri parókián folyamatos vigyázás a tiszteletesékre, a közeli barátok váltják egymást.

Kiss Pál rokon, ő semmi pénzért nem megy haza: valami biztosat kell mondania otthon. Valami jót.

Csőkéék, András és fia, Attila maradnak, őrködnek a parókián. Jól elbarikádolják belül a kaput, az ajtókat.

Jost Norbert és fiatal felesége, Balaton Krisztina este nyolc körül érkeznek. Maradnak, úgy érzik, szívesen fogadják őket az ostromlott templomban.

Szabó Ferencet sem lehet hazaküldeni, felesége kérésére sem megy. Ha mindenki hazamegy, minden elveszett!

Gazda Árpád mérlegel: világos, hogy most, hogy felgyorsultak az események, a veszély nagyobb. Nem tudja rászánni magát, hogy elmenjen. Tényleg több embernek kell maradnia.

Vacsora. Sok élelem gyűlt össze. Legszívesebben mindenki szabad levegőt hozott volna, de csak narancsra, konzervre, kompótra futotta.

Tőkés egész halkan és lassan beszél: ha támadnak, a parókia belső udvarán álló létrán gyorsan felmászni a sekrestyébe, onnan a templomba, az ajtókat bezárni. Ennyi.

Nincs kérdés.

A tiszteletesék félrevonulnak, Edith napok óta kába-félájult állapotban.

A többiek fennmaradnak a konyhában, meghallgatják a Kossuthon éjjel egykor a híreket. Semmi rájuk

vonatkozót nem mondanak. Csalódottak. Aztán ők is lepihennek, ki ahová ér.

Csőke András és Attila őrködnek.

Négy óra tájban megjelenik egy teherautó, egy terepjáró és egy lefüggönyözött kis kék busz.

Nagy robaj, a főbejáratot verik, hallatszik, valami erős, súlyos eszközzel.

Csőkéék rohannak, gyorsan a templomba! A templomba! Jönnek!

„Persze Attiláék riadóztattak, és mindenki felpattant az ágyból. Tíz másodperc alatt gatyába ráztam magam, László meg olyan lassan öltözött, hogy ettől megijedtem. Arra gondoltam, hogy ránk törik a házat, menekülni kellene, és László alig bír mozogni."

(Gazda Árpád)

„Gyorsan felugrottunk, és a parókia mögötti belső udvarra szaladtunk ki. Az udvar falán egy férfi állt (talán géppisztollyal), aki azt kiáltotta nekünk, hogy álljunk meg, ha nem, lő. Előszedtük a létrát, és a tiszteletes úr a feleségével együtt már nyomult is fel. Feladtuk neki az előkészített csomagokat (néhány táska és szatyor), majd Kiss Pali és Sárpi is felment velük. Mi, a többiek lent maradtunk, a konyhában. Az ajtók végül engedtek a túlerőnek, s mintegy húsz civil és egyenruhás alak nyomult be rajta. Azt kérdezték tőlünk, hogy kik vagyunk, mit keresünk itt, és hogy hol van a tiszteletes. Mondtuk, hogy fent van a templomteremben. Néhányan már nyomultak is tovább."

(Jost Norbert)

A szatyrokat Csőkéék és Jost Norbert feladogatják, élelem, iratok.

Négyen jutnak fel a sekrestyébe, onnan a templomba: Tőkés László, Tőkés Edith, Gazda Árpád és Kiss Pál.

„Felmentem én is, felhúztuk a létrát, de nem fért a terembe, kilógott a vége. Emlékszem, Edithtel elrejtettük az egyház kasszáját a párnák alatt. Bementünk a templomterembe, és László azt mondta, hogy fel kellene gyújtani a lámpát. De akkor már a templomajtót is fejszékkel csapkodták. Ez nagyon feszült pillanat volt, mert tudtam, hogy hármunk közül Pali nem tudta, hol kell felkapcsolni a villanyt, Edith meg jelen pillanatban nem volt képes rá, így csak nekem szólhatott László. A sötétben oda kellett mennem az ajtó mellé, az volt az érzésem, hogy tényleg bármikor betörhetik. Felgyújtottam a lámpát, még oda tudtam szaladni a szószék elé, s feladtam Lászlóra a palástot."

„Pontosan, amikor ez megtörtént, betört az ajtó. Katonák jöttek be, s mivel én voltam a legközelebb hozzájuk, engem rögtön elvittek a terem végébe. Motozni kezdtek, de akkor még nem ütöttek meg."

(Gazda Árpád)

Nehezen, de enged a templomajtó. Az úr asztala előtt állnak, Tőkés most már palástosan. A padokban nincsenek hívek. Néhányan vannak, a felesége, igen, ő biztos.

Nagyon lassan jönnek az egyenruhások, nagyonnagyon lassú minden. Lenéz, meglátja a papucsát. Nincs több prédikáció.

„Láttam, ahogy Lászlót verték, amikor elvezették mellettem a hátsó kijáratnál, láttam, hogy vérzik rendesen, meggörnyedve ment, hátratört kezekkel. Arra emlékszem, hogy Edith elég hisztérikusan kiabált rájuk: Ne bántsák a férjemet, hagyják békén!"

(Gazda Árpád)

Edith asszonyt vonszolják lefelé, legalább hárman. Húzzák, lökdösik a lépcsőn, kiáltozni kezd. Várjanak, be kell még vennie a gyógyszereit.

Általános derültség. A gyógyszereit! Arra nem lesz szükség.

„Időközben minket is egyenként kivezényeltek a lakásból. Két sorban álltak a katonák, és ahogy közöttük elvonultunk, mindkét oldalról csak úgy csattantak a pofonok, a gumibotok és a rúgások."

(Jost Norbert)

A szószéken Biblia áll. Az Ige.

Az éjszakában az épület minden lakója hallja, mi történik. Lépcsőházi sírás, kiáltozás, hisztérikus visítás és ordító férfihangok, a halál holdudvara ez a tér. Döng a templomajtó.

A körfolyosóról nyíló bejárati ajtók és az ablakok között szaladgálnak a lakók, tehetetlenül. Mit vétettek, hogy éppen itt kell lakniuk? Hogy lehet ép ésszel bentmaradni?

„Hát itt a vég, mondta a térre nézve."
(Franz Kafka)

A Cipariu utcában több autó áll. Tőkéséket az irodából kivezetik. Milicisták, Cumpanasu államtitkár. Nincs kivégzőosztag, nem örülnek, nem gondolnak semmire, nem csodálkoznak már semmin. Fény, sok egyenruhás. Valaminek vége.

A lökdösést, tuszkolást nem érzékelik.

Burrog a kocsi, erős kipufogógázszag. Egy nagy teherautó, kis kocsik kétoldalt, egy duba, katonai autók, tűzoltók. Papucs, kabát, fogkefe. Temesvár.

A többieket szintén autóba lökik, kettőbe. Nem tudják megbecsülni a sebességet. A kísérők üvöltöznek, káromkodnak, végre mindent lehet. Fémrudak kerülnek elő, a templomban is használták, ezekkel verik mind-

kilencüket. Leginkább a régi ismerősöket, Kiss Pált és Gazda Árpádot. De mindenkinek kijut.

Az egyik civil ruhás rendező legény üvöltözik: ő mester Temesvár legnagyobb nehézipari üzemében, neki élmunkás csoportja van, ő nem akárki, és tessék, most minden embere az utcán van, egy ki...tt pap miatt.

És újból végigver a társaságon.

Minden embere az utcán.

A kocsik begördülnek a Szekuritáte udvarára, kezek a tarkón. Lefekvés a földre, mozgás, mozgás, az arcokat bele a sárba. Árpád hatalmasat kap, egy bakancsosat, a szemüvege eltörik.

Körülbelül fél óra verés az épületben.

Térdelnek, kezek a tarkón. Veserúgások.

Utána ki a folyosóra, mars ki, hasra, kinyújtott karokkal. Egyenesebben.

Ha egymáshoz mernek szólni, ha megmozdulnak, lelövik őket!

Elhiszik.

Egy féllábú szekus Krisztinát ököllel megüti, bereped a szája, nekiröpül a falnak. Nincs ötven kiló.

Mindenfelé hangok, nyögések, itt nagyon sokan vannak. Fekszenek, kinyújtott karral.

Egy idő után Csőke András bácsi és Balaton Krisztina felállhatnak a földről. Egyikük kora, másikuk neme okán. Csak ők ketten.

Rosszabb is lehetett volna. Túlélhető, eddig az. Régóta próbálják elképzelni, milyen, ha az embert elhurcolják. Ilyen. Lehetett volna rosszabb.

Túlélhető, eddig az.

Annak idején arra hajlottak, ha az embert elhurcolják, nem megy többé haza.

Hiányzik a másik tekintete és gondolata.

Már világosodik, mire megmozdulhatnak, felállás. Gyorsabban, ha lehet. HA LEHET.

Igenis.

Nem lesz rosszabb, nem lesz rosszabb.

Nem.

Közös történelemóra, hetüknek.

Az ezredes elvtárs tartja, aki mindent tud.

Erdélyt akarják, mi? Majd én adok Erdélyt maguknak! Husáng a kézben, ütemesen csapkodja balját, készülődik. Világháborús filmekből ismerős ez a mozdulat.

Na, mondják a neveket.

Attila!

Az ezredes elvtárs szenved. Görcsbe rándul minden arcizma. Hogy, hogy?

Attila!

Otila! Otila! Kétszer már kitűztük a bocskort Budapestre. Harmadszor a bakancsot fogjuk! Garantálom.

Jost Norbertre terelődik a figyelme.

Ő is bozgor?

Norbert nem tudja.

Egy jókora pofon, attól megjön az emlékezet.

Megjön. Apja német, anyja magyar.

Az is bozgor. Egy rúgás, bordatörés.

Gazda Árpádnál egyértelműbb: magyar, mondja. Rúgás.

A többiek, szerre: Krisztina, Pali, Csőkéék. Magyar. Rúgás. Magyar. Rúgás.

Na, azért.

Öt-tíz perces kihallgatások, külön – és vége. Irány a börtön, a Popa Sapca.

Megkönnyebbülnek. A börtön jobb a Szekuritátéénál. Mintha a börtön nem az övék lenne. Visszajön a szorongás. De olyan jó valami biztatót gondolni.

Kibontják a csomagokat: Tőkés tiszteletes úr teljes kézirat-dokumentációja, egy kismagnó, kazetták, Tőkések személyi iratai, méz, élelmiszer, fogkefe, fogkrém, pizsama.

Az élelmiszert nyugodtan bevihetik a cellába. Felületesen ránéznek a csomagokra. Sok, az igaz, de mi az 18–20 évre?

Bemennek a cellába, sötétség, lassan szokja a szem a sötétszürkét. A régebbieket felköltöztetik az emeletre.

Összeszámlálják, hetvenen vannak. 36 ágy.

Kezükben szép, sárga méz, narancs. Sok-sok narancs.

Megkezdődnek a vallatások, bevezetés a gumibot, tenyérre-talpra adagolnak, esetlegesen.

A kezek és talpak eldagadnak, elzsibbadnak.

A nyilatkozat következik, 10 oldalas, legalább.

Hibákat fedeznek fel, másodszor más hibákat, és harmadszor. Újraírni.

Ők kérdeznek, tessék válaszolni. Érthetően.

Újra válaszolni. Válaszolni. Megint.

Kisebb ellentmondások, erre őrjöngés és pofonok. A tökéletes memória itt kötelező.

Ti rohadt szemetek, miattatok van ez az egész cirkusz, lövöldözés.

Felbujtásért, gyilkosságért fogtok felelni – így a megkülönböztetett hétnek.

Nem járt le a legrosszabb.

Balaton Krisztinát a börtön női részlegére viszik, itt is ketten egy ágyon.

Papucsban, háziruhában összeszedett társa is van, a tömbház előtt kíváncsiskodott.

Egy idősebb asszonyt néhány nappal korábban operáltak, mellrákkal. Az utcáról szedték fel, jól összeverték.

Egy magyar egyetemista lány cukorbeteg, nincs nála inzulin.

Egy román lány menstruál, éjjel hozták be őt is. Az elején gondolkodik, valami megoldás csak van. De megadja magát, bámulja a falat.

Civil ruhás szekusok jönnek-mennek a férfi-női cellákban. Figyelnek, hideg térképezés. A szemekbe néznek, ha valaki befelé fordul, kipenderítik, az arcra kíváncsiak. Kérem az arcot!

Az arcot kérem! Miközben nem bíznak az arcban sem, mintha egy-két réteg levethető lenne.

A Tőkés-különítményre külön odafigyelnek. Megkülönböztetett kategória.

Szimpátiával fogadják a frissen érkezetteket a valamivel korábbi lakók.

Mi sem – ti sem. Vagy: mi is – ti is. Világos mindannyiuk előtt, kölcsönösen, az első percben.

A felső ablakokból cérnákra függesztve áthűlt cigarettaszálak érkeznek, különböző márkájúak, a legtöbb Carpaţi.

Edith látja, hogy a Szekuritáte udvarán külön autó felé vezetik. Kapálózik, ezt nem tehetik, ne különítsék el.

Tarkón csapják, benyomják egy kombi Daciába.

Hosszú időre elhallgat.

Hová megyünk? Feleszmél, beszélni próbál, életben van.

Két rendőregyenruhás férfi a kocsiban, elöl egy barna bőrű, köpcös és alacsony, hátul – valaki. Egyenruhás.

Hová megyünk?

A szerb határhoz.

Kivégzés?

A rendőrök kiélvezik a csendet, hosszasan.

Összekapja magát: meg akarnak ölni minket?

Az elöl ülő, köpcös félig hátrafordul, kerek profilja dalol.

Nem lövünk le titeket, de megérdemelnétek.

Nem dél felé fordulunk.

Akkor hová megyünk? Észak felé hová?

Hát a férje nem kolozsvári?

Tudja, a férje, aki felelős mindenért. Ha nem hívta volna oda az embereket, nem taposott volna el a villamos embereket, a huligánok nem bátorodtak volna fel.

Edit tapogatódzik: ez beszélgetés?

Papp Lászlóval, a püspökkel volt konfliktusuk, enyi. A püspök politikai ügyet kreált belőle. Mesterségesen. Ő nem akart politizálni.

Az autókonvoj Szilágy megyébe fordul.

Sejti már, Szilágymenyő.

És ha Szilágymenyő, akkor a legeslegkisebbik rossz.

G. Mátyus Melinda

SKÓCIA: NÉPSZAVAZÁS AZ IDENTITÁSRÓL

A második világháború utáni évtizedben a politikai elemzők nagy többsége azzal számolt, hogy az európai integráció hosszabb távon nem csak a nemzetállamok szerepét fogja összezsugorítani, hanem a modernizációval karöltve a regionális nemzeti identitásokat is fokozatosan felszámolja. Nem így történt, és már jó ideje joggal beszélhetünk egy sajátos „etnoregionális" reneszánszról a kontinensen. E „hullámba" illeszkedik a skót nemzeti mozgalom látványos megerősödése is, amely 2014 szeptemberében világszerte hatalmas érdeklődéssel kísért népszavazást íratott ki az országrész függetlenné válásáról. E tanulmány az ide vezető folyamat hátteréről és a főbb vitakérdésekről kísérel meg tömör áttekintést nyújtani.

A következtetést megelőlegezve: e sorok szerzőjének olvasatában Skócia az identitásválasztás kihívásával szembesült, és erre olyan választ adott, amely az önállósulás elutasításával sem kérdőjelezte meg azonosságtudatának az alapjait. A skót nemzeti tudat ugyanis semmiképp sem összeegyeztethetetlen a brit államhoz való tartozással – sőt, történelmileg szorosan össze is fonódott vele. S bár a különválás gondolata jelentősen felerősödött, az összetartozás tudata erősebbnek bizonyult. Hogy ez hosszabb távon is így marad-e, avagy a szakítás szándéka kap újabb impulzust, az nagymértékben függ London válaszától.

Két hagyomány: különállás és összetartozás

A skót függetlenségi törekvéseknek messzire nyúló előzményei vannak, de az együttélés is szilárd alapokra épült. A népszavazás előtti napokban a tekintélyes konzervatív

lapban, a londoni *Daily Telegraph*ban a patinás skót dinasztiából származó neves történész, William Dalrymple a következő provokatív címmel írt cikket. „Vajon be akarják-e fejezni a skótok Nagy-Britannia irányítását?"[1] A kérdésben természetesen jó adag túlzás van, amit a szerző tudatosan vállalt, hogy érzékeltesse: a skótok valójában egyáltalán nem jártak rosszul az unióval. Brit-India történetének egyik legkiválóbb, több szakmai díjjal kitüntetett kutatójaként Dalrymple pontosan tudja, hogy a brit gyarmatbirodalom irányításában a skót középosztálynak megkülönböztetett szerepe volt. S valóban elmondható: a (katolikus) írekkel ellentétben a skótok semmiképp sem lettek vesztesei a birodalomba való bekapcsolódásnak.

Az előzményeket illetően érdemes felidézni, hogy az Anglia és Skócia között 1707-ben a két ország parlamentjének egyesítésével létrehozott unió (amelynek aláírásában skót részről Dalrymple egyik felmenőjének jelentős szerepe volt) nem vonta maga után a skót identitás megszűnését. Skócia az unió kimondása után is megőrzött nem csekély mértékű autonómiát: megtartotta a saját, a római jog hagyományaira épülő jogrendszerét és saját egyházszervezetét, amelyben megkülönböztetett szerepet játszott a Skót Presbiteriánus Egyház. Az oktatásban sem kellett szakítania saját intézményeivel. Hogyan volt ez lehetséges? A válasznak mindenekelőtt arra kell rámutatnia, hogy Nagy-Britannia sohasem vált olyan klasszikus értelemben vett nemzetállammá, mint például Franciaország. Az Egyesült Királyság mint politikai konstrukció a brit identitásra épült. Ennek a legsajátosabb vonását pedig abban láthatjuk, hogy kialakulása során nem számolta fel a premodern eredetű identitásokat: a brit tudat ezekkel párhuzamosan épült ki.[2] E folyamatnak természetesen nélkülözhetetlen előfeltétele volt, hogy az angol elit ellen tudjon állni a kísértésnek, és ne az angol nacionalizmus politikáját válassza, hanem egy

olyan identitásformát, amely alkalmas a multinacionális állam integrálására. A birodalom egységét az unionizmus politikai doktrínája szolgálta, s ez egyáltalán nem akadályozta a külön identitások fennmaradását mindaddig, amíg azok nem kérdőjelezték meg a brit identitást. Ennek a fényében pedig bátran megfogalmazható, hogy a népszavazás eredményének csak az egyik – s nem a legjobb – olvasata az, amely a skót nemzeti törekvések kudarcát látja benne. Az elszakadás elutasítása ugyanis a brit identitás sikereként is olvasható – s ez az identitás nincs feltétlenül ellentétben a skóttal.

Fűzzük ehhez hozzá még a következőket. Különbséget szoktak tenni – az állam és a társadalom közötti kapcsolatot alapul véve – „erős államú" és „gyenge államú" társadalom között. Az előbbiben az állam markánsan elkülönül a civil társadalomtól, és tulajdonképpen fölötte áll, míg az utóbbiban az állam és a civil szféra határai jóval elmosódottabbak, s ebből fakadóan a nemzeti identitás sem (kizárólag) az államhoz kötődik. Az angolszász világ társadalmai ez utóbbi kategóriába tartoznak, s ez Skóciára is áll. A skót nemzettudatot az 1707-es unió után elsősorban a civil társadalom intézményei (egyház, iskola) tartották fenn. Az állami függetlenség kérdése így nem vált a skót identitás nélkülözhetetlen elemévé.[3] E sajátos történelmi körülmény figyelembevétele nélkül aligha lehetséges árnyaltan értékelni a népszavazás kimenetelét.

Ezzel együtt a skót nemzeti mozgalom kibontakozásának is megvolt a maga történelmi létjogosultsága.[4] 1885-ben, a skótoknak tett gesztusként London létrehozta ugyan a *Scottish Office*-t, a Skótügyi Hivatalt, de igen szerény jogkörrel. A két világháború közötti időszakban Skócia gazdaságát még jobban megviselte a válság, mint Angliáét: a hagyományos nehézipari ágak (hajógyártás, szénbányászat) hanyatlása az országos átlag feletti munkanélküliséget eredményezett, és nagymértékű kiván-

dorláshoz vezetett. E helyzetben született meg több csoport fúziójával 1934-ben a Skót Nemzeti Párt – a szociális problémák azonban még sokáig a Munkáspárt vitorláit dagasztották. Az SNP számottevő megerősödésére csak a század második felében, az első olajválság nyomán, az 1970-es évek zaklatott politikai légkörében került sor. 1974-ben már 11 saját képviselőt juttatott a párt a westminsteri parlamentbe. Ezzel a Munkáspárt után az SNP vált Skóciában a második legerősebb párttá.[5] A Skócia partjainál 1969–1970-ben felfedezett olaj kitermelésének megkezdése további lökést adott a skót önrendelkezés kibővítését szorgalmazó csoportoknak.

A skót autonómiatörekvésekre azonban sokáig sem a konzervatívoknak, sem a munkáspártiaknak nem volt határozott válaszuk. A korlátozott „hatalomátruházás" (devolúció) mellett végül a Labour Party kötelezte el magát: az általa még 1969-ben felállított Kilbrandon-bizottság 1973-ra elkészített jelentésére alapozva Skóciának (és Walesnek) saját törvényhozó testületet ígért. A konzervatív ellenzék nyomására azonban az erről tartandó népszavazáson érvényességi feltétellé tették, hogy az összes választásra jogosultnak legalább a 40 százaléka igennel voksoljon. Hogy ez mit jelentett? 1979 márciusában Skóciában a szavazók 52 százaléka mondott igent, ám a 63 százalékos részvétel mellett ők csak a jogosultak egyharmadát alkották. 1979-ben nem voksoltak tehát elegen igennel ahhoz, hogy a referendum érvényes legyen.[6]

Margaret Thatcher jó évtizedes kormányzati ciklusa (1979–1990) sokat tett a skótok elidegenítéséért: liberális gazdasági irányvonalával az erős közösségi hagyományokat ápoló és az angliainál kiterjedtebb állami szektorral rendelkező országrészben nagyfokú visszatetszést váltott ki. Ne felejtsük el: a nemzeti azonosságtudatnak nem csak a nyelv és a kultúra lehet a forrása, a társadalmi szolidaritás intézményesült, kockázatközösségen nyug-

MÁTYÁS KIRÁLY CÍMERES LEVELE KÉSMÁRK VÁROSÁNAK
1463, Poprád, Városi Levéltár

vó formái is az identitás alkotóelemei közé tartoznak. Az 1945-öt követően kiépített brit jóléti állam (welfare state) szociális vívmányai ugyancsak hozzájárultak a brit tudat erősítéséhez. A társadalmi összetartozást szolgáló intézmények elleni thatcherista támadás nem maradt következmények nélkül: a politikában hagyományosan balol-

dali Skócia még inkább a Munkáspárt fellegvárává vált. Amikor 1997-ben a Munkáspártot átalakító Tony Blair megnyerte a választást, a skótok körében a Konzervatív Párt már egyetlenegy (!) mandátumot sem kapott. 2005-ben a konzervatívokra szavaztak a legtöbben Angliában – a Munkáspárt azonban a skót (és walesi) voksokra támaszkodva továbbra is kormányon maradhatott.

A Nagy-Britannia „modernizálását" zászlajára író Új Munkáspárt azonnal hozzálátott a skóciai (és walesi) hatalomátruházás végrehajtásához. 1997 szeptemberében népszavazást rendezett az önálló parlamentről, amelyre a skótok 74 százaléka igennel voksolt. A Skócia jogállásáról hozott 1998-as törvény egykamarás, 129 fős testületet állított fel, pontosan megjelölve, hogy mely területeken illetékes Holyrood, vagyis az Edinburghben felállítandó parlament, s melyek maradnak Londonnak fenntartva.[7] A testület első ízben az 1999-es (helyi) választás nyomán ült össze. A nemzeti mozgalom vezető ereje, az ugyancsak balközép orientációjú Skót Nemzeti Párt, amely az etnoregionális pártokhoz hasonlóan egyszerre kívánt nemzeti és regionális célokat szolgálni, először 2007-ben körözte le a Munkáspártot, de akkor még csak kisebbségi kormányt tudott alakítani. A 2011-es választáson viszont már abszolút többséget szerzett. Vezetője, az „első miniszteri" tisztséget elnyerő Alex Salmond 2012 januárjában határozott ígéretet tett a teljes függetlenségről szóló népszavazás kiírására. (Ezt már 2007-ben is kilátásba helyezte, ám végül elhalasztotta.)

Nemzettudat és regionalitás

A közvélemény-kutatások egyértelműen tükrözték, hogy az SNP megerősödésével párhuzamosan a skótok körében fokozatosan csökkent azok aránya, akik magukat britként határozták meg. Mi magyarázza a skót nemzeti

mozgalom látványos megerősödését? Az említett belpolitikai tényezőkön túlmenően utaljunk arra is, hogy az ún. etnoregionális mozgalmak egész Európában megerősödtek, s ez aligha választható el a globalizáció következményeitől. A globalizáció ugyanis nem csak a nemzetállamok fölötti, szupranacionális szerveződések kialakulását segíti, hanem az „állam alatti", regionális alapú identitásokat is felerősíti – mintegy ellenhatásként az emberek világszerte hajlamosak „összezsugorítani" identitásukat. A globalizáció tehát az univerzális és a partikuláris dimenzió sajátos összekapcsolódását eredményezi: míg a piacok egységesítése a hagyományos territoriális határok felszámolásával jár együtt, a kihívásokhoz való alkalmazkodásban a területi elvnek kifejezetten megnőtt a jelentősége, a regionalitás dimenziója felértékelődött. Az „etnoregionális" törésvonalak szerepe igazából csak az elmúlt negyedszázadban, a bipoláris világrend szétesése után keltette fel a politikatudomány behatóbb érdeklődését, s az etnoregionális pártok vizsgálata is ezzel párhuzamosan kezdődött meg, felismerve, hogy a pártok maguk is tevőlegesen alakítják e törésvonalat.[8] Nyugat-Európa több más államához hasonlóan a nemzeti identitásra épülő mozgalom Skóciában is szorosan összekapcsolódott a regionális kötődéssel. A skót nemzettudatot erősítette az országrészen belüli tradicionális különbségek és ellentétek (Highland–Lowland) csökkenése is.

Régóta kutatott kérdés, hogy milyen kapcsolat áll fenn az etnoregionális mozgalmak megerősödése és az európai integráció között. E tekintetben több, egymással ütköző álláspont is megfogalmazódott.[9] Sokan, főként 1989–1990 előtt abból indultak ki, hogy a kisebbségi nemzeti törekvések és az integráció között kibékíthetetlen ellentét van: Európában véget ért a nacionalizmusok korszaka, a kisebbségi nemzetiségi törekvések ezért nem sok megértésre és segítségre számíthatnak. Jelenleg vi-

szont sokkal realisztikusabbnak tűnik az az álláspont, mely szerint a kisebbségi törekvések összeegyeztethetők az integrációval: „közös nevezőjük" ugyanis a hagyományos nemzetállami struktúra lebontása. E megközelítés Európában tulajdonképpen egy „külső támogatót" lát, amely ráadásul a korábbinál biztonságosabb környezetet teremt az önállósodni kívánók számára. Ezt az attitűdöt („independence in Europe") láthatjuk az SNP stratégiájának az esetében is. A kisebbségi nemzeti mozgalmak, amint arra több kutató is felhívta a figyelmet, egyébként is más szuverenitásfogalommal rendelkeznek, mint a „hagyományos" nacionalizmusok: inkább tudomásul veszik a korlátokat és a kölcsönös függőséget.

A skót nemzettudat markáns vonása, hogy nem támaszkodik sem nyelvi, sem vallási alapra – bizonyára ezzel függ össze, hogy inkább „közpolgári" („civic"), vagyis politikai tartalmú, mint a kulturális-etnikai jellegű. Ebben a skót nemzeti mozgalom szinte minden kutatója egyetért – a tekintélyes történész, Harvie kifejezetten „nem-nemzeti nacionalizmusról" („non-national nationalism") beszél.[10] A skót nemzetet e megközelítésben azok alkotják, akik Skóciában élnek. E szemléletet tükrözte, hogy a szeptember 18-i népszavazáson nem csak a skótok, hanem az országrészben élő brit, nemzetközösségi és EU-s polgárok is szavazhattak, viszont az Egyesült Királyság más részein élő, mintegy 800 ezer skót nem. A skót társadalomban tapasztalható – Keating kifejezésével – „diffúz angolellenes érzület" nem az angol néppel, hanem a brit állammal szemben nyilvánul meg.[11] Érdemes megjegyezni, hogy a skót nemzettudatnak bizonyos mértékben még osztályvetülete is van, abban az értelemben, hogy az alsó középosztályban és a munkásságban lényegesen többen azonosítják magukat skótként, mint a felső rétegekben – ez a tendencia a legutóbbi népszavazáson is jól érzékelhetően meg-

mutatkozott.[12] A társadalmi bázissal függ össze, hogy a skót nemzettudatot „anti-konzervatívként" jellemezték, olyanként, amelyben a radikális (de nem a forradalmi) diskurzusnak is komoly hagyományai vannak.[13]

Az SNP érvei és elképzelései

Amikor 2012 januárjában Salmond bejelentette a népszavazás tervét, valójában ingoványos terepre lépett, a brit alkotmányos berendezkedésben ugyanis a skót törvényhozásnak nincs joga egy ilyen lépés megtételére. A brit politikai kultúra szellemében azonban David Cameron habozás nélkül jelezte, hogy a westminsteri parlament megadja a szükséges felhatalmazást, nem kívánja adminisztratív eszközökkel megakadályozni a véleménynyilvánítást. (A különbség igen markáns a spanyol–katalán példával szemben...) Ezzel együtt a kormányfő azt is egyértelművé tette, hogy a maga részéről mindent meg fog tenni a brit állam egységének megőrzéséért, s ebben koalíciós partnere, a Liberális Demokrata Párt éppúgy egyetértett vele, mint az ellenzéki Munkáspárt. Cameron hangsúlyozta, hogy „együtt többek", „Nagy-Britannia egy értékes és különleges ország", a Labour Party vezetője, Ed Miliband pedig még arra is utalt, hogy szülei a brit államban találtak menedéket a hitleri üldözés elől: „az Egyesült Királyság olyan ügy, amelyért érdemes volt harcolni".[14] A skótok meggyőzésére *„Jobb együtt"* („Better Together") jelszóval indult kampány a munkáspárti Alistair Darling irányításával; a függetlenségpártiak táborát az SNP mellett a Skót Szocialista Párt és a Skót Zöld Párt erősítette. A konzervatívok rokonszenvét regionális szinten sem bírta a kiválás gondolata.

A népszavazást kezdeményező „első miniszter" (a skót kormány fejének az 1998-as törvény szerint ez a titu-

lus jár) kezdettől fogva arra az álláspontra helyezkedett, hogy „Skócia jövőbeli gazdasági növekedésének a függetlenség a kulcsa". Érvelésében, aligha meglepő módon, a legnagyobb hangsúlyt az olajkitermelésből származó jövedelem megszerzése kapta; az SNP az olajmezők 90 százalékára tartott igényt, amit London eltúlzottnak ítélt. Salmond terveinek a megalapozottságát megkérdőjelezték azok a – több tekintetben egymásnak is ellentmondó – szakértői állásfoglalások, amelyek azt jósolták, hogy az olajmezők akár már negyedszázadon belül kimerülhetnek. Ezzel az eshetőséggel minden jel szerint Salmond maga is számolt, mert a megújulóenergia-potenciál (szél- és hullámenergia) lehetőségeit is visszatérően hangsúlyozta. De politikai érvek is előkerültek: a skót kormány azt állította, hogy az Egyesült Királyságban – abból fakadóan, hogy nincs kodifikált alkotmánya – jelentős mértékű „demokratikus deficit" van, s ezt a nem választott testületként működő Lordok Háza csak növeli. Az új Skócia a britnél szélesebb demokráciát ígért.

2012 októberében, az úgynevezett Edinburgh-i Egyezmény (Edinburgh Agreement) keretében a londoni kormány felhatalmazta a skót törvényhozást, hogy 2014 végéig népszavazást írjon ki a függetlenség ügyéről. Cameron szerette volna, ha erre már 2013-ban sor kerül, az SNP vezetősége viszont, igen racionálisan, azzal kalkulált, hogy több időre lesz szükség a skótok meggyőzésére. (2012-ben a közvélemény-kutatások még szinte egyöntetűen azt jelezték, hogy a skótoknak csak a harmada támogatna egy radikális kiválási döntést.) 2013 márciusában jelentette be Salmond a 2014. szeptember 18-i időpontot – megfigyelők az időzítést összefüggésbe hozták az angolok legyőzésével záruló, 1314 júniusában lezajlott bannockburni csata 700. évfordulójával. London belenyugodott ebbe, akárcsak a részvételi korhatár leszállításába – Salmond ragaszkodott ahhoz, hogy ez 18

helyett 16 év legyen. A népszavazásról szóló törvényt 2012 júniusában fogadta el a skót parlament.

A skót kormány eredetileg azt a kérdést szerette volna a szavazólapra íratni, hogy „Egyetért-e Ön azzal, hogy Skócia független államá váljon", de a választási bizottság úgy ítélte meg, ez már eleve bizonyos „részrehajlást" tükröz, ezért inkább a semlegesebb forma mellett döntött: „Független ország legyen-e Skócia?" („Should Scotland be an independent country?") Az igen-párti többség hiányát érzékelve az ügyes taktikusként számon tartott Salmond azt az ötletet is felvetette, hogy a lapra egy harmadik választási lehetőség is felkerüljön, az úgynevezett „devo-max" opció. Ez – számolva azzal, hogy a függetlenség nem kap többséget – Skóciának teljes pénzügyi-adóügyi autonómiát (full fiscal autonomy) biztosított volna, a közös kül- és védelmi politika egyidejű fenntartásával. Ezt a pluszlehetőséget viszont határozottan elutasította London, logikusan feltételezve, hogy ez a megoldás könnyebben kaphat többséget a teljes elszakadásnál – s aztán idővel mégis elvezethet ahhoz, noha talán a skótok többsége sem kívánja.

2013 novemberében a skót kormány nyilvánosságra hozta 670 oldalas fehér könyvét *„Skócia jövője"* (Scotland's Future) címmel, amelyben kifejtette, hogy miként képzeli el a független államiságot.[15] Skócia megengedheti magának a függetlenséget – hangsúlyozták a dokumentum szerzői. A tervek között szerepelt – csak a legfontosabbakat emelve ki – egy új, írott alkotmány elfogadása, II. Erzsébet államfői tisztségének az elismerése, a font megtartása az Egyesült Királysággal kialakítandó valutaunió keretében, a brit államadósság egy részének átvállalásával együtt, tagság az Európai Unióban, és a NATO-tagság fenntartása. Tegyük hozzá, hogy ez utóbbi ügyében az SNP csak 2012-ben fordította meg korábbi elutasító álláspontját, de oly módon, hogy nem mondott le a nukleáris fegyverek

eltávolításának a követeléséről. A brit hadiflotta Trident típusú atomtöltetű rakétáit hordozó tengeralattjárók a Glasgow közelében levő Faslane bázison állomásoznak; kivonásuk az SNP egyik kardinális programpontja volt. A fehér könyv egy 15 ezer fős önálló skót hadsereg (Scottish Defence Force) felállításával számolt. Az SNP még a BBC Scotlandet is egy új skót intézménnyel, a Scottish Broadcasting Service-szel (SBS) kívánta felváltani.

A függetlenségpártiak elképzeléseire London a legtöbb kérdésben igen határozott választ adott. A három nagy párt egyaránt elutasította a valutaunió gondolatát, jelezve, hogy nem járulnak hozzá a font használatához. George Osborne brit pénzügyminiszter úgy fogalmazott, hogy ha Skócia elhagyja az Egyesült Királyságot, akkor a fontot is elhagyja – a font ugyanis nem CD-kollekció, amelyen válás után osztozni lehet...[16] Jegyezzük meg, skót részről is több szakértő felvetette, hogy a fonthoz való ragaszkodás nem volt kellően átgondolt álláspont, hiszen egy független Skóciának egyáltalán nem lett volna lehetősége a közös pénznemmel kapcsolatos döntések befolyásolására. Paradox módon pénzügyi téren tehát kiszolgáltatottabb helyzetbe került volna, mint az unióban. A gazdasági dilemmák azonban nem korlátozódtak a font kérdésére: a skóciai pénzintézetek (köztük a Royal Bank of Scotland) jelentős mértékben rászorulnak a brit központi jegybank, a Bank of England likviditási garanciáira, és ezért nem is támogatták a kiválást. (Emlékezetes, hogy a 2008-as pénzügyi válság kirobbanása után a brit állam hatalmas költségvetési tőkeinjekcióval mentette meg őket a csődtől.) Sőt, a nagybankok egyértelművé tették, hogy a szakítás esetén székhelyüket Londonba telepítik át.

Skócia jó ideje nagyobb rokonszenvvel tekint az EU-ra, mint Anglia, magát „európaibbnak" érzi déli szomszédjánál, és Salmond hangsúlyozta is, hogy kormánya mindenképpen EU-tagságban gondolkodik.[17] A függet-

lenné válás azonban számos dilemmát vetett volna fel – mindenekelőtt azt, hogy Skócia „jogfolytonossági" alapon, automatikusan valószínűleg nem maradhatott volna tag, annak ellenére sem, hogy már érvényesítette az uniós joganyagot. (Ez természetesen csak feltételesen fogalmazható meg, hisz egyelőre nincs precedens arra, hogy egy tagállam valamely régiója önálló állammá alakult volna.) Mindenesetre így foglalt állást Jose Manuel Barroso, párhuzamot vonva Skócia és Koszovó között, amit skót részről Nicola Sturgeon, Alex Salmond helyettese „nevetségesnek" minősített. De az Európai Bizottság elnökéhez hasonlóan értelmezte a jogi helyzetet a spanyol miniszterelnök, Mariano Rajoy is. Madrid állásfoglalása pedig különösen releváns: Skócia belépését (visszalépését?) – Katalóniára tekintettel – alaposan megnehezíthette volna esetleges vétójával, hiszen a csatlakozást az összes többi tagállamnak egyhangúlag jóvá kell hagynia. (Ha pedig Skóciának hosszan „előszobáznia" kellett volna a tagságért, az, egyebek között, kizárta volna azt az opciót, hogy a font helyett az eurót vezesse be, ami ugyancsak felmerült.)

Skócia és az „angol kérdés"

A referendum – e sorok szerzőjének a véleménye szerint – mindenekelőtt Skócia identitásának két lehetséges víziójáról szólt. A *„Nem, köszönjük"* tábor hívei nem a skót azonosságtudat ellen, hanem a három sikeres évszázaddal megalapozott brit hagyomány megőrzése mellett szavaztak. Az unió győzelme tehát nem magyarázható kizárólag a sajtóban oly sokat elemzett gazdasági megfontolásokkal, noha nyilvánvalóan hiba lenne a józan racionalitás szerepét figyelmen kívül hagyni egy olyan országban, amely olyan neves gondolkodókat adott a

világnak, mint polgári közgazdaságtan megalapozója, Adam Smith vagy a szkeptikus filozófus, David Hume.

Vajon kettészakította-e lelkileg Skóciát a népszavazás? A viszonylag szoros eredmény, a szavazatok 55–45 százalékos megoszlása arra utal, hogy e kérdés semmiképp sem alaptalan. (Egészen pontosan az 5,2 milliós Skócia 4,2 millió választópolgárából – kiemelkedően magas, 85 százalékos részvétel mellett – 1,6 millió igen és 2 millió nem voksot adtak le.) Sokatmondó, hogy a referendumot követő napokban Edinburghben, a St Giles katedrálisban a lelkek megbékéléséért és Skócia egységéért tartottak istentiszteletet, s az is, hogy az SNP tagsága szeptember 18. óta ugrásszerűen megnőtt. Az unió megítélésével kapcsolatos ellentétek természetesen nem új keletűek: a történész Harvie szerint az elmúlt évszázadok két, egymással párhuzamos Skóciát hoztak létre. Az egyik a „vörös", amely urbánus volt, és kifelé tekintő, „teljesítményorientált" („achievement society") és a „feketét", amelyet viszont a tradíciókhoz való hűség, „parokális" látókör és a védekező beállítottság („defensive community") jellemzett. A mai helyzetet bizonyára nem lehet e „vörös–fekete" törésvonallal leírni, ám Harvie-nak az a megfigyelése 2014-ben is érvényesnek tűnik, miszerint a két Skócia nem csak szemben állt egymással, hanem egyúttal egy sajátos szövetségben is.[18] Keating szintén úgy vélte: az integráció és az elkülönülés „komplex keveréke" szinte vörös fonalként fut végig Skócia új- és legújabb kori történelmén.[19] E háttér fontos szerepet játszik abban, hogy a skót politikai közösség minden jel szerint civilizált módon tudja kezelni e valóban drámai szakítópróbát.[20]

A nem-voksok meggyőző többsége azonban semmiképp sem jelenti a status quo győzelmét; a másfél millió igen után semmi sem maradhat úgy, mint ahogy eddig volt. A három nagy országos párt vezetői, Cameron,

Miliband és Clegg közös platformra helyezkedve állást foglaltak a skót önkormányzat további bővítése, az ún „devo-max" megvalósítása mellett. Ez viszont óhatatlanul további változások sorát fogja elindítani: a népszavazás után mondott első beszédében Cameron miniszterelnök – sokakat meglepő módon – Skócia jogkörének a bővítését közvetlenül összekapcsolta az úgynevezett „angol kérdés" valamilyen megoldásával. Miért nincs saját parlamentje Angliának, ha Skóciának, Walesnek és Észak-Írországnak van? S miért szavazhatnak a skót képviselők Londonban a csak Angliát érintő kérdésekről, ha az angoloknak nincs módjuk a skót belügyekbe beleszólni?[21] Az 1997-es, meglehetősen „aszimmetrikus" hatalomátruházás által teremtett helyzetet főként a konzervatívok nehezményezik – a skóciai (és walesi) szavazatoktól függő Munkáspártnak a legkevésbé sem áll érdekében e kérdés bolygatása.[22] Az „angol kérdés" megoldása tehát kemény diónak ígérkezik, hiszen minden eddigi megoldási kísérlet zátonyra futott. Ha viszont emiatt hosszabb ideig késlekedne Skócia autonómiájának ígért bővítése, az komoly következményekkel járhat, elvégre másfél millió ember a kiválás mellett voksolt. Ebből igen nagy politikai tőkét tudna kovácsolni Salmond utódja, Nicola Sturgeon, aki egyértelművé tette, hogy számára Skócia függetlenségének csak az időpontja kérdéses...[23]

A kisebbségi nemzeti mozgalmak Európa-szerte többnyire csalódással fogadták a skótok döntését. Nincs teljesen igazuk, hiszen ennek a népszavazásnak a leginkább figyelemreméltó mozzanata nem az volt, hogy a skótok az együtt maradást választották, hanem az, hogy szabadon dönthettek. Ez megkerülhetetlen mintát ad. E megközelítésben a skót referendum nem csak megerősítheti a kis nemzetek önrendelkezési törekvéseit, hanem egyértelmű cáfolatát adja azon – a Székelyföld kapcsán a román politika által is előszeretettel hangsúlyozott – ér-

velésnek, miszerint az autonómia törvényszerűen elszakadáshoz vezet.

Vajon van-e jövője a brit identitásnak? Egy történész nem szeret jósolni. Tény, hogy a 20. század hetvenes éveitől megszaporodtak azok a vélekedések, melyek szerint az etnoregionális feszültségek nyomán szükségszerűen bekövetkezik Nagy-Britannia felbomlása; a neves skót marxista szerző, Tom Nairn már 1977-ben az unió felbomlásáról írt, 1999-ben publikált könyvének pedig ezt a címet adta: *After Britain*, vagyis „Nagy-Britannia után".[24] A brit identitás mindeddig rácáfolt a borúlátó jóslatokra, ám az is bizonyos, hogy újabb kihívások előtt áll.

Egedy Gergely

Jegyzetek

[1] Dalrymple, William: *Do the Scots Really Want to Stop Running Britain?*, September 13, 2014, http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/scottish-independence/11092392/Do-the-Scots-really-want-to-stop-running-Britain.html.

[2] Ezt hangsúlyozza a tekintélyes történésznő, Linda Colley is, azt állítva, hogy e folyamatban kulcsszerep jutott a protestantizmusnak, a franciákkal vívott háborúknak és a birodalomépítésnek. Colley, Linda: *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*, Pimlico, 1994, London.

[3] Keating, Michael: *Nations against the State. The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*, Macmillan, 1996, London, 17–18.

[4] A skót nemzeti mozgalom történetéhez ld, egyebek között: Harvie, Christopher: *Scotland and Nationalism*. 3rd ed., Routledge, 1998, London.

[5] Részletesebben: Newell, James L.: *The Scottish National Party*, in: Lieven de Winter – Huri Türsan (eds): *Regionalist Parties in Western Europe*, Routledge, 1998, London, 105–124, különösen 107–109.

[6] Részletesebben: Egedy Gergely: *Nagy-Britannia története*, Aula, 1998, Budapest, 356–360.

[7] A 28. paragrafus ugyanakkor azt is kimondja, hogy e törvény nem fosztja meg az Egyesült Királyság parlamentjét attól, hogy törvényeket hozzon Skócia számára. Scotland Act, 1998, www.legislation.gov.uk („This section does not affect the power of the Parliament of the United Kingdom to make laws for Scotland"). Skócia jogállásához ld: Bogdanor, Vernon: *Devolution in the United Kingdom*, Oxford University Press, 1999, valamint Kaiser Tamás: *Gördülő devolúció az Egyesült Királyságban*. Gondolat, 2012, Budapest.

[8] Az „etnoregionális" pártok fogalmához és tipikus vonásaihoz ld.: Müller-Rommel, Ferdinand: *Ethnoregionalist Parties in Western Europe*, in: Lieven de Winter – Huri Türsan (eds): *Regionalist Parties*, 17–27.

[9] Részletesebben ld.: Lynch, Peter: *Minority Nationalism and European Integration*, University of Wales Press, 1996, Cardiff, 4–7.

[10] Harvie: i. m. 34. S ezzel összefüggésben a történészek többsége kiemelte az erős kulturális komponens hiányát – ami, tegyük hozzá, az utóbbi időben változóban van.

[11] Keating: i. m. 181.

[12] Az is megmutatkozott, hogy a brit hagyományokon szocializálódott idősebb korosztály kiállt az unió fenntartása mellett. Az igenek és a nemek szociális hátteréhez részletesebben ld.: Fraser, Douglas: *Middle Class Obscured in a Scots Myth*, BBC News Scotland Politics, October 18, 2014. http://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-29673044.

[13] Keating: 182–183. Ami a skót konzervatívokat illeti, az ő hagyományukban a „home rule", az önkormányzat eszméjének mindig gyenge volt a támogatottsága, de azért a skót nemzettudatban is található egy konzervatív szál, ez pedig a megbuktatott Stuart-dinasztia híveiig, a száműzött II. Jakab támogatóiig, a „jakobitákig" vezethető vissza. Az ő politikai törekvéseikre a Cullodennél 1746-ban elszenvedett vereség tett pontot.

[14] Egyes munkáspárti politikusok részéről az az érv is elhangzott, hogy a skótokra szükség van a toryk legyőzéséhez, erről azonban a *Guardian* egyik neves publicistája is úgy vélekedett, hogy ez a lehető legrosszabb érv. Monbiot, Georges: *England the Brave, The Guardian*, September 9, 2014, http://www.monbiot.com/2014/09/09/england-the-brave/.

[15] http://www.scotland.gov.uk/resource/0043/00439021.pdf

[16] Goldsmith, Belinda: *Britain Warns Scotland – Forget the Pound if You Walk Away*, Reuters, February 13, 2014, http://uk.reuters.com/article/2014/02/13/uk-britain-scotland-pound-idUKBREA1C0EZ20140213

[17] Tegyük hozzá: ez a 20. század 60-as, 70-es éveiben még nem így volt, a skótok EU-pártisága a 80-as évek elejétől erősödött meg, ismét csak összefüggésben a thatcheri politikával, amely egyúttal EU-ellenes is volt.

[18] Harvie: i. m. 4.

[19] Keating: i. m. 165.

[20] Alaptalannak bizonyult az a híresztelés, miszerint Alex Salmond kész lenne akár egyoldalúan is deklarálni az országrész függetlenségét.

[21] Az „angol kérdés" részletes áttekintéséhez ld: Egedy Gergely: *Anglia az Egyesült Királyságban: az angol identitás és az „angol-kérdés"*, *Külügyi Szemle*, XIII. évf. 2014/2, 35–50.

[22] Az unió melletti kampányban fontos szerepet játszó Gordon Brown exminiszterelnök már ki is jelentette, hogy nem lehetséges egységes Nagy-Britannia akkor, ha a parlamenti képviselőknek két kategóriája van. Vagyis ha – azzal párhuzamosan, hogy a jövedelemadó ügyét átadják Skóciának – a skót képviselők szavazhatnak Anglia és Skócia adóügyi kérdéseiben. Watt, Nicholas: *Tory reform plans are 'lethal coctail' that could break up UK – Gordon Brown*, The Guardian, October 14, 2014.http://www.theguardian.com/politics/2014/oct/14/tory-reform-plans-lethal-cocktail-end-uk-gordon-brown.

[23] Brinded, Lianna: *Scottish Independence is a when, not an if – says Nicola Sturgeon, International Business Times*, October 6, 2014, http://www.ibtimes.co.uk/scottish-independence-when-not-if-says-nicola-sturgeon-1468625.

[24] Nairn, Tom: *The Break-up of Britain*, New Left Books, 1977, London; *After Britain: New Labour and the Return of Scotland*, Granta, 1999, London.

ÁTLÉPNI A SZÓBELISÉGBŐL AZ ÍRÁSBELISÉGBE

A roma kultúra nagy kísérletéről

A roma kultúra léte a szóbeliség és az írásbeliség szembenállásának a legtisztább formája. Annyira tiszta, hogy mostanáig fel sem tűnt senkinek. Egy magasan fejlett, írással, az univerzum határait feszegető tudományos ismeretekkel, a kommunikációs technikák végtelenül sok változatával rendelkező gazdasági-társadalmi, kulturális konstrukción belül vagy közvetlenül mellette létezik egy másik kultúra, amely alaphelyzetben az izolációt választotta, s ennek köszönhetően eltérő adaptációs mintákat valósított meg. Hogy ez valóban az ő választásuk volt-e, vagy valamilyen kényszer hatására történt, azt ma már nem lehet kideríteni, rekonstruálni pedig különösen nem. Túlélésük záloga, hogy több-kevesebb sikerrel kapcsolatokat építenek a szomszédjukban illetve a közelükben élő, más kultúrájú közösségekkel, kisebb-nagyobb mértékben oldva ezáltal az izolációt.

Ma már vannak ismereteink jó, elfogadható, kezelhető, illetve konfliktusokkal terhelt, kifejezetten rossz kapcsolatokról. Még nem történt meg azoknak a tényezőknek a feltárása, kielemzése, amelyek meghatározzák, de legalábbis befolyásolják ezeket a kapcsolatokat, és paradoxnak tűnő módon erre is van racionális magyarázat, amely az itt lehetségesnél alaposabb elemzést igényel. A kulcs a történeti háttérben keresendő. A közösségek adaptációjának döntő mozzanata, hogy a természetes adaptáció folyamatát helyenként és időnként megtörte a többségi hatalom irányából jövő asszimilációs késztetés, és ez olykor súlyos torzulásokat idézett elő a túlélési

stratégiák, illetve az életben maradáshoz szükséges erőforrások megszerzésére irányuló törekvések alakulásában. Majd az évszázadok során ezek a torzulások lettek a cigány embereket és közösségeket illető előítéletek és sztereotípiák létrehozói, meghatározói.

A másik, új keletű ok egy rajtunk kívül álló tényező: a rendszerváltással olyan cigányszakértők sora került felszínre, akiknek jó politikai és sajtókapcsolataik voltak, viszont híján voltak és vannak ma is annak a valóságismeretnek, amely hozzáértést megalapozhatná. A valóságismeret a kulcskérdés. Ezt hiányolta Széll Kálmán, Mezei Barna, Pomogyi László, és ez hiányzik meghatározó mértékben ma is. Mert mi is történt a rendszerváltást követő években a roma kisebbséget érintő oktatás- és káderpolitikai gyakorlatban? Arra szerveztek oktatási intézményeket, hogy tömegesen állítsanak elő félművelt, önálló gondolkodásra képtelen, identitásukat elveszített álértelmiségieket, ami a stabil vesztes pozícióját vetítette előre számunkra[1]. Valójában olyan személyekre lenne szükség, akiknek még vannak közvetlen vagy közvetett ismereteik, legalább emlékeik az ominózus MSZMP-határozatot (1961) megelőző idők eleven roma kultúrájáról. További nehézséget jelent, hogy egy szóbeli kultúrából kell átlépnünk az írás-olvasás világába, ami a verbális készség átalakulásán túl új gondolati struktúrákat is jelent. Tulajdonképpen ez, a huszadik század közepén kezdődött és a század végén, a politikai-gazdasági rendszerváltással zárult korszak volt az első kísérletünk az átlépésre. Ma már tapasztalatainkból is leszűrhetjük, hogy ez nem megy egyik napról a másikra. A sikeres átállás csak generációváltások útján, történelmi perspektívában lehetséges.

Léteznek olyan roma közösségek, amelyek integrált vagy asszimilált formában ma már szerves részei a társadalomnak. Ők nagy valószínűséggel a legkorábban

ide érkezett csoportok leszármazottai, akik a kedvező körülmények hatására már a korai időkben elkezdték kapcsolataik építését a többségi társadalom közösségeivel. Esetükben lezajlott egy fokozatos alkalmazkodás a normákhoz, szokásokhoz, társadalmi konvenciókhoz, két változatban kiteljesedett a nyelvi szocializáció[2], és talán a legjelentősebb a váltások sorában, hogy átvették a többségi kultúrának a tulajdon tiszteletén alapuló morális alapvetését – ami által sok konfliktusnak sikerült elejét venniük –, a szociális integráció motorját beindítaniuk. Velük, illetve az utódaikkal kapcsolatban csak annyi feladatunk van, hogy távol tartsuk tőlük az újraéledő rasszizmus megnyilvánulásait, már amennyire erre van lehetőségünk. Valójában az lenne az ideális, ha lennének saját, a politikai önvédelem megvalósítására alkalmas szerveződéseink, erre azonban még várnunk kell. (Talán a gyilkosságsorozat hatására elindul valami mostanában. Az élet fintora, hogy katasztrófának kell történnie ahhoz, hogy egy pozitív folyamat beinduljon. Most kellene megragadnunk egy új, politizáló generáció felnevelésének lehetőségét).

*

Másképpen alakult a később érkezettek utódainak helyzete, és itt alapvető különbséget kell tennünk a felvilágosodás előtt, illetve azután érkezettek szocializációját meghatározó körülmények között. Ugyanis a felvilágosult abszolutizmus uralkodói kényszerasszimilációs törvényeikkel felszámolták a kedvező fejleményeket megalapozó viszonyokat. Ennek lett a következménye, hogy az ez után érkezettek, de nagy valószínűséggel a már itt lévők jelentős része is végül a többségi társadalom rendszerein kívül teremtette meg a saját világát.[3]

Hogy ennek milyen következményei lettek mára, annak szemléltetésére álljon itt néhány, a valóságból el-

lesett pillanatkép, amelyekben jelét láthatjuk a nyomor tudomásulvételének, ahol azért a beletörődéssel együtt megjelenik a remény is; a lázadásnak, illetve a morális alapvetések különbözősége által determinált erkölcsi deficit képét magára öltő kísérletezésnek. És láthatunk egy példát a szélsőséges rasszizmus megnyilvánulására és arra, hogyan mond csődöt az új helyzetben az elmúlt évszázadokban bevált konfliktuskerülő stratégiánk. Ezek a rövid leírások, életképek keresztmetszetét adják azoknak a ma még jóindulattal is nehezen megoldhatónak tűnő etnikai hátterű konfliktusoknak (az, hogy engem is célba vettek, csak annak a kivetülése: ahol nyomor van, ott az etnikus kultúra szükségszerűen átadja helyét a nyomorkultúrának), feszültségeknek, amelyek táplálékul szolgálnak a rasszizmusnak és a konfliktusokban érdekelt, azokból hasznot húzó „érdekvédők"-nek. (A minap voltam szem- és fültanúja egy háttérbeszélgetésnek, amelynek egyik részvevője, egy neves roma politikus immár rabszolgalázadást és terrorizmust vizionált).

Lázadó 1.

Hűvös, eső utáni téli reggel. A buszmegállóhoz igyekezvén egy középkorú roma házaspárt látok, amint az utca teljes szélében gyűjtik a szemetet. Serényen szurkálják fel szeges végű botjukra és rakják bele a mindig a közelükben lévő, kétkerekű állványon mozgatható nejlonzsákba. Jó érzés volt látni a mögöttük hagyott latyakos, de szemétmentes, tiszta utat. A buszmegállóban már álltak néhányan. Köztük két, húsz év körüli roma fiatalember, egyikük kezében papírcetli. Nézegette a rajta lévő feljegyzést, majd ledobta a már megtisztított útra, és dacosan körülnézett. Oldalt pillantva láttam a szemétgyűjtőnek kiakasztott nejlonzsákot, nyilvánvalóan ő is látta,

EREKLYETARTÓ OLTÁRKA A TRENCSÉNI PIARISTA RENDHÁZBÓL, 1440–1450
Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria

de nem tette meg azt a pár lépést, hanem eldobott még egy papírcetlit, és felszállt a közben megérkezett buszra.

Lázadó 2.

Szintén buszmegálló a helyszín, a budapesti Józsefvárosban. Tulajdonképpen egy alakulófélben lévő nagyvárosi gettó belsejében vagyunk, ahol nem kell dacosan körülnézni a szemetelés után. Itt ez a természetes viselkedés. Egy körülbelül velem egykorú idős hölggyel állunk a megállóban, s nézzük a fiatalembert, aki a kocsiúton átgyalogolva valamilyen üdítőt kortyol egy kisméretű műanyag palackból, majd amikor az kiürült, egyszerűen leejti az útburkolatra, nem is foglalkozva azzal, hogy van-e szemétgyűjtő a közelben. A hölgy méltatlankodva nézett rám. Talán azt várta, hogy majd én rendreutasítom az ifjút. De én csak figyeltem őt tovább, mit tesz ezután. Nem tett

semmit, talán már el is felejtette az esetet. (A közterület-felügyelet kirendeltsége a közelmúltban költözött el innen a város egy távolabbi, problémamentes pontjára. Én pedig hetvenhárom évesen már gyáva vagyok ahhoz, hogy ezeket az erőtől duzzadó ifjoncokat rendreutasítsam.)

A megtörtek

Fagyos téli reggel. A főút mellett, egy enyhe lejtő alján jellegzetes, cigányok lakta házak. Korábbi megfigyelésem, hogy az ilyen házakat illetően bizonyos, szóval ki nem fejezhető jellemzők alapján megállapítható, hogy egy lakóház, illetve a benne zajló élet színvonala emelkedőben van-e vagy süllyedőben. Ezek a házak határozottan süllyedő tendenciát mutattak, de még így is volt bennük valami rokonszenves. A közöttük-mellettük haladó utcán fiatal férfiak, fiúk nyolc-tíz fős csoportja álldogál, mindkét kezük zsebre dugva, fejük, nyakuk a válluk közé húzva. Tipikusan az a póz, amelynek viselője éhezik és fázik. Didereg. Közvetlen mellettük egy alig néhány évvel idősebb fiatal házaspár – a jövő ígérete – száll ki egy autóból, barátságosan üdvözlik az ácsorgókat, majd bemennek az egyik házba. Ünnepi rokonlátogatásnak tűnik, karácsony táján vagyunk, érzem az ünnep hajdani emlékeket idéző, bizsergető bejglis hangulatát. A fiúk tovább beszélgetnek, de jól látszik, hogy nem a beszélgetés a legfőbb gondjuk, a témája semmiképpen. Fáznak és éheznek talán már napok óta. Néhány nappal korábban a közeli Spar áruház sarkánál láttam őket ugyanígy ácsorogni, kíváncsi tekintettel az érkező-távozó vásárlókat figyelve. Ki tudja, mit gondolhattak közben. A vásárlók jól szituáltak voltak, többségük autóval jött és ment. Jól öltözöttek és jóllakottak.

A csoport tagjainak mozgása nem otthonos, bizonytalan. Látszik rajtuk, hogy idegen számukra ez a hely, va-

lószínűleg a jobb lét reményében költöztek ide valahonnan. Meg is kérdeztem ott lakó húgomtól, hogy kik ezek. A polgármester költöztette őket ide egy pályázati siker reményében, lakás és munkahely ígéretével – felelte. A lakást megkapták, némi segélyt is, amely egy idő után elapadt, a munkahely azonban ígéret maradt.

A kísérletező 1.

Felszálltam a buszra, majd leültem a jobb oldali kettős üléssor egyik belső, ablak melletti ülésére. Néhány másodperc múlva mellém telepedett egy tizen-valahány éves fiú, kezében egy üres, félliteres ásványvizes műanyag palackkal. Túlsó oldalán az egyes ülésen, féloldalasan kifordulva, egy középkorú férfi, a kora alapján az apja lehetett. Próbáltam kitalálni, mire való az üres palack, majd amikor a bal kezére esett pillantásom, rájöttem. Fedezékül és figyelemelterelésül szolgált a jobb kézben tartott, forgatott, nézegetett palack, miközben a bal dolgozni készült. A jobb kéz alatt hirtelen felém kapott – senki nem látta, csak én éreztem –, de csak a leszorított bal karomat találta, mert ekkor már tudtam, mire készül. Ránéztem, majd a mellette ülő idősebb férfira, egyikük sem viszonozta a tekintetemet. Mindketten lefelé, a lábuk elé néztek. A következő megállóban leszálltak.

A kísérletező 2.

Jól ismerem a házat. Néhány évtizeddel ezelőtt hivatalos minőségben, a kerületi ingatlankezelő vállalat alkalmazottjaként többször megfordultam benne; a lakásokban, a közös helyiségekben, a padláson, a tetőn. Mindent meg kellett néznem, az egész ház karbantartása az én felelősségem volt.

A ház előtti buszmegállóban várakoztam, közben be-bepillantottam a valaha ismerős, most rendkívül le-

hangoló képet mutató udvarra. Érdekes módon csak fiatal embereket láttam ki-be járni. Közülük az egyik engem vett célba, egyenesen hozzám jött. Elkezdett körbejárni, én természetesen utána fordultam, mert éreztem, hogy nem vehetem le róla a tekintetemet. Tudnom kellett, mi a szándéka. A második forduló után megkérdezte, mennyi az idő, majd miután megmondtam, elment. Kiderült, a nyakamba akasztott óra érdekelte, de miután látta, hogy értéktelen, nem éri meg a kockázatot, lemondott róla. Megúsztam a kalandot. Azóta óvatosan és körültekintően járok azon a tájon.

Anzix 1.

Bizonyára másokkal is előfordult már, hogy felkavarta érzéseiket egy meghatározó élmény, mellyel gyermekkorukban találkoztak utoljára. Egy dallam, egy illat, egy íz, egy táj, egy szó, egy ruhadarab, de kapcsolódhat ez a benyomás egy mozdulathoz, egy egész kultúra lenyomatát magán viselő testtartáshoz is. Különösen megrázó ez az élmény egy leépülőfélben lévő kultúra esetében, melynek számtalan olyan eleme, rekvizituma lehet, amelyeket már soha nem fogunk viszontlátni. Kivéve a filmvásznon, mint például Emir Kusturica és Aleksandar Petrovic remekműveiben, vagy Moholy-Nagy László *Nagyvárosi cigányok* című, kivételesen szép dokumentum-játékfilmjében (ez utóbbit sajnos már csak némafilmként vagy nem odaillő, idegen zenével láthatjuk, ha egyáltalán létezik még a kópiája). Egy ilyen kalandban volt részem pár napja.

Az Orczy tér modern épülettömbjének tövében ballagtam a villamosmegálló felé. Két hagyományos öltözetű oláh cigány asszony ment előttem, egyik kezükkel lépésről lépésre a botjukra támaszkodva, a másik oldali vállukra akasztott batyuval, jellegzetesen enyhén görnyedt testtartással. Az egyik idősebb volt, neki elhisszük,

hogy fáj a lába, dereka, háta, míg a másik, a fiatalabb, feltehetően a lánya, kissé groteszk látványt nyújtott. Furcsán állt kezében a fokos, az enyhén görnyedt hát sem illett szép fiatal arcához. Ő még nem idősödött bele ebbe a vidámnak semmiképpen nem mondható tradicionális asszonyszerepbe. Két férfi ment mellettük üres kézzel, ők nem is illettek a képbe, mintha csak alkalmilag csatlakoztak volna hozzájuk.

Gyermekkoromban sokszor láttam ilyen házaló asszonyokat a botjukra támaszkodva, hajlott hátukkal azt a benyomást keltve, hogy súlyos teher van a batyuban. Halk szóval kínálgatták áruikat – fésűt, zsebtükröt, varrókészletet, mosdószappant (akkor még szagos szappannak hívtuk, megkülönböztetve a szagtalan mosószappantól). Az áruért természetbeni fizetséget kaptak, ezt elnyelte a batyu, közben a botjukkal hadonászva igyekeztek távol tartani a vehemensen támadó, gazdáik által nem fékezett kutyákat. Őket nem hívták be, nem ültették le, nem kérdezgették a titokzatos cigányvilágra kíváncsi parasztasszonyok. Nem kínálták pohár vízzel vagy tejjel, nem beszélgetett velük senki, jórészt idegenek voltak ebben a világban. Velünk ugyanilyen tartózkodók voltak, mi is viszont. Bizalmatlanul szemléltük őket. Ez a meghatározóan rideg fogadtatás indokolta a botot, s ezt a szomorú szellemet érzékelhetjük ma is, ha ilyen vagy ehhez hasonló látvánnyal szembesülünk.

Anzix 2.

Ezek az asszonyok kevésbé voltak emelkedettek, mint bottal járó társaik. Ők is hagyományos viseletbe öltöztek, de színeik tompábbak. Mozdulataik viszont határozottabbak, lendületesebbek, arcuk derűsebb, tekintetük élénkebb. Nem lehetett megállapítani, mi serénykedésük tárgya egy élelmiszer-áruház bejárata környékén, ez csak az ak-

ció végén derült ki. Hármójuk közül a legfiatalabb volt a legaktívabb, a legmozgékonyabb, ő volt a vezéregyéniség. Amikor végeztek, leült egy kissé távolabb lévő épített alkalmatosságra, majd társai érdeklődő figyelmétől kísérve számolta a térdei között feszülő szoknyában lévő aprópénzt. Amikor végzett, diadalmasan nézett körül, mintha ezt mondaná: győztünk. Ebből az is kiderült, hogy a bejárat közelében tárolt bevásárlókocsik zárszerkezetében hagyott pénzérméket varázsolták elő és gyűjtötték össze.

Anzix 3.

Szintén oláh cigány nők a most következő pillanatfelvétel szereplői. Két felnőtt: egy idős, egy fiatalabb, illetve egy kamaszlány és egy kisfiú. Valószínűleg egy háromgenerációs család része utazott valahová a villamoson. Természetesen nem véletlenül kerültem melléjük, igyekeztem minél közelebb hozzájuk helyet találni. Népviseletbe öltöztek ők is, de ruhájuk színe egységesen fekete volt, a kislányé is. Valószínűleg gyászoltak. Nem történt semmi, csak beszélgettek halkan, de érthetően, jól artikulálva. Keveset értettem belőle, azt azonban megfigyeltem, hogy a „h" hangot konzekvensen kemény „kh"-nak ejtik. Közben azon gondolkodtam, hogy mennyi mindent nem tudunk még, és valószínűleg már nem is fogunk megtudni a roma nyelvekről. Azt hiszem, késésben vagyunk. Rengeteg energia, pénz, tudományos kapacitás kellene a mulasztás pótlásához.

99-es szindróma avagy ragtime magyar módra

2013. november 17-e, vasárnap kora délután. A fiamhoz menvén a megszokott helyen szálltam fel a 99-es buszra, a Mátyás tér tőszomszédságában, a Nagyfuvaros utca elején. Aki nem ismerős ezen a környéken, annak mondom, hogy ez egy romák által sűrűn lakott hely, és ez

a buszon utazók összetételén is meglátszott. A középső ajtóval majdnem szemben lévő, egymás felé fordított kétkét ülésen foglalt helyet két fiatal ember oly módon, hogy mindkét lábukat feltették a szemben lévő ülésre, vagyis mind a négy ülést elfoglalták. Miután körülnézve megállapítottam, hogy nincs több szabad hely, gyanútlanul odaléptem hozzájuk, és a kívül ülő ifjútól megkérdeztem a vele szembeni üres ülésre mutatva, hogy szabad-e ez a hely. Ő egy másodpercnyi gondolkodás után ezt mondta: nem. Majd miután újra megkérdeztem, most már gondolkodás nélkül és határozottan mondta a nemet. Az első benyomásom az volt, hogy ez az eset némely fiataloknál szokásos vagánykodás, amit határozott fellépéssel le lehet szerelni, de ekkor már tudtam, hogy ez más, több annál.

Ebben a pillanatban mögöttem felállt egy diák kinézetű fiatal lány, és invitált, hogy üljek le az ő helyére. Némi szabadkozást követően leültem, de még mindig nem fogtam fel igazán a helyzet komolyságát, csak akkor, amikor egy hozzám közel álló fiatal pár női tagja az üresen álló ülésekre mutatva mondta a társának, hogy „azt mondják, ide cigány nem ülhet" – és nekem ekkor szállt el az agyamra telepedett homály. E pillanatig ugyanis az volt az alapállásom, hogy ez a két nyavalyás nem mer szembeszállni ennyi emberrel. Ekkor már többen hangot adtak véleményüknek, egyre feszültebb lett a hangulat. Nyilvánvalóvá vált, hogy ez egy, a gyöngyöspataihoz hasonló színtiszta rasszizmus, aminek az egyik ifjonc azzal adott nyomatékot, hogy becsukott bicskájával ütögette a busz ülését.

És ekkor hirtelen eszembe jutottak a *Ragtime* című amerikai film tűzoltói, az a taxis, aki kijelentette, hogy az ő taxijába nem ülhet cigány, és az a vállalatigazgató a hetvenes évekből, aki határozott utasítást adott munkatársainak, hogy keserítsék meg az életemet. Őt nem érdekli, mi módon, milyen indokkal, de kreáljanak fegyelmit vagy bármit, csak érjék el, hogy távozzam a cégtől. Lett

is fegyelmi, kettő egymás után, aminek a végén a vállalat vezető jogásza kért tőlem bocsánatot. Távoznom kellett. Lenyeltem a keserű pirulát.

Másnap reggel egy soha nem tapasztalt furcsa érzéssel ébredtem. Eleinte nem tudtam mire vélni, majd egy lelkiismeret-furdalásra emlékeztető kellemetlen érzés kezdett belőle kibontakozni, és végül rájöttem, hogy rossz érzésemnek az az alapja, hogy annak a hozzávetőleg harminc roma embernek, akik akkor a buszon voltunk, móresre kellett volna tanítania azt a két náci latrot. Mert azok voltak, most már tisztán látom. És nekem kellett volna kezdenem a felelősségre vonást. Szóval vagy tettel, mindegy. El kellett volna kezdenem.

Egy súlyos etnikai konfliktusnak voltunk a vétlen alanyai, és alulmaradtunk. Az elmúlt századokban bevált konfliktuskerülő stratégiánk ezúttal csődöt mondott.

Salgótarján

Közepes méretű város, ahol komoly hagyománya van a magyar–cigány együttélésnek. Jelentős ipari központ, sok roma dolgozik a város üzemeiben, gyáraiban, bányáiban, építőipari vállalatainál. A salgótarjáni acélt, tűzhelyet, öblös- és síküveget a nemzetközi piacokon is jegyzik. Poharai, vázái, kancsói, tálcái messze földön ismertek, államelnökök, uralkodók rendelik készleteiket. Barnaszénbányászata, építőipara is jelentős tömegeket foglalkoztat. Vendéglőiben, éttermeiben cigánybandák szolgáltatják a zenét jó színvonalon. A város szélén, de a sajátos városszerkezetnek köszönhetően a városközponthoz közel elhelyezkedő cigánytelepen nyitott és rejtett csatornákon áramlik, zajlik a szellemi élet. Jó időben szól a zene reggeltől napestig. Egy-két emberöltővel később láthattuk ennek produktumait, amikor a tarjáni muzsikusok is kiléptek a nemzetközi porondra. A fia-

talon elhunyt Gabora József neve gyorsan ismertté vált Európa- és Amerika-szerte. De említhetem az Európa élvonalához tartozó, Botos nevű ökölvívókat, Andrást és Tibort, Balázs János, Balog Balázs András, Oláh Jolán festőművészeket, Szomora Kálmán fafaragó művészt, a rendszerváltás roma költőnemzedékének élvonalába tartozó, szintén fiatalon elhunyt Szepesi Józsefet, Snétberger Ferenc gitárművészt vagy Hollai Kálmán színművészt.

A szocialista rendszer átformálta, lényegében felszámolta ezt a szellemileg rendkívül termékeny közösséget. A zenés szórakozóhelyek leépültek. A zenészek elvándoroltak, a város egyetlen szállodájában viszont a fővárosból delegált muzsikusok szolgáltatták a zenét. A cigánytelepet elsöpörte a városrekonstrukció, a megmaradt népességet szétköltöztették a város különböző pontjaira. Egy részük asszimilációs pályára került, a másik, nagyobbik rész a leszakadókhoz sodródott.

A környék kistelepüléseit is érintette az a változás, amely a közösségek szerkezetében, illetve az egész társadalom szövetében a teljes foglalkoztatás révén a 20. század közepétől bekövetkezett. Ebben az időben épült fel az a hozzávetőleg háromezer lakást számláló munkáskolónia, amely később, a rendszerváltást követően a munkanélkülivé és otthontalanná vált tömegek számára a menedéket jelentette. Ez lett a mára országosan ismertté vált Zöldfa utcai telep, amelynek történetét célszerű lenne feldolgozni. Ebből kiderülhetne, miként aktiválódnak nehéz helyzetekben a roma közösségek önvédelmi mechanizmusai.

Mátyás tér

Régen, aki életében nem járt Budapesten, az is tudta, mi az a Mátyás tér. A vidéki cigány fiúk erről a térről álmodtak. Ha ambíció volt bennük, a hónuk alá fogva vagy a hátukra kötve hegedűjük, ide igyekeztek. Nem egyszerűen

Budapestre, hanem a Mátyás térre. Innen indították őket a siker útjára, vagy tanácsolták el a pályától. Nemcsak a szakmát tanulták meg ezen a helyen, hanem azt is, hogyan kell viselkedni, öltözni, beszélni és hallgatni a rajok (urak) előtt. A nagyon szigorú roma etikett ismerete és betartása is feltétele volt az érvényesülésnek. Tulajdonképpen ez az évek, évtizedek során bevéződött attitűd alapozta meg a hivatásos cigányzenészek polgárosodását.[4]

Jó időben mindig volt valaki a téren, olykor éjszakába nyúló beszélgetéseknek is tanúi vagy résztvevői lehettünk. A fiatalok nyugodtan sétálhattak, beszélgethettek. Az utcagyerekek itt verődtek bandába, s rivalizáltak a Kálvária, a Teleki, a Tisza Kálmán tériekkel. Ez a Mátyás tér független volt minden írott követelménytől, bürokráciától, olyan volt, amilyennek az élet kívánta. Majd a zenénk iránti kereslet csökkenésével párhuzamosan itt is lanyhulni kezdett az élet. Egyre kevesebben jöttek a térre, a végén már csak az öreg cigányok pihentek meg itt, a kedvenc padjukon nosztalgiázni. Ha társuk akadt, beszélgettek, felidézték a régi szép időket, majd szép lassan ez is megszűnt. A Mátyás tér elveszítette varázsát, kiürült, elnéptelenedett.

Mai utóda viszont megfelel az Unió összes normájának. Hinták, mászókák balesetveszély nélkül, homokozó és labdázóhely kijelölve, közöttük padok a felügyelő pedagógusoknak és szülőknek, kissé távolabb a bokrok, cserjék között a beszélgetőknek, pihenőknek. Kerítéssel elválasztva a kutyáknak szabad, illetve tilos terület, az egyik kapunál hűsítő vízpermet. A tér két oldalán sétálóutca, az egyik a Nagyfuvaros utcától a Homok utcáig, a másik innen a Szerdahelyi utcáig tart. Minden precízen megtervezve, szakszerűen felépítve, dicséretére válik a tervezőnek és a kivitelezőknek. Ezen a sarkon újonnan épült lakóházak kocsibeállóval. Új szelek fújdogálnak a Mátyás téren. Egy új életérzés van itt kibontakozóban,

csak még nem telt meg úgy emberekkel, mint egy sétálóutcákkal övezett térhez illenék. Valami még hiányzik innen.

Kissé távolabb, a szintén sétálóutcává avanzsált Tavaszmező utca innenső végén mintha elkezdődött volna valami: pizzéria, kávézó egymás mellett. Lehet, hogy ez hiányzik a térről is? Üzletek, kávézók, teraszok? Valószínűleg. A nyáron az erzsébetvárosi Kazinczy utcában volt dolgom, s ha már ott voltam, gondoltam, körbesétálok egy kicsit, megnézem az újjáépült zsidónegyedet. A kis sétából egy jó óráig tartó nézelődés lett. Lenyűgözött az ott tapasztalt bensőséges hangulat. A hálózatelméletből ismert kisvilágok sűrűje beugrók, bizalmas együttlétre ingerlő zugok, kapualjak formájában, építészetileg is stílusosan megformázva olyannyira, hogy a nézelődő úgy érzi, mintha egy bibliai tájon járna.

Az udvarokra is érdemes volt benéznem, ott is kávézók, fagylaltozók, kis teraszok, árudák. Valahogyan nekünk is ebbe az irányba kellene elindulnunk. Vagy nem? Ki tudja? Ez a stílus sok pénzt, jómódot igényel. Vagyis társadalmat, amelynek a kialakulását pontosan az őseink kulturális evolúciója által kiérlelt, a túlélést minden körülmények között garantáló közösségi struktúra tette lehetetlenné a mi köreinkben. A szociális státuszunkon, az általános műveltségünkön kellene javítani. Utána megjön a stílus is, a szándékoktól függetlenül. De idáig eljutni nagyon nehéz lesz. Ma még nagy a visszahúzó erő, legyen bármennyire tehetséges egy roma gyerek, roppant nehéz értelmiségi pályára kerülnie. Talán egy jól működő kollégiumi hálózat segítene, engem is egy ilyen intézet lendített át a holtponton.

*

Vidáman, önfeledten játszó gyerekek, ahogy illik, vegyesen: magyarok, cigányok. Itt-ott feltűnik egy-egy kínai, fekete, arab, török (apropó kínai: a rendkívül elfoglalt

kereskedő szülők előszeretettel adják bölcsődés korú gyermekeiket cigány asszonyokhoz felügyelni, és persze nevelni. Majd ne lepődjünk meg azon, ha néhány év múlva kínai hegedűvirtuózokkal találkozunk. És ajánlom ezt azoknak a pedagógiai szakértőknek a figyelmébe, akik azt állítják, hogy a cigány szülők alkalmatlanok a gyermeknevelésre). Szóval a Mátyás téren most már minden a helyén van. Rend, nyugalom és biztonság. Minden feltétel teljesül. Alkonyatkor azután elzárják a vízpermetet, bezárják a kapukat, elnéptelenedik a tér. Szürkülettől nem tanácsos senkinek egyedül a térre menni, nőknek, időseknek különösen nem. Hol vannak már azok az idők, amikor kellemes sétákat lehetett tenni a tereken egyedül vagy párosan!

*

Naponta különleges események helyszíne a józsefvárosi Népszínház utca Kisfuvaros és Erdélyi (ma Bauer Sándor) utca közötti szakasza. (Az ifjú szabadságharcos mártír mellszobra a Mátyás téren látható. Ez is része a kibontakozó, új életérzésnek.) Alkoholtól és kábítószertől bódult emberek, a nyomor és a boldogság tömény egyvelege ismétlődik ezen a helyen naponta, különösen meleg nyári délutánokon. Három-négy fős csoportok vagy párok, olykor házaspárok álldogálnak a növendék fáknak kitett, földdel telerakott ládáknak támaszkodva, vagy ülnek az üzletek bejáratainak lépcsőjén, és beszélgetnek, ki halkan, ki hangosan, néha veszekszenek is. Jellemző kép, hogy körbe-körbe jár egy olcsó boros üveg, abból kortyolgatnak egymás után a társaság tagjai, de népszerű a dobozos sör és a féldecis kis üveges pálinka is, és természetesen a napjainkban elmaradhatatlan energiaital. Másnap reggel azután a nagyon szegények, többnyire a közelben élő hajléktalanok összegyűjtik, rendszerezik, számolják a maradványokat, és viszik az üvegeket vissza

a kibocsátó üzletbe, az alumíniumdobozokat a színesfém-felvásárlóhoz. Itt-ott, a szomszédos mellékutcákban eldobott, elhasznált kábítószeres fecskendők és a levegőben terjengő, változó erősségű vizeletszag, különösen a kapubejáratok környékén. Amikor ezt szóvá tettem az egyik ott lakónak, azt felelte: ez természetes az ilyen esőmentes meleg napokon. Vagyis az itt lakók már megszokták ezt a helyzetet.

*

Egy alkalommal volt szerencsém megfigyelni egy emlékezetes esetet. Az egyik férfi kivált a csoportból, és elindult a tér irányába, miközben egy másik, nála fiatalabb férfi az asszonyok gyűrűjében állva, felejthetetlenül szép orgánumán, messze hangzón beszélt valamit a távozóhoz, aki meg-megállva hallgatta. Majd gondolt egyet, és elindult vissza futva, de oly módon, mint amikor gyerekekkel játszva kergetőzünk. Amikor odaért, ütött egyet a beszélő vállára ugyanebben a játékos stílusban, mintha ezt mondaná: dá-dá megverlek, majd ugyanezen a módon ő is ütött egyet az ő vállára, mintegy viszonozva az általa adott ütést. Tulajdonképpen nem történt egyéb, mint imitálták az ütésváltást. Ezzel a konfliktus szemmel láthatóan rendeződött. Az orgánum elhallgatott, a távozni szándékozó eltávozott.

*

Máig nem történt meg a roma kultúra lényegének megragadása, akár megközelítően pontos meghatározása. Annak kifejtése, mi az, amiben alapvetően különbözik a többségi kultúráktól, amelyek természetesen egymástól is különböznek, ez a különbözőség azonban jól láthatóan más minőségű, mélyebb, alapvetőbb. Európában mindenképpen egyedülálló. Egészen a közelmúltig a tudománynak sem volt elképzelése erről a kultúráról. „Társa-

dalmi szörnyeteg"-ként tartották számon a cigányságot akkor is, ha ezt nem mondták ki, és ez idővel tág teret adott az áltudományos megállapításoknak és természetesen az előítéleteknek, amelyek jó része ma is jelen van, és sajnálatos módon uralja a közgondolkodást.

A környezethez való alkalmazkodás során az előnyös tulajdonságok fokozatosan halmozódnak „és a populáció a kis lépések lassú, statisztikai jellegű összegződése nyomán átalakul". (Bereczkei, 2003. 12.) Ezt, a természeti törvényekkel összhangban álló adaptációt írják felül a politikai-hatalmi küzdelmek nyomán egymást követő, a természeti törvényekre fittyet hányó struktúra- és rendszerváltások, amelyek során szükségszerűen a létezés alapfeltételévé válik az agresszió. Ezzel ellentétben a cigányok közösségeiben egy sajátos, a természet tiszteletén alapuló, az előzőtől gyökeresen eltérő filozófiai-erkölcsi felfogás által meghatározott rendszerképző mechanizmus lett a meghatározó. Eredménye egy konstans és dinamikus közösségi struktúra.[5]

*

Ezek előrebocsátása után veszem a bátorságot, és kijelentem, hogy a roma kultúra egy extrém sajátosságokkal jellemezhető kultúra. Nem állítom azt, hogy mi vagyunk a kiválasztottak, azt azonban igen, hogy vannak ismérvek, illetve valamilyen szempont szerint rendezhető ismérvek csoportjai, amelyek csak a mi kultúránk jellemzői. Van is egy ötletem arra vonatkozóan, mi lehet a forrása ezeknek a valamilyen szempont szerint rendezhető, más kultúrákban nem vagy csak elvétve előforduló ismérveknek. A roma/cigány közösségek szocializációjának vizsgálatánál abból kell kiindulnunk, hogy ez a kultúra alaphelyzetben az abszolút kívülállás megtestesülése. Egyelőre nem áll rendelkezésünkre semmilyen magyarázat még feltételes módban sem, hacsak nem a komplex eredet

hipotézisére gondolunk, mely szerint értelmetlen a cigányok őshazáját kutatni, mert nincs ilyen. Ezek a közösségek a Föld több pontján jelentek meg oly módon, hogy a társadalmak kirekesztettjei úgy menekültek a permanens párialétből, hogy teremtettek maguknak egy erre alkalmas kultúrát. Itt szükséges nyomatékosítani az alaphelyzetet, mert az ideérkezés óta sok minden megváltozott. Rosszakaróink szívesen hagyják figyelmen kívül ezt a nyilvánvaló tényt, amikor előszeretettel hivatkoznak a kényszerű asszimiláció által okozott torzulásokra, mint a cigányok jellemző vonásaira.

A csoporttársadalmakra jellemző rendszerképző tulajdonság tartotta fenn ezt a struktúrát, hozzávetőleg a hatvanas évek elejéig. Ekkor mutatkoztak a repedés első jelei: csökkent a cigányzene iránti kereslet, meghatározóvá vált az anyanyelvhasználat visszaszorulása. A csoportok szétszóródtak, beindult az asszimiláció gépezete. Ez a roma kultúra megszűnését jelentette volna, ha egy sajátos történelmi fordulat, a proletárdiktatúra szorításának lazulása nem indította volna be a cigány zenészek tömegének munkát, új életformát adó idegenforgalom-vendéglátás-szórakoztatóipar konjunktúráját Magyarországon, a 20. század hatvanas-hetvenes éveiben. Ettől újjászületett, megerősödött az identitásunk. Sőt, beindult egy új típusú, a feudális kötöttségektől mentes roma polgárság kialakulásának, megerősödésének folyamata. Ez azonban sajnálatos módon történelmi léptékkel nem is mérhető rövid ideig, csupán másfél-két évtizedig tartott. Megmaradt viszont az az új hangzásvilág, amelyet a zenénkben spontán módon végbement harmóniaszerkezetváltás hívott életre ebben az időszakban.

*

Köznapi értelemben a szóbeli kultúrák megismerésének, létezésük elfogadásának legfőbb gátja nálunk az

írásos kultúra saját kizárólagosságába vetett hite. Ebből adódnak a kommunikációs defektek, és ez az oka a cigány gyerekek tömeges iskolai megbélyegzésének is. Ez a tévhit szüli azt a meggyőződést, mely szerint egy értékorientált kultúra áll szemben egy érték nélkülivel, sőt, létezik olyan vélekedés is, miszerint nincs cigány kultúra. Ennek tudható be, hogy a többségi társadalom nem ismerte fel ezt a jelenséget, vagy ha igen, valamiféle veszélyt látott benne. Az ebből eredő nyomás nehezedik ma is az integrálódni, asszimilálódni, alkalmazkodni, beilleszkedni igyekvőkre, ami persze érthetővé válik, ha a nyilvánvaló normakonfliktusok nagy számára gondolunk. Különösen azoknál jár ez súlyos következményekkel, akiktől az azonnali, fokozatok nélküli váltást várja el a környezet. Még ma is jelentős azok száma, akik bizonyos távolságból, bizalmatlanul szemlélik a többségi társadalmat, nem beszélve azokról az ugyancsak nem kis számú közösségekről, amelyek permanens konfliktusban élnek egész környezetükkel, beleértve a konszolidált viszonyok között élő, némileg asszimilált roma népességet is. (Még ma is mély benyomást tesznek rám a hagyományos népviseletbe öltözött és anyanyelvüket eltökélten őrző oláh cigány lányok, asszonyok).

A szembenállás mélysége, a konfliktusok ereje mindenütt a társközösségek kultúrájának, az eltérő morális alapvetések távolságának a függvénye. Ennek a viszonyrendszernek, a szabad vegyértékek képződési mechanizmusának részletekbe menő elemzése csak az ismert körökben lehetséges, a roma kultúrát övező nagyfokú ismerethiány viszonyai között nem. Ezért csupán a végeredményt közölhetjük. (Most tervezzük megtenni az első lépéseket a csoportközi interakciók és a belőlük kibontakozó emergens folyamatok vizsgálatára egy kutatási program keretében.)

ANGYALI ÜDVÖZLET, MÁRIA MEGKORONÁZÁSA OLTÁR
1499, Szepeshely, székesegyház (FK)

Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy Európa az egyetlen földrész, ahol a cigányok jelenléte konfliktusokkal tűzdelt, és ez különösen igaz Kelet-Közép-Európában, ahol mára a 20. század történelmi eseményeinek köszönhetően egy súlyos, anomáliákkal terhelt helyzet alakult ki. Még a nyugati civilizáció részének számító Amerikában is simább a helyzet, pedig ott két, egymástól élesen elváló cigány népesség van jelen. A 16–17. században Nyugat-Európából a gyarmatokra deportáltak ma is vándorló leszármazottai, illetve azok, akik a 20. századi nagy, európai kivándorlási hullámok hátán jutottak oda civilizált, többé-kevésbé konszolidált, nem kis mértékben asszimilálódott cigányokként. Ebben a csoportban egy komoly számú magyar cigány populáció is van, akik közül nem kevesen az ugyancsak jelentős számú kivándorolt magyar népességnek köszönhetően ott jutottak zenészpályájuk csúcsára.

Nálunk az együttélés évszázadai alatt – leszámítva a spontán szociális integráció által érintett zenészközösségeket – stabilizálódott a kölcsönös bizalmatlanság állapota, s alapvetően ez határozta meg a túlélésre kialakult stratégiákat, és ez a roma adaptációnak egy másik vonulata, rögösebb útja, s e probléma megfogalmazásánál számolnunk kell a belső kapcsolatainkban fellépő lehetséges konfliktusokkal is. A gyermekeknek ezeket a kölcsönös bizalmatlanság, az állandó ideiglenesség, a születéstől halálig tartó idegenségérzet (Biczó, 2004.) által meghatározott életstratégiákat kellett folyamatosan elsajátítaniuk a saját környezetükben, ahol a természetes dominanciaviszonyokban megvalósuló személyes mintaadás volt a kizárólagos módszer. Tudatukban, emlékezetükben csak az maradt meg, aminek funkciója volt.

Másképpen látjuk a világot, másképpen viszonyulunk a térhez, az időhöz, mások a gondolati struktúráink. Az egyik és napjainkban talán a legjelentősebb hátránya

ennek az állapotnak, hogy bár a demokrácia viszonyai között ez követelmény, az alapvető dolgokat illetően nincs beleszólásunk a saját ügyeinkbe. A politika és a kontraszelekció szoros kapcsolata szervesen összefügg oktatási rendszerünk gyenge hatékonyságával. Mert a szóbeli kultúrába beleszületett, abban nevelkedett, szocializálódott egyének történetileg, kulturálisan és tudatilag nincsenek felkészülve a polgári demokrácia intézményeinek, eszközrendszerének használatára. Nem ok nélkül tartom fontosnak a különbségtételt a felvilágosodás előtt, illetve az után ideérkezett roma közösségek vizsgálatánál. Talán nem is meglepő, ha azt látjuk, hogy ennek függvényében eltérően alakul a különböző csoportok politikai-közéleti aktivitása.

A másik ok, mely szervesen kapcsolódik az elsőhöz, hogy a tudomány, amely az egyetlen alkalmas terepe lehetne a problémák megfogalmazásának, életképes programok készítésének, az írástudók kizárólagos terrénuma, márpedig az írástudók – ez a keserű tapasztalat – nagyon keveset tudnak a mi szóbeli kultúránkról, az amerikai, afrikai egzotikumokra koncentráló tanulmányutak nem segítették őket ebben. Sikerekről szóló beszámolókat láthattunk, hallhattunk, hallhatunk ma is, és láthatjuk a keserű valóságot is.

Hogy mit jelent a társadalmi léptékű tolerancia, azt jól szemlélteti unokáim beszámolója a közelmúltban Észak-Írországban, az angol iskolarendszerről szerzett tapasztalataikról, és ennek alapján elmondhatom azt is, hogy ég és föld a távolság a két rendszer hatékonysága között. És azt is volt alkalmam hallani, hogy ott komolyan veszik a diszkrimináció tilalmát. A distancia áthidalásához alapvető szemléletváltásra lenne szükség.

Romano Rácz Sándor

Jegyzetek

[1] Lásd: Adorno: *A félműveltség elmélete*, in. *A kultúra szociológiája*. Szerkesztette: Wessely Anna, Osiris, 2003, Láthatatlan kollégium.

[2] Ennek publikálása is csak részben volt lehetséges a már említett szakértői falanx árnyékában.

[3] Ennek a világnak a legjellemzőbb, a túlélés szempontjából leghatásosabb, és a környezetükben élők által a legkevésbé ismert eleme a sajátos térhasználat, amelynek ismertetésére a későbbiekben visszatérek.

[4] A két világháború közötti Józsefvárosról ad hiteles képet Péliné Nyári Hilda *Az én kis életem* című szociográfiája. T-Twins Kiadó Kft, 1996.

[5] Lásd *A roma integráció esélyei és buktatói*. In: *Magyar Szemle*, XX. évfolyam, 7–8. szám, 77–98.

DIGITÁLIS SZAKADÉK: KI ÉPÍTI A HIDAT?

Beszélgetés Balogh Ákos Gergellyel

Lapunk 2014. augusztusi számában* olvasható egy beszélgetés Roska Tamással, a közelmúltban elhunyt kiváló oktatóval, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Technológiai és Bionikai Karának alapító dékánjával. A tudós szerint az internet helyes használatának feltétele az elmélyült tudás és az absztrakciós készség egyidejű jelenléte. Azok között húzódhat tehát egyfajta digitális szakadék, akik mindkettő birtokában vannak, illetve akiknél hiányzik az egyik vagy akár mindkét feltétel. Érdekes módon azonban ez a kifejezés eddig inkább a számítógéphasználók életkora alapján csoportosította a szakadék két oldalára az érintetteket – fiatalokat és idősebbeket.

A világhírű tudós megállapításairól és a beszélgetés idején zajló, internetadó elleni tüntetések kapcsán előtérbe kerülő kérdésekről Balogh Ákos Gergellyel, a mandiner.hu főszerkesztőjével beszélgettünk, aki egyben a Budapesti Corvinus Egyetem Vállalatgazdaságtan Intézetének demonstrátora, külső versenydolgozat-konzulense.

Pápai Luca: Mennyire jellemző a hazai helyzetre, hogy korosztályok között húzódik az a bizonyos digitális szakadék?

Balogh Ákos Gergely: Médiafogyasztási szempontból mindenképpen. Az eszközhasználatban jelentős szerepe van a felhasználó életkorának, de ez egy természetes jelenség, egy természetes szakadék, amelyet most éppen nevezhetünk digitálisnak is. Egy új technológia megjelenésekor a korai elfogadók, korai többség viszonyulásának

* *Magyar Szemle*, Új folyam, XXIII. 7–8., 2014. augusztus, 7–26.

sebességétől is függ, hogyan alakul a technológiát használók és nem használók tábora, azaz a szakadék két partján állók tömege. Az időbeliségen belüli elhelyezkedésnek is van jelentősége, hiszen például a mostani harmincasok ugyan már életük részének tekintik a számítógépet, de soha nem tudják olyan természetességgel integrálni az életükbe, mint a náluk akár csak tíz évvel fiatalabbak. A digitális világba születés ugyanakkor magában hordozza annak veszélyét, hogy elbizonytalanodik, meggyengül az illető kapcsolata a létező valósággal: csak ebben a digitális világban tud vagy szeret élni és gondolkodni, és emiatt például egy új analfabetizmus is fenyegeti.

P. L.: Tehát miközben az internetes tartalmak között könnyedén eligazodik, a valódi ismereteket már nehezen integrálja és szortírozza, ezért a digitális világ információdömpingjében nem tud helyesen szelektálni igaz és hamis, fontos és lényegtelen között.

B. Á. G.: Minden korra igaz, hogy a népességnek csak egy kis része használja, válogatja és értékeli megfelelőképp az éppen rendelkezésére álló hírközlési csatornákat és tartalmukat. Így például a fiatalok egy része képes arra, hogy jól értelmezze az internetről kapott információkat, de azoknak a száma is egyre nagyobb lehet, akik nem használják megfelelően az internetet és nem tudnak különbséget tenni az egyes források hitelessége között. A korábbi, nemzedékek által megszokott keresési eljárással ellentétben, amikor egy lexikon címszavát kellett kikeresni ahhoz, hogy egy bizonyos kérdésre választ kapjunk, most a megfelelő szavak és kifejezések, logikai kapcsolatok megtalálásának elsajátítása szükséges ahhoz, hogy a böngészőnk valóban azokat a találatokat hozza fel, amelyekre kíváncsiak vagyunk – ráadásul a találatok közül is nekünk kell kiválasztani a megfelelőt, mindezt óriási keresési zajban.

P. L.: A helyes internethasználat tehát már azzal kezdődik, hogy a helyes keresőszót megtaláljuk-e. Ennek a tudásnak az elsajátítása az oktatási rendszer része kell legyen, vagy önképzéssel, a használat közben is megtanulhatjuk?

B. Á. G.: Egy jól működő oktatási rendszer képes arra, hogy a diákok nagy részét felkészítse a helyes internethasználatra, arra, hogy tudjon vele mit kezdeni, hogy el tudjon benne igazodni. Az önképzés ezt a tudást egészítheti ki. Itt érdemes megemlíteni, hogy jelenleg a szöveges tartalmakban való eredményes keresésnek megvan a megfelelő technikai háttere, de az álló- és mozgóképek esetében még nem találták meg az igazán hatékony eszközét annak, hogy segítsen nekünk az óriási adatmennyiség szűrésében.

P. L.: A digitális írástudás jelentésében csupán a rendszer használatának ismerete foglaltatik benne, esetleg akkor vagyok digitális írástudó, ha magukat az operációs rendszereket is behatóan ismerem? Ha mindkettővel tisztában kell legyek, az elméleti vagy a gyakorlati tudás elsajátítása lenne inkább célszerű az iskolában, esetleg mindkettő?

B. Á. G.: Az alapvető funkcionális feladatok ismerete elegendő a digitális írástudás gyakorlásához, akár alkotói, akár befogadói oldalról legyen szó. Szövegszerkesztési feladatokra gondolok például az egyik oldalon, és mondjuk a keresőmotorok helyes használatára a másikon. Nem tartom fontosnak a szoftverek beható ismeretét az internethasználók túlnyomó többsége számára, akiknek a munkájához ez nem szükséges. Sokkal nagyobb veszélyek és fehér foltok vannak viszont ennek a még alakulóban lévő világnak azokon a területein, amelyeket ugyan a használók szinte mindegyike érint, mégsem tudják felmérni a tetteik következményeit. Egy egyszerű példa: az interneten minden megnyilatkozásunknak nyoma marad, amellyel akár sokkal később is szembesíthetők vagyunk, leszünk. Ezen a terepen eddig csak a különböző hagyományos médiumoknak nyilatkozó közszereplőknek kellett eligazodniuk. Ma – ráadásul sokkal strukturáltabb formában – bárkinek bármilyen jól vagy rosszul megformált véleményét felkutathatjuk az interneten, befolyásolva ezzel a jövőjét, és még csak nem

is a rosszindulatból végzett kutatásokra gondolok. Elég, ha valaki például egy dohányipari cégnél szeretne állást kapni, de szembesítik egy 10-15 évvel azelőtti kirohanásával a dohányipari lobbi ellen. Olyan könnyen írunk véleményt, hogy nem figyeljük: „a szó elszáll, az írás megmarad" igazsága módosulni látszik, ebben a világban cselekedeteink, megnyilatkozásaink a korábbinál sokkal nagyobb része rögzül egy óriási adatbázisban. Nagyon kíváncsi vagyok, hogy ennek a jelenségnek milyen hatása lesz az emberi viselkedésre és kapcsolatokra. Jelenleg van egy olyan internetes írásbeliségünk, amely átgondolatlanságában, spontaneitásában, indulataiban inkább a szóbeliség jellemzőit hordja magán – gondoljunk csak a hozzászólások, vagy az online csevegés stílusára.

P. L.: Ezeken a felületeken nem kell mindenképpen az arcunkat is adnunk a véleményünkhöz.

B. Á. G.: Valóban, a láthatatlanság az egyik oka a stílusbeli bátorságnak, esetleg a stílus nélküli otrombaságnak. Érdekes tény viszont, hogy több esetben éppen ez az arcnélküliség segít abban, hogy napvilágra kerüljenek fontos tények, adatok vagy éppen vélemények – másképp az információ birtokosa nem tudná közzétenni tudását. Ezért van az, hogy a névhez kötött kommentelési lehetőség megszabadít a zűrös hozzászólók egy részétől, de sajnos a legértékesebb mondanivalót is távol tarthatja.

P. L.: Nem lehet, hogy a hozzászólók inkább csak azért választják ebben az arctalan világban az erős, néha útszéli stílust, mert azt hiszik, hogy csak így lehet a mondanivalójukat kiemelni a tömegből?

B. Á. G.: Ha nem gondolnak bele, hogy a véleményükkel később esetleg szembesíthetők, ha ennek a véleménynek a megformálására csak annyi időt szánnak, mintha egy kávézóban, kocsmában adnák ki magukból, akkor az a vélemény olyan is lesz, függetlenül a tartalmától. Könnyen csúszhat bele a hozzászóló egy bántó, sértő stílusba

már csak azért is, mert a partner is láthatatlan, a reakciói felénk is csak szűrve, egy képernyőn, egyszerű betűkkel jelennek meg, nem egy élő ember megbántott, esetleg haragos arcával, gesztusaival összekapcsolva. Ez a visszacsatolás erősen redukált: mintha minden szót ugyanolyan monoton, fakó hangon mondanánk és hallanánk.

P. L.: Ezért olyan kedvelt az emotikonok használata bizonyos helyzetekben? A kis mosolygós arc vagy mondatainkat más érzelmi hangulatjelekkel tarkító ábrácskák próbálnak visszaadni valamit az élő beszélgetés sokrétű érzelmi és kommunikációs rétegeiből.

B. Á. G.: Igen, ezek a kis jelek a „beszélő" szándékait hivatottak jelezni, a leírt szöveg tartalmát finomítani, a befogadót orientálni, hogy mit is akar a közlő, de ez soha nem tudja helyettesíteni a valódi jelenlétet. Az irónia is ezért nagyon veszélyes ezeken a felületeken, akár közéleti, akár magánközlésnél: ha a befogadó jól érzékeli a szándékot, nincs baj, de ha nem, utólag nagyon nehéz elmagyaráznia a kinyilatkoztatónak mondandója valódi célját.

P. L.: A digitális szakadék kialakulásának egyik, társadalmi okáról beszéltünk már. Létezik azonban más csoportosítási lehetőség is. Gazdasági, kulturális, tartalmi okokból is elválaszthatja az embereket a digitális írástudás. Az okostelefonok terjedése ezek közül bármelyiket megszüntetheti?

B. Á. G.: A szakadék létével mindig számolnunk kell, véleményem szerint a mélysége az, amelyen például egy eszköz használatának terjedése módosíthat, illetve a part két oldalán állók arányán változtathat. Azt azonban nem tudom elképzelni, hogy az egyik oldalon egyszer majd ne álljon senki sem. Az újabb és újabb technológiák elvileg enyhíthetik a gazdasági, hozzáférési korlátokat, ahogy egyre olcsóbbá válnak, azonban folyamatosan megjelennek az újabb fejlesztések – ezt mutatják a termékek életciklus-görbéi –, és ez újrateremti a szakadékot is, attól függően, hogy az új fejlesztést hányan tartják fontosnak vagy engedhetik meg maguknak. Ez egyben azt is

jelenti, hogy a négy kialakulási ok kölcsönhatásban van egymással és dinamikusan változik. Arra azonban biztosan törekedni kell, hogy minél többen képesek legyenek alkotó életet élni ebben a közegben.

P. L.: Mit fed pontosan a tartalmi tényező alapján kijelölt digitális szakadék? Más tartalmakat érünk el egy táblagépen, mint egy asztali számítógépen?

B. Á. G.: Nem, ez technológiai megközelítés, inkább arról lehet szó, hogy azok a tartalmak, amik elérhetők, számomra vonzóak, befogadhatóak-e. Például a magyar internetes tartalomkínálat az 1990-es évek végén inkább a műszaki beállítottságú emberek számára lehetett izgalmas, de ugyanakkor életmóddal foglalkozó írásokat, anyagokat elvétve lehetett találni: sehol nem voltak például a maihoz képest a gasztronómiai tartalmak. A digitális szakadék itt úgy osztja szét a felhasználókat, hogy ki talál magának érdekes témát az online felületeken. Az azonos témakörön belül újabb választóvonal lehet a tartalom formája, hiszen a szakmaibb, magasabb irodalmi értékkel bíró anyagokat nem olvassa el az, aki hétköznapi nyelvezettel képes csak csak befogadni az ugyanarról a témáról közzétett információkat.

P. L.: Ez a megközelítés felveti, hogy a nyomtatott sajtó bizonyos tekintetben és részben soha nem válhat a digitális világ részévé.

B. Á. G.: A nyomtatott és a digitális sajtó egymás mellett létezik, és ez még sokáig így lesz: egy új platform nem kebelezi be nyomtalanul a régit, hiszen mindkettőnek számtalan előnye van. Sok anyagot egyszerűen nem lehet olyan jól elhelyezni digitális formában, mint nyomtatottban – ha csak szerkesztői szempontokat nézünk. De a képek színhűsége is sokkal jobban tervezhető a mai nyomdatechnikával, mint digitálisan, ahol már két okostelefon képernyőjén sem ugyanazokat a színeket és elrendezést találjuk. Az is tény, hogy egyelőre a nyomtatott alapú

írásokat szívesebben és hosszabb ideig nézzük, olvassuk, mint a képernyőn megjelenőket, azt is tudva, hogy a fejlesztők folyamatosan dolgoznak ennek a hátránynak a lefaragásán. Én tehát nem temetném a nyomtatott formátumot, legalábbis a hosszú távú termékeknél. A napilapok vannak a legnagyobb veszélyben, és minél hosszabb távra szól az a bizonyos nyomdatermék, annál jobb esélyekkel indul az online tartalommal szemben. Ennek kapcsán Roska professzor is említi, hogy a digitális termékek megjelenítése akár tíz-húsz éves távlatban is kétséges. Nem tudjuk, hogy képesek leszünk-e megjeleníteni őket, mint ahogy a két-három évtizeddel ezelőtt általánosnak számító adathordozókat is igen nehezen olvassuk. Ezért ebből a szempontból nem feltétlenül igaz, hogy az internetre felkerülő tartalom örökre ott marad: ha nem találtak rá keresőrobotok egy rég feltett tartalomra és nem archiválják, akkor az elveszhet. És azt sem tudjuk, hogy bekövetkezhet-e egy nagymértékű, globális digitális adatvesztés, amelyben akár az archivált adatok is megsemmisülhetnek.

P. L.: Tehát a felhő alapú szolgáltatásoknál sincsenek biztonságban a mentett adataink?

B. Á. G.: Ezeknél a szolgáltatásoknál is van egyfajta biztonsági párhuzamosság, de nem lehet mindent több példányban tárolni. A felhő alapú szolgáltatás bizonyos szempontból biztonságosabb, mintha a saját gépünkön és egy külső adathordozón tárolnánk az adatainkat, de mivel nem mi őrizzük, így a sorsa sem teljes mértékben tőlünk függ: ki vagyunk szolgáltatva a szolgáltatónak és az ő biztonsági intézkedéseinek. Nagy bizalom kell ahhoz, hogy az üzleti vagy magánjellegű információimat kihelyezzem: bíznom kell benne, hogy nem élnek vissza az adataimmal, illetve hogy tíz-húsz év múlva is hozzáférhetek majd, ha szükségem lesz rá.

P. L.: Akkor a legjobb módja a tárolásnak még mindig a nyomtatás és az asztalfiók?

B. Á. G.: Egyelőre ezt a módszert és ennek a kockázatait ismerjük a legjobban. De a digitális világban is próbálnak felkészülni a vészhelyzetek megoldására, például több fizikai központ létrehozásával igyekeznek elkerülni az esetleges terrortámadások okozta adatvesztéseket.

P. L.: Egy humoristával készült interjúban elhangzott, hogy az online újságírás alkalmazkodik a gyors és szórakoztató újságírás elvárásaihoz: az olvasási szokások módosulása miatt lazább szerkesztésű, kreatívabban megfogalmazott szövegekre van szükség. Egy újságírónak tehát ugyanarról a témáról másképp kell megírnia a nyomtatott és az elektronikus sajtóba szánt cikkét?

B. Á. G.: Az olvasóközönség korosztályi összetétele miatt erre mindenképp figyelnie kell mind stiláris, mind tartalmi szempontból. A nyomtatott sajtó jellemzően ötvenes vagy idősebb közönsége és az online média fiatalabb olvasói más utalásokat értenek meg egyből és más gondolatokat kell részletesebben kifejteni. Az online újságírás szabályai sem kőbe vésettek. Például nem feltétlenül hátrány, ha egy cikk hosszú, hiszen a téma és a szerző üzenetét teszi komolyan veendővé az alapos kifejtés. Ugyanakkor egy online írásnál sokkal nagyobb jelentősége van annak, hogy a nagy adatfolyamban hogyan tudom odahívni az olvasót, hogyan talál rá a cikkre: például egy jó címválasztással. Ezen a felületen rábukkanhat egy keresőbe beütött találat miatt, de közösségi oldalról is megtalálhatja, vagy egy hírportál olvasása közben tűnik fel neki az írás, esetleg egy hírgyűjtőben figyel fel a címre. Ezzel szemben a nyomtatott sajtó esetében a lapszámban található összes írásnak könnyebb útja van eljutni az olvasóhoz, aki már eleve kézbe vette a lapot. Ezek tartalomkészítési szempontból érdemi különbségek, miközben jó esetben a két tartalom lényege megegyezik.

P.L.: Az online tartalom készítésekor mennyire veszik figyelembe a könnyen mérhető olvasottságot, tudatosan figyel-e erre a szerző már a megíráskor?

A SZENT MIHÁLY OLTÁR KÖZÉPSŐ TÁBLAKÉPE
1480 körül, Szepeshely, székesegyház (FK)

B. Á. G.: Ezektől a mérésektől nagyban függ, hogy mivel foglalkozik egy online lap. Nagy a kísértés, hogy az olvasási szokások és mutatók szerint készüljön el egy írás, de azt soha nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez nem válhat a cikk igazságtartalmának kárára, az olvasót nem csaphatjuk be. Egy ötletes címadás akkor elfogadható, ha a figyelem felkeltését szolgálja, és a cikk elolvasása után sem érezzük azt, hogy mást kaptunk, mint amit a cím alapján vártunk. Ez hosszú távon vissza is üthet, hiszen egy online lap esetében az olvasó ezzel a figyelemmel fizet, amit aztán a hirdetők váltanak át valódi pénzre. A nyomtatott sajtónál az olvasó közvetlenül fizet és így a kapcsolat is közelibb, az elvárásai és igényei is konkrétabbak, könnyebb helyzetbe hozva így ezt a megjelenési formát.

P. L.: Mi adta az internetadó elleni tüntetéssorozat erejét?

B. Á. G.: Egyrészt az érintettek széles köre, illetve az érzelmi kötődés – de már ez sem olyan, mint a kilencvenes években, ahol életérzésként, identitásképzőként jelent meg az emberek életében az internethasználat –, és az ügy kezelésének módja okozta felháborodás. Egy adótörvényben egyszer csak megjelenik egy javaslat, amelynek anyagi vonzata az emberek széles köre által értelmezhetően nagy mértékű, hiszen egy átlagos internethasználó is gyorsan kiszámolhatja, hogy egy film letöltése mennyibe kerülne – ez biztosan ott volt a gyors és széles körű ellenállás kialakulásának okai között. Ráadásul ez sok apróbb-nagyobb előző sérelem betetőzése volt. Hogy épp ez volt az utolsó csepp a pohárban, csak utóbb derült ki, és sokan ki is használták az alkalmat a régi és nem szorosan ehhez tartozó politikai kritikák hangoztatására is.

P. L.: Mennyire kell figyelembe venni a döntéshozóknak azt, hogy a tiltakozók javarészt fiatalok voltak?

B. Á. G.: Semmiképpen nem elhanyagolható tényező, mert nem az eddig megszokott, az ellenzéket hagyományosan támogató idős korosztály vonult az utcára,

hanem egy eddig ilyen erővel együtt nem igazán mutatkozó tömeg. Ez a korosztály eddig nem volt aktív a közéletben, noha épp ez a réteg tartja el vagy fogja eltartani az országot. Nem lenne bölcs dolog figyelmen kívül hagyni a véleményüket még akkor sem, ha az idősebb, inaktív társadalmi csoport szavazatával is számol az aktuális hatalom, pontosan tudva, hogy az idősebb generációk közéletileg aktívabbak, jobban lehet rájuk számítani a szavazófülkében.

P. L.: Ez a felháborodásból kovácsolódó összefogás vajon kitart a következő országgyűlési választásokig a fiatalokban, befolyásolja majd őket több év múlva is a pártválasztásukban?

B. Á. G.: Lehet ebből egy nemzedéket összefogó élmény, ami komoly hatással bír az érintettek későbbi választásaira, akár az ellenzék csatornázza ezt be, akár új szerveződések épülnek rá. Ilyen volt a 2002-es Millenáris-élmény vagy a 2006-os őszi események – mindig komoly ereje van, amikor az emberek igazságérzetükből fakadóan nyilvánítanak közösen véleményt.

P. L.: Amely vélemény aztán az interneten formálódik tovább.

B. Á. G.: Különleges a helyzet annyiban, hogy fizikai tér nélkül is interakcióba léphet egy olyan csoport, amely egyrészt kommunikációéhes, azaz kifejezett lételeme az interaktivitás, a véleménynyilvánítás, és amely rétegről eddig azt hihették, hogy ha nem is apolitikus, de sok mindent elvisel. A valódi tereken átélt közös ellenállás így a digitális világ fórumain gyűrűzhet tovább. És a probléma megoldásában – visszatérve a beszélgetés elejére – sokkal nagyobb esélye van annak, aki a klasszikus műveltséggel és ezzel együtt a gyakorlati élet új területein is otthonosan mozogva vértezi fel magát és keresi a válaszokat. Minél szerteágazóbb tudással rendelkezik valaki, annál nagyobb esélye van egy probléma megoldására, analógiák keresésére és megtalálására, illetve létező megoldásokból új kérdések és válaszok fellelésére. Az innováció

sok esetben ugyanis máshol már meglévő tudás alkalmazása ott, ahol azt még nem használták. A magyar oktatást talán olyasmiért is éri kritika, amiért nem kellene, de oktatói tapasztalatom azt mutatja, hogy a Roska-interjúban is említett kérdezni nem merés, a kérdésfelvetés hiánya, illetve a vita fel nem vállalása olyan jellegzetességek, amelyek nem csak az oktatási rendszerre, de az egyetemi, akadémiai körökre is igazak. Sokszor szomorúan keveset kérdeznek a diákok, aminek az érdeklődés hiánya és a konfrontációtól való félelem egyaránt oka lehet – nem csak a diák, de az oktató részéről is. Angolszász környezetből érkező professzorok egészen más hozzáállással várják a hozzájuk érkező kérdéseket, akár kritikus attitűdöt is elfogadva, várva a hallgatóságtól. Ezzel szemben a hazai oktatók közül sok egyenesen sértésnek veszi, ha kérdéseket tesznek fel az előadás után. A közönség kezelése, a retorika, érveléstechnika, logika mind tanulható, és hasznos lenne tudatosan integrálni ennek a tudásnak a fejlesztését a hazai közoktatásba. Ezekre a képességekre ugyanis a későbbiekben is nagy szüksége lesz mindenkinek. Az online felületeken a vitakészséget, a helyes érvelési technikákat spontán használat esetén is ki lehet próbálni, akár nem tudatosan is fejleszteni, és erre még a televíziós vitaműsorokból is lehet jó példákat találni. Azonban sajnos itt nem a magyar közéleti szereplők teljesítményére gondolok, inkább a sokszor hamis felsőbbrendűséggel elintézett román helyzetet emelném ki, ahol kereskedelmi adások főműsoridőben is mernek és tudnak érdeklődésre számot tartó, színvonalas vitaműsorokat adni politikusokkal, elemzőkkel, akik közvetlenül egymással ütköztetik véleményüket. Ebben a magyar politikának még bőven lenne mit tanulnia.

Pápai Luca

RADOCSAY DÉNES: MÉRTÉK ÉS PÉLDA

Tavaly decemberben volt negyven éve, hogy távozott közülünk Radocsay Dénes, a magyar művészettörténet és muzeológia egyik huszadik századi nagy alakja[1]. Művészettörténészi munkássága a késő középkori magyarországi művészet széles területeinek feltárása és átfogó bemutatása szempontjából alapvető jelentőségű. Radocsay a hazai kutatás 19. századra visszanyúló adósságait törlesztette, amikor 1954 és 1967 között a középkori falkép- és táblaképfestészet, majd faszobrászat korpuszait a tudományos közösség elé tárta. Megkezdte a középkori kőfaragványok korpuszának elkészítését is, aminek befejezésére azonban már nem volt lehetősége. Az általános szakmai köztudatban személye elsősorban mint a már említett művek sokat hivatkozott szerzője rögzült, jelentős részlettanulmányainak, a késő középkori címeres levelek művészettörténeti feldolgozása területén kifejtett úttörő munkásságának, ma is megszívlelendő tanulságokat hordozó muzeológusi és kurátori tevékenységének az emléke azonban már inkább csak a specialisták egyre szűkülő körében él.

Török Gyöngyi művészettörténész kezdeményezése nyomán vállaltam a jelen megemlékezés elkészítését Radocsay Dénes halálának negyvenedik évfordulója alkalmából, és ő bocsátotta rendelkezésemre Radocsay Dénes öccsének, Radocsay Tamásnak[2] korábbi, és nevelt fiának, Tarnóy Péternek[3] erre az alkalomra készített és jegyzetekkel ellátott rövid családi emlékezését is. Az ő soraik ma már csak kevesek által ismert, fontos életrajzi adatokat rögzítenek, és személyisége egy-egy vonásának felvillantásával közelebb visznek egy jelentős tudós egyéniség belső életének a megértéséhez is.

Néhány mondat Dénes bátyámról

1918-ban született az akkor még Magyarországhoz tartozó Liptószentmiklóson. Apánk a vármegye tisztviselője volt, anyánk a keveredett helyi polgári és földbirtokos réteg leszármazottja. Ősei között voltak magyarok és szlovákok, de a nevek után ítélve tán még lengyelek, horvátok is.[4]

1919–1920-ban a trianoni békeszerződés után a család a Csehszlovákiához csatolt Liptószentmiklósról Budapestre költözött. Itt, ha nem is bőséges, de biztos köztisztviselői jövedelemből élt. Ami – nem nagy – vagyon maradt volna a családra eleinktől, azt elvitte az első világháborús hadikölcsön, no meg az ősökre olykor jellemző könnyelmű, pénzzel bánni nem tudó életmód.

Bátyám iskoláit Budapesten végezte és az I. kerületi állami Werbőczy István gimnáziumban érettségizett. (A gimnázium felső emelete a 2. világháborúban megsemmisült. Ez a mai Petőfi Sándor gimnázium, az I. kerületi Attila úton.)

Akkoriban az iskola jó hírét tapasztalt, kitűnő tanárok növelték, a gimnáziumban uralkodó liberális légkör is jó indíttatást adott az arra fogékony tanulóknak. Iskolai évei alatt részt vett a cserkészmozgalomban, és annak testet-lelket erősítő hatásának a háború alatt jó hasznát vette.

1936-ban jelesen érettségizett. Apánk azt szerette volna, ha a katonatiszti pályára megy és a Ludovika Akadémiára való felvételt pályázza meg, ami akkor igen vonzó, de nehezen elérhető dolog volt. Bátyám azonban kitartott az általa választott életút, a bölcsészet, a művészettörténet mellett.

A diploma megszerzése után lépett be a Szépművészeti Múzeumba, emlékezetem szerint fizetés nélküli gyakornoknak. Ez a státus a régi időkben elfogadott és általános volt egyes állami, főként tudományos intézményeknél (egyetemeken, múzeumokban stb.), amit két-három évi megfelelő munka után követett a véglegesítés, a kinevezés, ami már fizetéssel járt.

Némi jövedelemszerzés céljából egyidejűleg a Nemzeti Újságnál is dolgozott, ahol művészeti kritikákat és cikkeket

RADOCSAY DÉNES OTTHONÁBAN, 1962

írt, és – ha ritkán is – a Rádióban tartott művészeti tárgyú előadásokat.

Ha visszaszámolom az éveket, 1942 őszén kellett bevonulnia katonának. Először a folyamőrséghez került. Az alapkiképzés után, már mint hadapród őrmestert, újságíró múltjára tekintettel a haditudósító századhoz vezényelték. Innen került ki a szovjet frontra, először Kijevbe, majd híven követve a frontvonalak változását, visszatért Magyarországra.

Kinn a fronton, elbeszélése szerint, nyilvánvalóvá vált számukra az elvesztett háború, és társaival együtt a legfőbb céljuk és tevékenységük arra irányult, hogy ép bőrrel ússzák meg a háborús eseményeket. 1944 kora őszén alakulatával együtt már újra Budapesten volt, a szovjet csapatok pedig gyors előrenyomulásban voltak a város felé. December 25-én bezárult a szovjet katonai gyűrű a város körül, így hát bátyám nem tudott visszamenni az akkor már Dunántúlon állomásozó alakulatához. Budapest ostromát ugyancsak szökevény katonatársánál, az akkori Postatakarékpénztárban, ma az amerikai követség

épületében bujkálta végig. A felszabadulás után azonnal visszatért a Szépművészeti Múzeumba, ahol is 1970-ig dolgozott.

A Szépművészeti Múzeumban eleinte a modern magyar anyaggal foglalkozott. 1947-ben egy évre szóló ösztöndíjat kapott a Római Magyar Kulturális Intézetbe, ami akkoriban nagy dolog volt. Hazajövetele után nősült meg, 1947-ben, Ádámosi Auréliát vette el, akivel élete végéig jóban-rosszban együtt élt. Közös gyerekük nem született; feleségének az első házasságából már volt egy kisfia, akit együtt neveltek fel. E fiú, Tarnóy Péter ma Angliában él, és ott sikeres üzletember lett, híven tartva és családjának továbbadva magyarságát.

1949, a fordulat éve után a politikai és közélet mind ridegebbé vált, mindjobban előtérbe került az éberség a gyakorlatban, az ellenség keresése és időnként megtalálása, a bizalmatlanság elterjedése, ezek mind arra késztették bátyámat, figyelembe véve békeszerető természetét, hogy a napi politikai aktualitásokkal egyre jobban telítődő modern magyar anyaggal való foglalkozást feladja, és áttérjen a középkori magyar anyag feldolgozására. Teljesen tudományos munkásságának élt, és amennyire lehetett, kivonta magát a túlzó aktuálpolitikai tevékenységből.

Számára is nehéz évek következtek 1951-től, amikor is a szüleit és öccsét kitelepítették a Heves megyei Csány község egyik tanyájára. Emberi magatartására jellemző volt, hogy a legnehezebb években is, a legsúlyosabb elnyomás közben is támogatott bennünket, anyagilag is és rendszeres látogatásaival is. Felesége mindenben hű társa volt, zokszó nélkül, magától értetődően viselte a nehézségeket. Mint ahogy egész házasságuk alatt minden tőle telhetőt megtett azért, hogy bátyám lehetőleg nyugodt körülmények között foglalkozhassék tudományos munkásságával.

Tudományos munkásságának részleteit közelebbről nem ismerem, ő sohasem beszélt róla, és különösen nem a sikereiről. Így csak a feltűnőbb eredményeket tudtam regisztrálni, például a középkori renaissance magyar anyagból készített kiállítását,

nagy összefoglaló műveit. Szerénysége, zárkózottsága nem engedte meg, hogy önmagáról, vágyairól, terveiről beszéljen.

1970-ben, mikor is az Iparművészeti Múzeum főigazgatója lett, új korszak kezdődött életében. Nagy kedvvel látott neki az új munkának, a tudományszervezésnek, a saját kutatásai mellett. Ebben is ért el, általam is látható eredményeket.

Tragikusan hamar érte el a súlyos kór, mellyel közel két évig türelemmel és panasz nélkül birkózott, s végül is 56 évesen befejezte életét. A sors tudományos munkásságának kiteljesedését tagadta meg tőle. Ám nekünk, közeli hozzátartozóinak nem annyira az elismert, eredményekben gazdag tudós, hanem a közvetlen, az áldozatkész, a becsületes, a szeretetreméltó ember hiányzik mindörökre.

Radocsay Tamás

Emlékek nevelőapámról

Visszaidézvén, Radocsay Dénes nevelőapámmal kedves, derűs volt az élet, még a legborzasztóbb órákban is. Tipikus példa erre, amikor meglátogattam a kórházban, két hónappal a halála előtt. Érezte, hogy már itt a vég, és ahogy beléptem a szobájába, a következő beszélgetés kezdődött:

– Srác – mert így hívott –, szeretném, ha küldenél a nevemben egy táviratot. –Természetesen, Öreg – mert én annak szólítottam. – Írd! „A Nemzetközi Súlyemelő Szövetségnek. Az idei világbajnokságon való részvételemről lemondok."

De e csodálatos derű és könnyed humor mögött kemény akarat, mély becsületesség és óriási szakmaszeretet rejtőzött. Művészettörténésszé válásában is megmutatkozott a következetesség, kiállása elveiért.

Még gimnazista korában barátja, Pogány Ödön Gábor hatása alá került. Őt mindenki PÖG néven említette (és én ebben a kis megemlékezésemben mindenkit úgy hívok, ahogy a családban beszéltünk róluk). Dénes felvidéki dzsentri családból származott

és Liptószentmiklóson, születési helyén szinte minden vezető nemesi családdal rokonságban állt. Noha édesapja a fiából katonatisztet szeretett volna faragni, PÖG rábeszélte Dénest, hogy a csodálatos szakmát, a művészettörténetet válassza. Ez nagy családi harc árán végül sikerült.

Dénes a katonaságot először a Dunán, a flottillánál töltötte, Baján. Majd jó családi kapcsolatai révén haditudósító lett. De nagyon nem szerette a katonásdit.

A háború után Dénes a Szépművészeti Múzeumba került, ahol nagyon alacsony volt a fizetése. Édesanyám a Nemzeti Bankban dolgozott. Lakásuk nem volt, így Szederkényi Anna írónő házában béreltek egy lakást a Budakeszi úton. Én intézetbe kerültem. Eközben Dénes kapott egy olaszországi ösztöndíjat, ahova Édesanyám is vele ment. Majd vettek egy romos lakást a Kékgolyó utcában, amelyet renováltattak, de az így keletkezett adósság révén nagyon szerényen kellett élnünk.[5] *Dénes életét kitöltötte a munka. Otthon szinte mindennap éjfélig dolgozott. Néha esténként egy-egy bridzsparti volt nálunk.*

Dénes először a modern művészettel foglalkozott, és első könyve is erről szólt. De amikor a modern művészet fő szimbólumai a traktoros lány és a munkás a kalapáccsal alakjai lettek, és pártemberek diktálták, hogy mit szabad festeni, ő elmenekült a középkorhoz. Bedolgozta magát ebbe a témába, és tiszteletreméltó volt az életműve. De itt meg az volt a baj, hogy abban a korban a fő művészeti munkák vallásos témájúak voltak – ez nem tetszett az antiklerikális pártvezetőségnek. Ezért kiadott könyvei számát is korlátozták.[6] *Sokszor fordult elő, hogy könyvnyi fontos anyagot egy komoly cikké sűrített. Ez eléggé ellentétes volt a legtöbbek igyekezetével, hogy egy cikkre való anyagot könyvvé fújjanak fel, de tipikus példája a szerénységének és az önfényezés teljes hiányának.*

Dénes szüleit és öccsét 1951-ben kitelepítették egy, a Heves megyei Csánytól 8 kilométerre lévő kis tanyára. A két doktorátussal rendelkező papa pár fillért keresett avval, hogy segítette a helyi állatorvost a csirkeoltásokkal. Öccse, Tamás,

segédmunkás volt építkezéseknél, de fél évig börtönben is volt. A Pádár bácsi, kedves kulák paraszt minden földjét elvették, és az ő házában az egyik szobába költöztették a Radocsay családot. De nekik még fát se volt szabad kivágni, hogy fűthessenek. Egy alkalommal kofferben vittünk fát vonaton Budapestről, amit el kellett cipelni az állomásról a távoli tanyára.

PÖG javaslata, hogy lépjen be a Szociáldemokrata Pártba, még a háború előtt, hasznos volt, mert amikor ezt a pártot egyesítették a kisebb Kommunista Párttal, ő is automatikusan tagja lett az új Munkáspártnak. Így megúsztuk a kitelepítéseket is. Dénes sokat dolgozott a Szépművészeti Múzeumban, ahol a Régi Magyar Gyűjteményt vezette és a középkori Magyarország szárnyas oltárait kutatta. Nagyon unta a párttagsággal járó gyűléseket. 1952-ben, a legvadabb kommunista időkben írt egy nyílt levelezőlapot a múzeum pártitkárának, Bíró Kareszknek, hogy ő kilép a pártból. Micsoda veszélyes lépés, hiszen az eretnekeket sokszor máglyára küldik! A mi Kareszünk azonban egy egyszerű, de nagyon rendes ember volt és szerette Dénest. Közölte vele, hogy ne legyen őrült, ilyet nem szabad csinálni, nem kapott semmiféle lapot és az egészről nem vesz tudomást. Dénes az 1956-os forradalom után nem lépett be a pártba és, bár nem volt mélyen vallásos, elkezdett egyházi adót fizetni.

Mint említettem, rettenetesen szorgalmasan, mindennap a késő éjjeli órákig dolgozott. Munkájához felhasználta édesanyám intelligenciáját és óriási nyelvtudását is. Bizonyos képek és szentek esetében sok mindennek rejtett vallásos, mitológiai, vagy filozófiai háttere van. Így például kiadta édesanyámnak elolvasni Szent Ágoston Vallomásait, *és hogy ott mely pontokat kell neki feltárni. Oly nagy tudást halmoztak így fel, hogy még a papok is Déneshez fordultak tanácsért a Keresztény Múzeumból egyes festmények és szentek kapcsán is.*

(Én eközben nem is tudtam, hogy vacsoráknál, kirándulásoknál milyen fontos emberekkel találkozom nap mint nap. Így ismertem meg egészen közelről Zádor Annát, Genthon Istvánt, Vayer Lajost, Gerevich Lacit és Icát, Garas Klárit, Szilágyi Jan-

csit és még sok neves művészettörténészt. Bár már tanulmányaim révén is ipari szakbarbár lettem, a mai napig nálam mélyen tisztelt szakma a művészettörténet, és kicsit odatartozónak is érzem magam. Felcsillan a szemem, ha bárhol a világon egy művészettörténésszel találkozom, és különös szeretettel ápolom a barátságot pár, Dénest mélyen tisztelő tanítványával.)

PÖG 1957-ben megalapította a Nemzeti Galériát, később aztán, 1974-ben, megkapta a Szépművészeti Múzeumból a régi magyar anyagot is. Bár az ügy előzményei során fontos pozíciókat ajánlottak Dénesnek, sőt bizonyos mértékig a tudományos függetlenségét is garantálták volna, ő elvből nem volt hajlandó PÖG alatt dolgozni, mert kiábrándult egykori barátjából. Szerencsére ekkor (1970-ben) alkalma nyílt rá, hogy az Iparművészeti Múzeum főigazgatója legyen.

Még a hatvanas években történt, hogy egy levél érkezett a csehszlovák kultuszminisztériumtól, hogy Magyarország szolgáltasson vissza minden Csehszlovákia területéről származó műkincset. Nem is válaszoltak a levélre. Ha teljesítették volna a kérést, akkor a Régi Magyar Gyűjteményből, a Keresztény Múzeumból és sok más helyről a műalkotások egy jelentős hányada eltűnt volna, hiszen a törökdúlás miatt főleg felvidéki és erdélyi anyagok maradhattak csak az utókorra. Pár hónap után utasítás érkezett a pártközpontból, hogy a csehszlovák elvtársakkal kötelező tárgyalni. Nem volt mit tenni, egy delegáció utazott Prágába, de óriási szerencsére a delegáció vezetője Dénes volt. Leültek tárgyalni, és ismét szerencsés helyzet alakult ki, mert csehszlovák részről eléggé tudatlan pártemberek ültek vele szemben. És itt jelentkezett Dénes sok-sok éjjeli munkával felszívott, óriási tudása és különleges felkészültsége. Megkérdezte, hogy mit kívánnak az elvtársak, és azok elkezdték felsorolni a rengeteg követelt képet, szobrot, oltárt. És mit adnának cserébe? Hát, Rákóczi hamvait Kassáról, meg egy Jedlik Ányos-dinamót és pár jelentéktelen tételt. Ekkor Dénes megkérdezte, hogy minden más magyar anyagot visszaadnának? Természetesen, jött a határozott válasz, amelyet jegyzőkönyvben is rögzítettek. Erre

elkezdte Dénes sorolni, hogy ő miket kér. Elsőnek a Kolozsvári testvérek Szent Vitus katedrális melletti Szent György szobrát említette, amely a csehek legféltettebb műkincse, de utána csak sorolta és sorolta. Érdekes módon a csehszlovák elvtársak soha többet nem feszegették ezt a kérdést, amelyben a Szent György szobor volt a kimagaslóan legfontosabb, okos érv.

De Dénesnek nem csak lexikális tudása volt, amelyre a következő két példát tudom említeni.

Gyönyörű, vastag falú régi templomot látogattunk meg valahol Rimaszombat felett. A magyarul beszélő plébános örült, hogy valaki foglalkozik a templomával. Dénes megkérdezte, hogy itt nincs valahol kívül, a falon egy kis középkori szobor? Biztosan nincs, jött a válasz, hiszen a plébános úr már 10 éve szolgál itt és neki csak tudni kéne. Érdekes, mondta Dénes, mert 1870 körül egy bizonyos szerző írt erről. Meg lehetne nézni a templomot kívülről? Persze mindég távcsővel járt, és íme, magasan a templom hátsó falán, egészen az eresz alatt, volt egy kis fülke és benne az említett szobor.

A másik eset. Egyszer a Felvidéken jártunk egy kis faluban. Meglátta a templomot és elkérte a kulcsot. Tudott szlovákul. Mondta nekem, „Srác, itt fogunk valamit találni". Bementünk a templomba. Szép, régi boltíves mennyezet, szép kékre festve, soksok csillaggal. Csodálkoztam, hogy ez tetszik neki. De ő elmagyarázta, hogy ezt a templomot biztosan gerendás, lapos mennyezettel építették, és amikor a környék meggazdagodott a bányászattól, lett pénzük egy boltíves mennyezetre. Felkapaszkodtunk a padlásra, és íme, a boltív és a templomfal között egy gyönyörű állapotban lévő freskót találtunk, szinte érintetlen Szent László legendát ábrázolt, s ennek a kétharmadát kitevő felső része tárult elénk.[7] *Borzongatóan érdekes tapasztalat volt.*

A hatvanas évek második felében volt egy magyar kultúrkampány, amely meg akarta győzni a világot, hogy azért nekünk is vannak komoly művészi értékeink. Ennek része volt egy kiállítássorozat a magyar művészetről Londonban, Párizsban és még néhány más jelentős városban.[8] *Ezeknek a főnöke*

Dénes volt. Természetesen a kiállítások legjavát a középkori magyar anyag alkotta. Szerettek volna képeket az esztergomi Keresztény Múzeumból is, de az atyák nem voltak hajlandóak ezeket kölcsönadni. Már többször kifosztotta az egyházat a kommunista kormány, a papok féltek, és senkiben sem bíztak. Erre Dénes személyesen elment Esztergomba és megígérte, hogy a képeket visszakapja az egyház. Ja, ha Radocsay Dénes ígéri, akkor biztosan úgy lesz, no meg jól ismerték a nagybátyját, aki Esztergom vármegye főispánja volt. A Radocsayakban meg lehet bízni.

Ekkor ismertem meg és kerültem kedves viszonyba pár híres kollégájával. Ezek közül kiemelkedő volt John Pope-Henessy, a Victoria és Albert Múzeum főigazgatója és a British Múzeum későbbi igazgatója. Amikor meghívták Dénest vacsorára, ő vitt egy nagy csokor virágot, amelyet átadott Johnnak, hogy adja a feleségének. Igen ám, de az ő „felesége" nem egy nő volt.

Párizsban is megismerkedtem Dénes több kollégájával. Ott ő különösen nagy tiszteletben állt. Korábban a címertan (heraldika) és a genealógia kutatása a nemesség kedvenc időtöltése volt. Az új címer egy báróvá vagy gróffá ütött családban a legnagyobb esemény volt, és a címer festésére és tervezésére óriási összegeket költöttek. A francia művészettörténészek meg voltak győződve arról, hogy Dénes volt az egyik legfontosabb szereplő abban, hogy a címertan a művészettörténet egyik fontos kutatási ágává vált.[9] *Ezért őt mindég megkülönböztetett reverenciával fogadták Párizsban. Pajzsra emelésében jelentős szerepe volt a Nemzetközi Heraldikai Akadémia elnökének, Vajay Szabolcsnak.*[10] *Dénest az Akadémia tagjává választotta.*

Angliai életem kezdetét is megolajozta Dénes, aki tisztelője volt a híres leideni történész és filozófus Johan Huizingának.[11] *Magyarországon a Huizinga név olyan fontos volt bizonyos körökben, hogy használták a „huj-huj-huizinga" lelkesítő szót. Fia, Jimmy Huizinga sikeres író, Mary Churchill második férje volt. Ennek révén karolt fel Mary és rajta keresztül a Churchill család több tagja. Halálukig szinte angliai nevelőszüleim vol-*

RADOCSAY DÉNES ÉS FELESÉGE, MARY CHURCHILL ÉS FÉRJE, JIMMY HUIZINGA ÍRÓ TARNÓY PÉTER ESKÜVŐJÉN
Gloucester, 1967.

tak. Érdekes, hogy milyen messze jut el egy művészettörténész befolyása, mert mint öttusázót Winston Churchill szavára vett pártfogásába a hadsereg parancsnoka, Sir Bryan Horrocks. Így kezdeményezhettem az angol öttusa sport kiszélesítését, aminek az eredménye átütő siker volt az olimpiákon.

Dénes barátai között barátommá vált sok művész is, mint Borsos Miklós, Vilt Tibor, Schaár Erzsi, a felvidéki Csemicky Laci, Dénes unokatestvére és az erdélyi Balogh Péter. Amikor ezeknek a barátoknak a műtermében voltunk, mondta is Dénes, „Srác, vásárolj!". Így ennek köszönhetem jelentős szoborgyűjteményünk egy részét is.

Dénessel sokszor voltam múzeumokban, különböző országokban. Sohase mutatott nekem három-négy képnél többet, és azokat is általában sportnyelven magyarázta el. De az a magyarázat se merev előadás volt. Inkább úgy ment, hogy „Látod Srác, ezen a Brueghel képen milyen fura, bőr fütyikupakot viseltek a parasztok?" És valahogy becsempészte a magyarázat-

ba a lényeget is a festőről, hogy miként is dolgozott. Mindég érdemes volt vele lenni. Én, lévén szemellenzős vad élsportoló, engem az a téma érdekelt a legjobban. Erről is jól el tudtunk beszélgetni. Aztán 1956 után Édesanyám észrevette, hogy már nem olvassa a Népsportot. Miért? „Minek? A Srác már nincs itthon." Azért olvasta, hogy velem beszélhessen arról, ami nekem volt fontos. Most is meghatódom tőle.

Ahogy ezt írom, most értékelem igazán, hogy milyen csodálatos kulturális környezetben nőhettem fel, ahol nem csak sok szép szeretete ragadt rám, hanem a művészet és művészettörténet nagyjaival is találkozhattam és ők barátaimmá válhattak. Dénes utolsó éveit bearanyozta szeretett skót menye és napsugárként léptek be életébe magyarul is tudó kis unokái, akiknek kedvel csínytevésük volt Nagypapi bozontos szemöldökének cibálása, nagy kacagások közepette. Dénes nemcsak művészettörténészként alkotott maradandót, de embernek is nagy volt.

Tarnóy Péter

A kiemelkedő alkotókra való emlékezés alkalomtól függetlenül túlmutat egy szűken vett szakma kegyes kötelességén, életútjuk, működésük és motivációik felelevenítése tanulságul és ösztönzésül szolgálhat bármely kor nagy feladatokkal küzdő embere számára.

Radocsay Dénes a Werbőczy Gimnáziumban folytatott középiskolai tanulmányainak vége felé családja hagyományos pályaválasztási elképzeléseivel dacolva, fiatal embereknél ritkán tapasztalható határozott és érett döntéssel, egy életre elkötelezte magát a művészettörténet tudományának művelése mellett. Művészettörténészi tanulmányait 1936-ban kezdte meg a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen Hekler Antal tanszékén, amit majd professzora 1940-ben bekövetkezett halála után Gerevich Tibornál, Madarász Viktorról készült doktori munkájával fejez be. Pályaívével hitelesített életprog-

ramjaként is értelmezhetőek azok a szavak, amelyekkel a huszonkét éves Radocsay Hekler Antal ravatalánál, 1940 márciusában, a tanítványok képviseletében szeretett professzora érdemeit összefoglalja: „Hálásak vagyunk azért a lelkesedésért, amely a művészetek igaz megértéséhez vezet, azért a kitartásért, melyet a tudomány követel, azért a jóindulatért, mely a tanítványt segíti és azért a szeretetért, mely a hallgatóból bajtársat csinál."[12] Szép és emelkedett, erőteljes megjelenítő képességet sugárzó tanúságtétel. Radocsay tehát tanulmányai és az ezek során szerzett élmények révén visszavonhatatlanul elkötelezte magát a művészettel való tudományos foglalkozás mellett, a később életművét meghatározó, tudománytörténeti jelentőségű feladatvállalás azonban egyelőre még váratott magára, és minden jel szerint sok különböző természetű körülmény összhatása vezetett el hozzá.

Amikor 1941-ben a Szépművészeti Múzeumban szakmai működését megkezdte, már sokoldalúan felkészült, érett tehetség, érdeklődése azonban ekkor a kortárs, illetve a 19. századi magyar művészet felé irányult. Rövid kiállításismertetéseket, a művészeti életről szóló cikkeket már egyetemi tanulmányai alatt, 1937-től rendszeresen publikált, később ezt a tematikát kortárs művészek rövid bemutatásai egészítették ki. Ilyen tárgyú napi reflexiói, amelyek leggyakrabban a *Nemzeti Újság*ban, időnként a *Magyar Szemle*ben és máshol is, a második világháború végéig folyamatosan megjelentek, a kortárs magyar képzőművészetről alkotott képének elmélyülését jelzik. Így történhetett meg, hogy 1946-ban a Szépművészeti Múzeumnak a 19–20. századi magyar festészeti gyűjteményét őrző osztályának, az Új Magyar Képtárnak a vezetésére kapott megbízást. E feladatkör nemcsak a művészeti anyagban biztosan tájékozódó művészettörténészt, hanem a gyűjtemények kezelésének sokféle területén felkészült és fegyelmezett muzeológusi

munkát is kívánt. Különösen igaz volt ez a világháborús menekítés során komoly sérüléseket elszenvedett gyűjtemények esetében. Az osztály élén eltöltött hat év során a múzeum erősen károsodott épületének helyrehozásától a szerencsés módon többségében végül is hazaszállított, de komoly restaurálást igénylő tárgyaknak a gyűjteménybe való visszafogadásán, és az ezenközben is bekerülő új képek leltározásán keresztül a múzeumi élet újraindítását jelző első új kiállítások megszervezéséig, az üzemszerű és rendkívüli feladatok sokaságával kellett megbirkóznia. A szakmai emlékezet tanúsítja, hogy Radocsay magas színvonalon felelt meg ennek a kihívásnak.

Ilyen, a háborús évek ellenére gyorsan felívelő pályára álló, majd a nem mindennapi kihívások közt megbízhatóan és sikeresen helytálló, beérett szakemberrel kapcsolatban azt várnánk, hogy munkássága második évtizedében a már megkezdett, publikációkban is testet öltött szakmai tevékenység szerves folytatásaként fognak megjelenni az első jelentősebb művek. Nem így történt, legalábbis látszólag nem. 1952-ben ugyanis, a ma ismert előzmények alapján egyáltalán nem magától értetődő módon, Radocsay a Szépművészeti Múzeum Régi Magyar Osztályának élén vállalt újabb, sok tekintetben más irányú felkészültséget kívánó felelős pozíciót, amit aztán egészen 1970-ig, az Iparművészeti Múzeum élére történt főigazgatói kinevezéséig töltött be.[13] Új munkakörének második és harmadik évében mindjárt a középkori magyar művészettörténet két alapművét tette le az asztalra: 1954-ben a középkori Magyarország falképeinek, 1955-ben pedig táblaképeinek kivételesen gazdag irodalmi apparátussal feldolgozott korpuszait.[14] Olyan nagyigényű kézikönyvekről van szó, amelyek a témakörükbe tartozó teljes ismert emlékanyagnak a több szempontú adattárát, és amennyire a kutatási előzmények és a szerző helyszíni vizsgálati lehetőségei megengedik, a teljes irodalom

kritikai áttekintésén alapuló szintetikus feldolgozását nyújtják. Nyilvánvaló, hogy ilyen hatalmas gyűjtő és feldolgozó munka – csak a táblaképek kötetében mintegy négyszáz szárnyas oltár meglévő képtábláinak a bemutatásáról van szó – még egy olyan szisztematikus és kivételes szorgalmú kutatótól is, mint Radocsay, hosszú éveket kíván. Ehhez az életmű ismeretében azt is hozzá kell tennünk, hogy a már említett két mű csak a nyitányát jelezte annak a szilárd belső logikájú, életre szóló kutatói programnak, amellyel a hazai művészettörténet régi adósságainak egy jól körülhatárolható részét a magyarországi késő középkori festészet és szobrászat emlékanyagának teljes körű feltárásával és közzétételével kívánta törleszteni.

Kérdés, hogy e nagy horderejű és a diszciplína szempontjából korszakos jelentőségű, nagyrészt meg is valósított program hogyan alakult ki, milyen belső és külső feltételek érlelték meg. A régi művészetről ugyan két-három kisebb publikációja volt már korábban is, de közlései egészében véve a 19. és 20. századi magyar művészet szakértőjeként állítják elénk, és mi mást sugallna addigi múzeumi feladatköre is? A vonatkozó korszak művészettörténeti problémáiban való jártasságának és elmélyültségének meggyőző jeleit egyébként egész működése során tapasztalhatjuk.[15]

Első, már munkássága fő irányát jelző kisebb dolgozata 1949-ben jelent meg a Szépművészeti Múzeum kiadványában.[16] A jelek arra utalnak, hogy ennek megírására már annak az intenzív anyaggyűjtésnek a jegyében került sor, amely aztán a nagy korpuszokhoz vezetett. A nagy tekintélyű Nemzetközi Heraldikai Akadémiának (Académie Internationale d'Héraldique) a honlapján – e szervezetnek a címeres levelek témakörében végzett alapvető kutatásai révén 1965-től volt rendes tagja – található rövid életrajzában olvasható ugyanis az az ezzel

összefüggésbe hozható lakonikus megállapítás, mely szerint „egy itáliai tartózkodás után ébredt benne fel az érdeklődés a gótikus művészet iránt, és három kötetet publikált ebben a témakörben."[17] Tudjuk ugyanis, hogy Radocsay az osztályvezetői kinevezését követő évben, 1947-ben hosszabb időt tölthetett a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasaként Olaszországban. Az tehát komolyan valószínűsíthető, hogy az Új Magyar Képtár irányítására kapott megbízása idején, annak már a kezdeti szakaszában, egyre erősödött benne a középkor iránti vonzódás, a múzeum gyűjteményei pedig szinte magától értetődően irányíthatták a figyelmét a magyar anyaggal kapcsolatos megoldatlan problémák felé.

Ezen a ponton azonban egy másik fontos körülményre is fel kell hívjuk a figyelmet. Radocsay Heklertanítvány volt, professzora pedig, ebben a tekintetben a szomszéd vár urával, Gerevich Tiborral is összhangban a klebelsbergi kultúrpolitikába illeszkedő, többször kifejtett, nagyszabású programmal a magyarországi művészet emlékanyagának teljes körű feltárását jelölte meg a magyar művészettörténet központi feladataként, műemléki topográfiák, monografikus feldolgozások és korpuszok szisztematikus elkészítésével. A két professzor széles, és többségük esetében kiemelkedően felkészült tanítványi köre mindjárt a Trianon utáni években meg is kezdte az ilyen irányú gyűjtő, feltáró és értelmező munkát, illetve publikációs tevékenységet, és az utolsó, e tudománytörténeti korszakhoz köthető kötet 1996-ban látott napvilágot.[18] Radocsay e generáció legfiatalabbja és egyben utolsó tagja volt, aki feltehetően a fordulat éve körül hozott döntésével eredményesen kapcsolódott be a nagy munkába. Döntéséhez az is nagymértékben hozzájárulhatott – amiről nevelt fiának visszaemlékezéseiben is olvashatnak –, hogy a középkori művészettel való foglalkozás kevésbé volt kitéve az akkori világ agresszív

ideológiai igazodási kényszerének, mint a modern művészeté, bár ennek is megvoltak a nehézségei.

Ez lehetett egyéni stratégia, de az 1950-es évek súlyos közéleti deformációja mellett aligha vezetett volna eredményre, ha nem következtek volna be a vállalt értékek és célok szempontjából egészen váratlan, a népi demokratikus kor nagy részére közvetlenül kiható, nézőponttól függően rendszerkonformnak vagy rendszeridegennek minősíthető kedvező fejlemények. A „ki kit győz le?" politikai maximájának világában ugyanis az volt a fő kérdés, hogy ki az adott tudományterület legfőbb őrtállója? Ez abban az időben Fülep Lajos lett, aki a 20. század fordulójának szellemi forrongásában az akkori baloldal rokonszenvét is kiváltó szerepe, a Tanácsköztársaságban vállalt közreműködése és belső emigrációja a Horthy-korszakban, mutatis mutandis Kodály Zoltán akkori szerepéhez hasonlóan, alkalmassá tette arra, hogy ezen a poszton a rendszer legitimációs igényeit kielégítse és az érinthetetlenség kivételes privilégiumát is mindvégig biztosítsa. Fülep Lajos szellemi és emberi formátumának köszönhető, hogy ezt a szakmánk történetében példátlan hatalmat a tudományos értékteremtés javára használta föl.

Hekler és Gerevich tanítványai, akik mestereik szakmapolitikai koncepciója jegyében egy-egy korszak teljes művészeti termését igyekeztek feltárni, vagy akik a magyar műemléki topográfia elkészítését tekintették feladatuknak, a kor politikai követelményeinek megfelelő védelmet kaptak Fülep Lajosnak az 1950. október 9-én elhangzott, *A magyar művészettörténelem föladata* című akadémiai székfoglalójában,[19] majd pedig a Magyar Tudományos Akadémia (szintén Fülep által vezetett) Művészettörténeti Állandó Bizottságának működése révén. A bizottság, amely a publikációkra is kiterjedő széles hatáskörrel rendelkezett és olyan „osztályidegen" kiválóságok voltak a tagjai, mint Pigler Andor, Zádor Anna,

Balogh Jolán, Dercsényi Dezső vagy Genthon István, igen hatékonyan volt képes a szakmai érdekek képviseletére.[20] Az akadémiai székfoglaló az akkori politikai környezetben hivatalos, azaz finanszírozott állami program erejével bírt. Előadója találékony formulázással, a retorikai kívánalmakat a legszükségesebb mértékig kielégítve használta ki az éppen csak hogy berendezkedett totalitárius diktatúra szellemi-kulturális legitimációs szükségletét a szakma előtt álló korszakos jelentőségű feladatok megfogalmazására. A kívánatos irányok megjelölésekor, ugyanakkor – Zádor Anna visszaemlékezéséből tudjuk, hogy nagymértékben Dercsényi Dezső ilyen irányú sugallataira is hallgatva[21] – taktikusan figyelembe vette a már meglévő és felhasználható eredményeket és a személyi feltételeket is. Nem véletlen tehát, hogy többek között a topográfiai kutatásokra és monografikus feldolgozások hiányára irányította a figyelmet a nagy adósságok, következésképpen a hosszú távra szóló feladatok körében is. A korpuszokat ugyan a szöveg konkrétan nem említi, de a megjelölt stratégiai irányba ezek értelemszerűen és szervesen illeszkedtek, és így az akadémiai bizottság egyértelmű támogatását is élvezték.

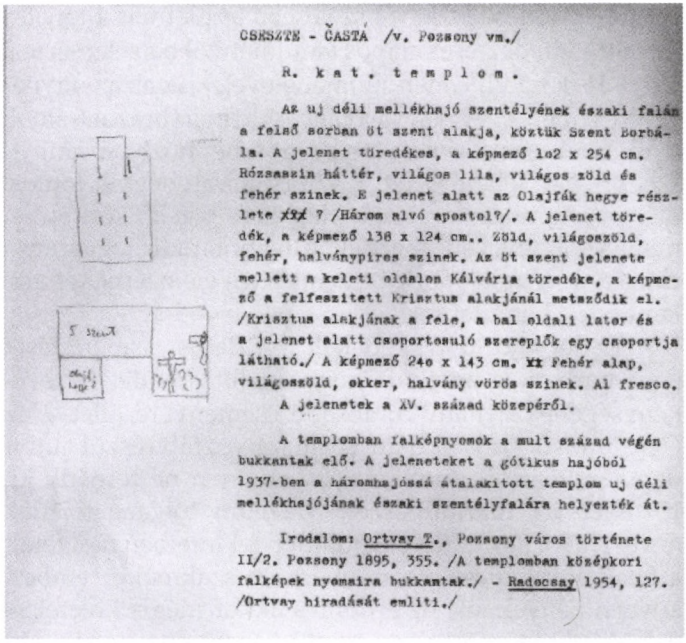
Radocsay tehetsége, személyes szakmai vonzalmai és életkörülményei által motivált tudományos munkaterve, sok más, nála idősebb kollégájáéval együtt e kivételes csillagállás mellett válhatott – a múlttal való teljes körű szakítás talaján álló totális diktatúrában – megvalósítható és a szellemi kontinuitást is fenntartó, kiemelkedő eredményeket hozó, sikeres programmá. A középkori falképek megjelenését követő évben, 1955-ben már elkészült a középkori Magyarország táblaképeinek feldolgozása, amelynek még ugyanebben az évben az Akadémiai Kiadó által publikált korpuszával elnyerte a művészettörténeti tudományok kandidátusa fokozatot. A szakmai teljesítmény elismerése egy évvel korábban

abban is kifejezésre jutott, hogy a már többször említett akadémiai bizottság titkárává is választották. Radocsay korpusz-programjának utolsó elkészült darabja a középkori Magyarország faszobrait dolgozta fel, ennek révén 1964-ben nyerte el a tudományok doktora fokozatot, a munka kötet formájában azonban csak 1967-ben látott napvilágot. Hagyatékában fennmaradt a középkori magyarországi kőfaragványok korpuszához megkezdett anyaggyűjtése is, amelyet egy, „Kőszobrászat I. Felvidék" feliratú mappa képvisel.[22] A magyar középkor kőszobrászati korpuszának összeállításával, amiről az említett mappa tanúskodik, intenzívebben élete utolsó szakaszában kezdett el foglalkozni, ezt jelezte a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatban 1974. június 3-án tartott előadása, amely a magyar gótikus kőszobrászat művészettörténeti problematikájával foglalkozott.[23] De ide is sorolható a Vajay Szabolcs 50. születésnapját köszöntő kötetbe írt, valamivel korábbi tanulmánya Buda középkori sírkőemlékeiről, amelyhez 104 tételt tartalmazó adattárat csatolt.[24]

Érdemes egy pillantást vetni Radocsay munkamódszerére és arra, hogy mit is tartalmaznak ezek a feldolgozások. A művek két fő szerkezeti eleme a Kárpát-medence teljes vonatkozó emlékanyagát településenként és azon belül emlékenként feldolgozó adattár, egyfajta szakkatalógus és az erre épített a művészettörténeti összefüggéseket felvázoló nagylélegzetű monografikus tanulmány. Az adattárban az egyes emlékek részletes művészettörténeti leírását kapjuk, a velük kapcsolatban az irodalomban felmerült minden lényeges megállapítás tömör összefoglalásával, és igen sok esetben, amikor a szerzőnek személyes ellenőrzésre lehetősége volt, megfelelő kiegészítésekkel, illetve korrekciókkal. A leírásokat mindig teljes bibliográfia követi. Mindehhez gazdag és a lehető legjobb minőségű fényképanyag

összegyűjtése és természetesen megfelelően válogatott publikálása csatlakozott. Ilyen munkákat jobb sorsú nemzeteknél nagy létszámú kutatócsoportok végeznek, esetenként komoly nemzetközi összefogással, mint pl. az 1952-ben Amszterdamban a művészettörténészek nemzetközi kongresszusán (CIHA) Corpus Vitrearum Medii Aevi néven megindított, ma már a francia forradalom előtti teljes időszakra kiterjedő, az európai üvegablakok felleltározására és művészettörténeti feldolgozására vállalkozó, ma is működő nagyszabású projekt.[25] Ezeknek a munkáknak három fő eleme van, az anyaggyűjtés, feldolgozás és publikáció, de hozzájuk szervesen kapcsolódik a gyűjtött anyag archiválása és folyamatos továbbfejlesztése is. Radocsay az utóbbiról sem feledkezett meg. Az egyszer már publikált anyagot feszesen szerkesztett és szigorúan rendben tartott kutatólapjain – ezekből egyet illusztrációban közlünk – folyamatosan továbbfejlesztette. A Pozsony megyei Csesztve közelebbről meg nem határozott gótikus templomában lévő falképekről például az 1954-ben megjelent kötetben mindössze ennyit olvasunk: „Ortvay szerint a gótikus templomban középkori falképek nyomaira bukkantak." Ezt a megállapítást Ortvay 1895-ben publikált közlésének bibliográfiai adata egészíti ki.[26] A későbbiekben azonban eljutott Csesztvére, amint az az ezt követően készített, a kutatólapon látható és olvasható információk egyértelműen tanúsítják. Ez, a vállalt feladat minden következményével számoló, példás kutatói ethosz egyébként mutatis mutandis jellemző volt a Trianon után indult művészettörténész és történész generációra, amelynek egyik utolsó tagja éppen Radocsay Dénes volt. Művészettörténészi párhuzamaként Genthon István élethosszíglani topográfiai gyűjtését említhetnénk.

Radocsay művészettörténeti munkásságának korszakos eredményeket hozó fő sodrát kétségtelenül – a kö-

CSESZTE - ČASTÁ /v. Pozsony vm./

R. k a t . t e m p l o m .

Az uj déli mellékhajó szentélyének északi falán a felső sorban öt szent alakja, köztük Szent Borbála. A jelenet töredékes, a képmező 1o2 x 254 cm. Rózsaszin háttér, világos lila, világos zöld és fehér szinek. E jelenet alatt az Olajfák hegye részlete ~~X~~ ? /Három alvó apostol?/. A jelenet töredék, a képmező 138 x 124 cm.. Zöld, világoszöld, fehér, halványpiros szinek. Az öt szent jelenete mellett a keleti oldalon Kálvária töredéke, a képmező a felfeszitett Krisztus alakjánál metsződik el. /Krisztus alakjának a fele, a bal oldali later és a jelenet alatt csoportosuló szereplők egy csoportja látható./ A képmező 24o x 143 cm. ~~X~~ Fehér alap, világoszöld, okker, halvány vörös szinek. Al fresco.

A jelenetek a XV. század közepéről.

A templomban falképnyomok a mult század végén bukkantak elő. A jeleneteket a gótikus hajóból 1937-ben a háromhajóssá átalakitott templom uj déli mellékhajójának északi szentélyfalára helyezték át.

Irodalom: Ortvay T., Pozsony város története II/2. Pozsony 1895, 355. /A templomban középkori falképek nyomaira bukkantak./ - Radocsay 1954, 127. /Ortvay hiradását emliti./

RADOCSAY DÉNES KUTATÓLAPJA CSESZTVE (ČASTÁ) FALKÉPEIRŐL

zépkori falképek mellett – az elsősorban a szárnyas oltárok képi és faszobrászati anyagához kötődő nagy korpuszok jelentették, amelyeknek körét, mint láttuk, a kőszobrászat emlékeire is kiterjesztette. Mindez természetes módon, mondhatni szervesen kapcsolódott a Szépművészeti Múzeumban tizennyolc éven át betöltött gyűjteményvezetői tevékenységéhez is. Ezeken túl azonban, de mindettől nem függetlenül jelentős tanulmányokkal gazdagította, rangos hazai és külföldi szakmai folyóiratokban, illetve kiadványokban az általa vizsgált emlékanyagról alkotott művészettörténeti részismereteinket és az összké-

pet. Érdeklődése azonban szélesebb területre is kiterjedt, ugyanis felfedezte, és alapos tanulmányokban elemezte a 15. és 16. századi címer-adománylevelek, azaz az úgynevezett címeres levelek (armálisok) címerábrázolásainak a miniatúrafestészettel összefüggésbe hozható művészettörténeti lehetőségeit. E kutatási irány egyik fontos, már posztumusz darabja, a Mátyás és Jagelló kori budai miniátorok tevékenységének, a fennmaradt nagyszámú címeres levélre alapozott, szemléletes elemzésekkel alátámasztott bemutatása.[27]

Radocsay pályaképének vázlatos ismertetését nem zárhatjuk anélkül, hogy kiállításrendezői tevékenységének néhány fontosabb eseményére, illetve az élete utolsó szakaszában számára osztályrészül jutott múzeumvezetői munkásságára röviden ne térnénk ki. 1970-ben az Iparművészeti Múzeum főigazgatójának nevezték ki. Bár Radocsay minden tekintetben megfelelt a feladattal kapcsolatban elvárható szakmai és emberi követelményeknek, ez a döntés akkor mégis kivételesnek számított, mert ilyen szintű vezető pozícióban, abban az időben a párttagság is elengedhetetlen követelmény volt. Az, hogy ettől mégis eltekintettek, minden bizonnyal összefüggött a megelőző fél évtized hazai és nemzetközi fejleményei következtében előállott új politikai helyzettel: a kemény hidegháborút felváltó enyhülésről (*détente*) van szó. Az enyhülési politika részét képezte a kulturális fellazítás nyugati stratégiája csakúgy, mit az erre adott népi demokratikus válasz, amelyben „a szemben álló felek intenzíven keresték a »semleges«, nem konfrontálódó formákat és műfajokat, illetve azokat a civil kapcsolódási pontokat, amelyeken keresztül a másik fél hátországáig juttatható az ideológiai üzenet; ha nem is észrevétlenül, de az előrejutást meghiúsító provokáció nélkül."[28] Ebbe az új gondolkodásmódba illeszkedett az a korban újszerű kiállítássorozat, amely

a magyar, illetve a magyarországi művészet nagy korszakait és jelentős műveit volt hivatva bemutatni 1965 és 1972 között, elsősorban fontos nyugat-európai, de 1971-ben szovjet múzeumokban is.[29] Ezek régi magyar anyagának kurátori feladatait, tudományos igényű katalógusainak szerkesztését rendre Radocsayra bízták, kettőt közülük, a londonit és a rómait pedig önállóan rendezhette meg. E munkák során egyrészt a művészettörténészi és muzeológusi munkássága alapján megszerzett, másrészt a kiállítások alkalmával tovább bővített magas szintű nemzetközi szakmai kapcsolatait hasznosíthatta. E kapcsolatok közül a Victoria and Albert Museum és annak vezetőjéhez fűződő személyes barátsága különös jelentőségre tett szert akkor, amikor az Iparművészeti Múzeum élére került. Hiszen a londoni az első, műfajt teremtő iparművészeti közgyűjtemény Európában, és a mi múzeumunk ennek minden tekintetben legjelentősebb követője volt és maradt a kontinensen. Radocsay ennek természetesen tudatában volt, és múzeumvezetői programját ennek jegyében alakította. Ennek egyik, ebből a nézőpontból kézenfekvő, de az adott körülmények közt fontos előrelépést jelentő eleme volt, hogy a múzeumban tudományos műhelyt teremtve, a múzeum évkönyvét 1973-tól *Ars Decorativa* címmel idegen nyelvűvé tette, és annak a tematikáját és színvonalát is a nemzetközi mércéhez igazította. Kialakította a múzeumi anyag bemutatásának és rendszerezésének korszerű koncepcióját, elvetve a merev műfaji határok szemléletét, megfogalmazva az állandó kiállítás igényét is. Koncepciójának ívét az Iparművészeti Múzeum centenáriuma alkalmából az általa megrendezett kiállítás katalógusának bevezetőjéből ismerhetjük meg.[30]

Radocsay Dénes fájdalmasan korai, de annál több nyomot hagyó földi pályafutása ezen a terepen ért véget. Életútján, nemes erőfeszítésein és szakmai eredményein

végigtekintve azt látjuk, hogy a 20. században, amikor a magyar nemzetet és társadalmat minden addiginál nagyobb történeti megrázkódtatások sújtották, az éppen aktív generációkban mindig volt elég szellemi és morális erő, ami a szellemi alkotás folyamatosságát időnként valószerűtlennek tűnő utakon is, de fenntartotta. Úgy tűnik, hogy 1990 után, amikor visszanyertük szabadságunk külső feltételeit, a helyzet e tekintetben minden várakozás ellenére a korábbiaknál is nehezebbé vált. Ha ma számba vesszük azoknak az intézményeknek a helyzetét, amelyekben egy művészettörténész szakmáját művelve nemzete számára is hasznot hozó tevékenységet fejthetett ki, lehangoló összképet láthatunk. Természetesen szép, sőt nem egy esetben minden korábbinál gazdagabb tudományos eredményeket is regisztrálhatunk az elmúlt negyed században, makacsul hiányzik azonban, bármelyik európai példára tekintünk is, a polgári társadalmak lényegétől elválaszthatatlan kiszámíthatóság, rendszerszerűség, tervezhetőség. Feladat tehát van elég. A 20. század ez alkalommal megidézett nagy művészettörténész nemzedékei és az ő körükben Radocsay Dénes életműve legyen erőforrás és mérce az utánuk jövőknek.

Entz Géza Antal

Jegyzetek

[1] Munkásságának legutóbbi összefoglalása Végh János: *Radocsay Dénes* (1918–1974.) In: *„Emberek és nem frakkok". A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai.* Harmadik kötet. Enigma, XIV./49. (2007) 579–588. Fontos adatokat közöl Vadászi Erzsébet: *Radocsay Dénes* (lexikoncikk) In: Bodó Sándor, Viga Gyula (főszerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok.* Pulszky Társaság–Tarsoly Kiadó, 2002. Budapest, 728–729. Bibliográfiája: Végh Já-

nos–Wehli Tünde: *Radocsay Dénes tudományos munkássága.* Bibliográfia. Ars Hungarica 3. (1975) 189–196. A bibliográfia, művei recenzióival, a kiállításrendezésekkel, a róla szóló irodalommal és számos kiegészítéssel: http://m.szepmuveszeti.hu/data/cikk/91/cikk_91/03.03./szemelyi_biblio/Radocsay_Denes.pdf. Radocsay Dénesné férje könyvtárát a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Osztályának, a személyes dokumentumokat pedig a Galéria Adattárának adományozta. (Török Gyöngyi szíves közlése.)

[2] Radocsay Tamás (1925–1999) villamosmérnök, Radocsay Dénes öccse.

[3] Tarnóy Péter 1935-ben Budapesten született. Édesanyja, Ádámosi Aurélia (Lia) korán elvált apjától, majd 1947-ben férjhez ment Radocsay Déneshez, akit gyerekkora óta ismert, és aki szerető nevelőapja lett Péternek. Péter 1956-ban Angliába távozott. Egyetemeit Angliában és Amerikában végezte. Jelenlegi cége villanyautókkal foglalkozik. 1967-ben nősült. Angliában élő négy lányuk mind viseli a Radocsay nevet.

[4] Radocsay Dénes dédnagyapja Radocsay Tamás (felesége Bartók Anna) 48-as hős volt, az aradi vár kazamatájában halt meg tüdőgyulladásban (?) – ha túlélte volna a börtönt, valószínűleg kivégezték volna. Kisfiát, Jánost, aki 1849-ben született, sohasem láthatta. Radocsay János (felesége Povolny Mária) pénzügyminisztériumi tisztviselő lett, főtanácsosként vonult nyugalomba. Ő volt, aki elmulatta mind a Povolny, mind a Radocsay vagyont. Az ő fia dr. Radocsay Jenő (Radocsay Dénes édesapja), aki ezredesként nyugdíjaztatta magát, mikor a Sztójay-kormány került uralomra, mivel nem kívánta szolgálni azt a rendszert. Sok üldözöttnek szerzett hamis okmányt vagy bújtatta őket. Édesanyja, szül. Makoviczky Olga, korán árvaságra jutott (édesapja Makoviczky Milos közjegyző volt, aki testvérbátyja volt Makoviczky Dusánnak, Tolsztoj háziorvosának és barátjának), kitűnő nevelést kapott a nagybácsik segítségével. (Radocsay Tamás kézirata nyomán.)

[5] Lakóházát, a Kékgolyó utca 20. szám alatt 1993 óta emléktábla díszíti: „Ebben a házban élt 1948-tól haláláig, 1974-ig Radocsay Dénes, a középkori Magyarország művészetének kiemelkedő kutatója".

[6] A középkori falképeket tárgyaló kötete 1954-ben 800, a táblaképekről szóló 1955-ben 3200, a faszobrászatról szóló 1967-ben 1400 példányban jelent meg.

[7] A Túróc megyei Necpál templomáról van szó. Vö.: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* Szerk. Mezey László, Budapest, 1980. XI. tábla. (A necpáli birtok és kastély Radocsay Dénes unokahúga, Franklinné Csemiczky Sára családjáé volt. Férje, majd Sára bebörtönzése után 1958-ban a három magára maradt gyereket a családban szétosztották. Dénes és Lia a legkisebbet, Igort, becenevén Titánt vették magukhoz, aki az akkor már Angliában élő Tarnóy Péter szobáját kapta meg a Kékgolyó utcai lakásban.)

[8] Neuchâtel (1965–66), Párizs (1966), London (1967–68), Moszkva (1971), Róma (1972).

[9] Címeres levelekkel foglalkozó tanulmányai in: *Művészettörténeti Értesítő*, VI. (1957), XXI. (1972); *Acta Historiae Artium*, V. (1958), X. (1964), XI. (1965), XII. (1966), XIII. (1967), XVII. (1971), XIX. (1973); *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*, XVIII. (1964); *Archivum Heraldicum*, LXXX. (1966); *Alte und Moderne Kunst*, 112. (1970); *Genealogica et Heraldica*, 10., Internationaler Kongress für genealogische und heraldische Wissenschaften, Kongressberichte, Wien (1970); *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay*, Braga (1971).

[10] Vajay Szabolcs (1921–2010), a heraldika és genealógia nemzetközi tekintélyű professzora 1959-től Párizsban élt. Könyvtárát és hagyatékát a fehérvárcsurgói Károlyi-kastélyban őrzik, ahol kutatható.

[11] Johan Huizinga történeti és művészettörténeti gondolkodásban jelentős nyomot hagyott könyve (*The Waning of the Middle Ages*) 1919-ben, Hollandiában jelent meg, majd 1937-ben Londonban. Ennek magyar fordítását Szerb Antal készítette el 1938-ban *A középkor alkonya* címmel.

[12] Hekler Antal: *Magyar kultúrpolitika 1919–1939*. Hekler Antal tanítványainak kiadása. Budapest, 1942. 61.

[13] A Régi Magyar Osztály, amelynek gyűjteményei a múzeum magyarországi festészeti és szobrászati anyagának a 11. századtól a 18. század végéig terjedő részét foglalták magukba, 1973-ban muzeológiai szempontból időszerű és szerencsés döntéssel a Nemzeti Galériába tagozódott be. A ma már több mint ezer tételt számláló gyűjtemény ugyanis már akkor minden szempontból túlnőtt a Szépművészeti Múzeum keretein, és az új elhelyezés, amint azt a következő évtizedek látványosan bizonyították, megnyitotta

a lehetőségét a tárgyak folyamatos és tervszerű restaurálásának, tudományos feldolgozásának, valamint állandó és időszaki kiállításokon való magas színvonalú bemutatásának.

[14] R. D.: *A középkori Magyarország táblaképei.* Budapest, 1954; R. D.: *A középkori Magyarország falképei.* Budapest, 1955.

[15] Bevezetést írt Hoffmann Edith: *Barabás Miklós.* Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, Egyetemi Nyomda, 1950 [1951] című posztumusz művéhez; nagyobb (már 1944-ben elkészített) tanulmánnyal tisztelgett Lyka Károly születésnapján: *Thorma János 1870–1937.* In: *Művészettörténeti tanulmányok. Lyka Károly születése 85. évfordulójára ajánlja évkönyvüket a Magyar Művészettörténeti Munkaközösségben dolgozó tisztelői.* A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1954. 391–422.; többször volt opponense a 19–20. századi magyar művészet fontos szereplőit feldolgozó kandidátusi és doktori disszertációknak: *Vita Aradi Nóra Réti István című kandidátusi disszertációjáról. Művészettörténeti Értesítő,* IX. 1960. 1. sz. 64–72. Berkovits Ilona: *Zichy Mihály élete és munkássága* című doktori értekezésének vitája, 1961. XII. 13-án a Magyar Tudományos Akadémián. *Művészettörténeti Értesítő,* XII. 1963. 1. sz. 84–98. Genthon István *Ferenczy Károly* című doktori értekezésének vitája, 1965. II. 8-án a Magyar Tudományos Akadémián, *Művészettörténeti Értesítő,* XV. 1966. 1. sz. 52–58.

[16] *Un tableau médiéval hongrois* = Egy magyarországi középkori táblaképről. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 3. 1949. 9–12., 37–39.

[17] „Après un stage en Italie, il commença à s'intéresser à l'art gothique et publia trois ouvrages sur ce sujet." (http://www.aih-1949.com/histoire_7f.php)

[18] Radocsay már idézett művein és a második világháború után elkészült tizenkét topográfiai köteten kívül a legfontosabb korszakjelző publikációk: Kapossy János: *A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei.* Budapest, 1922.; Pigler Andor: *A győri Szt. Ignác templom és mennyezetképei.* Budapest, 1923.; Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance* I. 1460–1541. Kolozsvár, 1943.; Zádor Anna–Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon.* Budapest, 1943.; Bíró József: *Erdélyi kastélyok.* Új Idők Irodalmi Intézet (Singer és Wolfner) kiadása, Budapest, é. n. (1943); Garas Klára: *Magyarországi festészet a 17. században.* Budapest, 1953.; Uő.: *Magyarországi*

festészet a 18. században. Budapest, 1955. Aggházy Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon. 1–3.* Budapest, 1959.; Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek a 15–19. századból.* Budapest, 1968., Géza Entz: *Die Baukunst Transsilvaniens im. 11–13. Jahrhundert. Acta Historiae Artium* XIV., 1968. I. Teil 3–48, II. Teil 127–175.; Uő: *Erdély építészete a 14–16. században.* Kolozsvár, 1996.

[19] A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, 3. muzeológiai sorozat, II. kötet, 1. sz. Művészettörténet, 1951, 3–24. Újraközli: *A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból.* Szerk.: Marosi Ernő. 1999, Corvina. 283–302.

[20] Vö. Zádor Anna: *Diákjaim följelentettek engem. Zádor Anna beszélgetése Tímár Árpáddal és Bardoly Istvánnal* 1992. november 9-én., IV. Enigma XVI. (2009/ 58.) 82–83.

[21] I. m. 83.

[22] Molnár Szilviának, a hagyaték gondozójának szíves közlése.

[23] *Gótikus épületszobrászatunk néhány kérdése.* Radocsay Dénes előadása. Elhangzott a Régészeti és Művészettörténeti Társulatban, 1974. június 3-án. *Művészettörténeti Értesítő* XXV. 1976. 1. sz. 41–54. 45 ill.

[24] *Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Budapest.* In: *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay* vice-président de l'Académie internationale d'héraldique *à l' occasion de son cinquantième anniversaire par ses amis, et ses collègues et les membres de l'Académie* Édités par le comte d'Adhémar de Panat et le chevalier Xavier de Ghellinck Vaernewyck et sous la direction de Pierre Brière. Braga: Livraria Cruz, 1971. 461-486. Planche XLI-XLIV.: 5 ill.

[25] http://cvi.cvma-freiburg.de/

[26] Radocsay i. m. 127.

[27] *Az utolsó budai miniátorok.* In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok.* Szerkesztette: Galavics Géza. Akadémiai Kiadó. 1975, Budapest, 137–152. 13 ill. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának kiadványa; főszerkesztő: Aradi Nóra)

[28] Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjet rendszer 1945–1990.* Osiris Kiadó, 2014, Budapest. 280.

[29] 1965: *L'art médiéval en Hongrie de l'an 1000 à 1526.* Neuchâtel, Musée d'Ethnographie de Neuchâtel; 1966: *L'art de Hongrie du Xe*

au XXe siècle. Paris, Petit Palais. (A neuchâteli kiállítás bővített anyaga); 1967: *Hungarian art treasures. Ninth to Seventeenth centuries.* London, Victoria and Albert Museum; 1971: *Ezer év magyar művészete Moszkva, Puskin Múzeum – Leningrád, Ermitázs*; 1972: Antica arte magiara dal X al XVII secolo. Roma, Palazzo Venezia.

[30] Bevezetés: In.: *Az európai iparművészet remekei. Százéves az Iparművészeti Múzeum 1872–1972.* Szerkesztette: Radocsay Dénes, Farkas Zsuzsanna. [bevezeti]: Radocsay Dénes, Batári Ferenc. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda; Franklin Nyomda, 1972. 2.

Ő VOLT A MENEDÉK...

Száz éve született Gellért Endre

3. rész

A *Peer Gynt*re készülve változatos művészi szakításokat kellett tudomásul vennie. Eredetileg Sinkovits Imrével szerette volna játszatni Ibsen hősét, de '56 szónoka, aki nem engedett az ÁVH kísértésének, s Aczél Györgynek sem, már csak epizódokat játszhatott. Vélhető: Gellért még nem ismerte a felsőbb tervet, amiről Major már értesült, hogy Sinkovitsnak az évad végén mennie kell a Nemzetiből. Így Gellért Ladányi Ferencet jelölte, aki már kétszer más színházban játszotta a fjordok álmodozó legényét. Elfoglaltsága miatt novemberben Ladányi helyett Szirtes Ádám kezdett próbálni, majd őt is szólította a film, de hogy a színház igazgatósága miért volt ily engedékeny, s bizonytalanította el Gellértet és a készülődést éppen egy monumentális mű sorsában, azt egyedül Major Tamás igazgató tudhatta. Ladányi 1958 januárjában aztán mégis visszatért és próbált. Áprily Lajos átdolgozta fordítását az új bemutatóra; Gellért szeretett volna váltani: Grieg romantikus műve helyett egy modern norvég szerző alkotását óhajtotta kísérőzeneként. A partitúra meg is érkezett, de az olyan modern hangzásokkal kísérte volna a drámakölteményt, hogy Szabolcsi Bence javaslatára maradt Grieg. Vele a vetített díszletek, a stilizációs látomásban romantikus színek tartósodtak. Kárpáti Aurél is így látta: Gellért nagy apparátusát mozgatva, előadásában „fénypontokká avatva a Dovre barlang jelenetét, Anitra táncát, a hajótörést és Peer bo-

lyongását a havas erdőben. A díszleteknek vetítéssel való kiegészítését gyakran alkalmazza, dekoratívségre törekszik. Ellenben Grieg remek kísérőzenéjének túlzott felhasználása mégiscsak tehertételévé válik az amúgy is elnyújtott előadásnak."

Erősödött a tusakodás a próbák folyamatában. Nézem a képet: Gellért mosolyogva tekint Ladányira, aki pedig görcsösen mosolyog a kezében tartott kéziratlapra. A mesterségesen beállított felvétel lappangva tudósít arról, ami soha nem történt addig Gellért próbáin; veszekedésig menő hangoskodások terítették be a hangulatot. Gellért halála után írt Ladányi a *Peer Gyntről*, sejthető, hogy a színész alighanem a régi szerep interpretációit akarta megismételni Gellért ellenében, aki az álmokat hajszoló Peer sorsát ironikusabbra akarta hangolni. Vélhetően lappangó ellenszenv is hevítette kapcsolatukat: ahogyan Gellért Gábor Miklós hangos politizálásától viszolygott, hasonlóan Ladányi elvakult elvtársiságát sem kedvelte. Tudta jól: Peert csak nagyformátumú színésszel szabad játszani. Ladányi pedig nem volt az. És Ladányi alja-módon viselkedett Gellérttel, a hangos és folytonos viszálykodást a társulat is hallotta. A méltatlan légkör pedig a bukás viselőse. S ebben az alkotói-színi dilemmában és személyességben Demeter Imre érinti is az előadás kérdéseit: „Peer a nagyságot, a diadalt űzi, hogy önmaga lehessen. A mesebeli nagy Görbe, a megalkuvás szelleme azt súgja neki :»Kerülj kívül!« A föld alatti manóbirodalom ura, a Dovre király pedig azt: »Légy elég önmagadnak!« S Peer, ha a szörnyű útvesztők között, képzeletének és a valódi világnak összecsapásában vergődik, nagyot akar és elbukik, megalkuszik és utakat kerül is, emberi mivoltát mégsem adja fel." A méltatások elegyesek, s nemcsak Ladányi vélekedésében és a rendezés megítélésében, de Törőcsik Mari Solvejgje folytán is. Ki tudja, talán Gellért is gyengének mutatkozott. A filmen, főkép-

pen a *Körhintá*ban vibráló Mari őt is elkápráztatta, pedig a színpadon még esendő volt, és az előadás vele is rokkant. Bár az osztályában a *Dadá*val nagy sikerrel vizsgázó Szabó Ildikót is Solvejg-próbára hívta a Nemzetibe, de Törőcsik Mari mellett döntött. Szabó Ildikó aztán Lengyel György kiváló debreceni előadásában (1965) Linka György hatalmas alakítása mellett később a várakozás poétikus szépségével és erejével eljátszhatta Solvejget.

A *Peer*re készülődés vitái tovább roppantották Gellért önbecsülését; megtörtént, hogy munkatársainak suttogta próba közben: „Nem tudok rendezni, nem tudok rendezni!" Ebben már művészi jajdulását kell hallanunk. És még egy megrendítő esemény a próbák közepette: 1958. január 15-én kivégezték tanítványát, Földes Gábort! Ezekből a napokból való Lengyel György története; a *Glembay család* egyik előadása előtt az öltözőben Gellért nézte, amint Major sminkelte magát, s így szólt: „Tudod, Tamás, az a te nagy szerencséd, hogy te kijátszhatod magadból az őrületedet, én meg nem." Czímer József egy 1958. márciusi *Peer*-előadás nyomán többször találkozott Gellért Endrével, s emlékiratában részletesen beszámol a beszélgetésekről (*Átszállás ugyanarra a vonatra*). Azt írja Czímer: Gellért „nagyon" meglepődött, amikor a *Peer* és a *Tragédia* közös pontjaira hívta fel a figyelmét. Hogy a bizonytalanság azonos a harmadik keresztútnál, mert: „...a Gomböntő sem hajlandó elárulni Peernek" a jövőt, mint ahogy Ádám holnapja is homályos. „A főalak beállításával rendezőileg sem értettem egyet... Peer kezdettől fogva hazug szélhámos, csirkefogó, és az is marad mindvégig, sőt még gyilkossá is lesz az elvetemült" – mondja a dramaturg emlékiratában. Czímer József emlékirata Gellért válaszait már nem ismertette. Annyit még tőle Gellért hogylétének jelentéseként: „Gellért Endre fogalmazásai bizonytalanabbak voltak, mint ahogy az ő intellektusától a próbákon és a beszélgetésekben megszoktam. Egész

idő alatt valami olyasféle érzésem volt, mintha keresne valamit, csak nem tudja, mit." Peer világbolyongásával Gellért a maga boldogságkeresésében élt, s az üres ég alatt a „semmi" kísértette.

Magakeresésében Gosztonyi János *Rembrandt*ja következett. (1958. IV. 18) Gosztonyi színészként végzett a főiskolán, ahol 1950-től már tanított, s Gellért párfogásával a Nemzeti tagja lett, ahol epizódokat alakított. Emlékezésében írja: előbb tanítványa, majd barátja lett Gellértnek, akiről pontos és bensőséges skiccet készített, de feltűnő: a *Rembrandt* előadásának részleteiről nem beszélt. Gosztonyit *Kolumbusz* című darabjával a Pécsi Nemzeti Színház avatta szerzővé 1956-ban. A Magyar Színjátszás Ünnepi Hetének (június 7–16.) záró előadásaként a budapesti közönség és a szakma is láthatta. Both Béla a minisztérium képviseletében értékelésében „nagyigényű, nemesveretű, gondolatokban gazdag és megoldásokban új"-ként méltatta Gosztonyi darabját, s a hivatali dicséretet „hosszantartó, ütemes, nagy taps" kísérte. A *Rembrandt* szövegkönyvét olvasva némely motívum és szöveg sejdíti: Gellért, a rendező a szokottnál több ihlettel szolgált Gosztonyinak. A Bessenyei Ferenc által eljátszott holland festő például azt mondja: rokonai vannak Kínában: „Ugyanarra tették az életüket, mint én. Veszkődünk képpel, szoborral, zenével..." – a Kínát járt rendező élményére és sugallatára utal. Gellért vívódásainak személyessége is mintha átsugározna Rembrandt alkotói gondolataiból: „... égi és földi hatalom között egy döntő különbség mutatkozik. Az égi nem tudja keresztülvinni akaratát. Istennek nincsenek végrehajtói. A városnak vannak." – felsejlik ebben a brechti előadás dilemmája is. Gosztonyi az *Éjjeli őrjárat* festése köré szövi történetét, s mint egykori tudósításokból kitűnik: az előadás központi pillanata a festmény élő képi megelevenítése. Mívesen rendezett, látványos előadás született, melyben az egy-

kor a Pázmány Egyetemen művészettörténeti órák hallgatójának az ihlete is munkált, aki rendezéseiben a fény-árnyék teremtésének gondolati és érzelmi erejét szívesen alkalmazta. Gellért rendezőpéldányait tanulmányozva nyomatékosan érzékelhető ez a *Fáklyaláng* előadásában is, amelyben a különféle hanghatások mellett az aradi vár pincéjének világítása, változásai erősen jellemezték Kossuth és Görgey vitájának árnyalatait. A kormányzó (Bessenyei Ferenc) markában szorított gyertyatartó sugárzó fénye is kérdések és válaszok viaskodásának drámaiságát erősítette fel. A *Dózsa György* jeleneteinek beállításait pedig a magyar történeti festészet, Benczúr Gyula és Madarász Viktor munkái is ihlették. S a képiség igénye és fegyelme az előadás minőségét meghatározta. Gellért a *Rembrandt* valamely előadásának pontatlanságait észlelve felvonásokra, képekre utaló figyelmeztető sorokat írt az ügyelőnek. Ebben olvashatjuk: „A függöny Saskia keze lehullására induljon.", aztán: „A hitelezők döngetése lehet hangosabb.", vagy: „A rézkarc képet kicsit hátrább kell tenni."; „Az árnyéknál a felvonás megkezdése előtt ki kell próbálni a lámpa előtt a tüllt vagy a szitát". Annyi páros munkájuk és sikerük után Gellért Bessenyeivel utoljára dolgozott együtt, aki Rembrandtként az első felvonást így zárta: „Úristen! Ha nem az ő füttyükre táncolok, mindjárt eldobnak. Voltaképpen megfesthetném úgy is, ahogy ők kívánják, ha utánuk kapnék... De ezek meg akarják állítani az időt, hogy már most örökre az ő kedvükre fessen-lásson mindenki... És ezek az emberek emeltek vállukra, iktattak hetente hét vasárnapot az életembe... Lehet akkor jó, amit eddig csináltam? Lehet jó, ahogy éltem? Úristen, hát én csak egy divatos festőcske voltam?"

Osztálya vizsgaelőadásának egyik darabjaként. Shaw *A sors embere* című egyfelvonásosát rendezte, amely Maupassant *Gömböc* című novellájának dramatizálásával egy estén a Katona József Színházban került színre (1958.

május 23). Az azelőtt egyszer, Hevesi fordításában a Magyar Színházban (1912), azóta egyszer sem játszott korai Shaw-játék miként kerülhetett Gellért figyelmébe? Bizonyos: Shaw valamennyi darabját olvasta, ismerte. Így tanári ambíciója vezette: elbocsátó nagy exámenre alkalmas szerep szükséges Bodrogi Gyulának, akit több főiskolai botrányból kimentett. Shaw Napóleonja pedig alkalmas volt Bodroginak. Napóleon itt még nem császár; 1796. május 12-én a francia csapatok megszálló tábornokaként az észak-itáliai Tavazzoni fogadójában tűnik elénk, s egy bizonyos hölggyel levéljáték bonyodalmában folytatott elmés küzdelem a tét. A szerzőt kedvelte, a darab replikái szellemesek. Célzott irányuk a szerelem, a férfi és a nő kapcsolata, a hatalom és a hétköznapiság kérdése. Kedvvel dolgozott; egyik próbán például Fonyó Józsefnek pénzt adott, hogy kelléknek a játék légköréhez illő olasz bort vásároljon, s ez Gellértnek ürügy is volt, hogy diákjának szerepében ő próbáljon. Osztályától búcsúzva az ironikus és kételyes axiómák igazságait kibontani kedvderítőnek ígérkezett. Azt mondja például Napóleon: „Egyetlen egyetemes szenvedély van: a félelem." Másutt a hatalom és a köznép dolgáról: „...másokért dolgoznunk, vezetnünk és kormányoznunk kell őket a saját javukra. Minden igazi nemes jellem alapja az önfeláldozás." Az istenítés kérdéséről a hölgy azt mondja a tábornoknak: „Ön megtanít minket arra, mire juthatnánk, ha volna hozzá akaraterőnk és bátorságunk; és ezért kezdjük mindnyájan isteníteni." Önirónia és játékos elevenség a színpadon – szólt a tudósítás az előadásról, amely – nehéz leírni – Gellért Endre utolsó színházi rendezése volt. Bodrogi Gyula azt mondja: Gellért pontosan, részletes gondossággal irányította. Odáig menően, hogy csaknem egy órát dolgoztak azon, melyik lábával lépjen a lépcsőre, mert a szerep, a játék harmonikus mozgásának folyamatát akarta kialakítani. Shaw darabját még tévé-

felvételre is igazította augusztusban, de az előadást nem rögzítették, vagy legalábbis nem maradt meg a kópiája. Csak az *Úri muri* filmváltozatának játékmestereként és az *Ármány és szerelem* 380 méternyi felvételének jelenetével maradt meg láttató erővel az utókornak.

Naptárának nyári hónapjaiban sose rögzítette tennivalóit. Olvasott, balatonozott a családjával, járta az országot, beszélgetett az emberekkel. Tudta, hogy mi az igazság, tudta, hogy nem az, amit a *Szabad Nép*, majd szellemtestvére, a *Népszabadság* jelent köz-állapotunkról. '58 nyarán – még saját magával is – egyre keservesebbnek érezhette a társalgást. Mert ha visszatekintett az év első felére, a közügyek réme szakadt rá: januárban a színházi élet egyetlen mártírjaként kivégezték Földes Gábort, egykori diákját, tavasszal a Központi Bizottság küldötteként Major az országot járta, és nyílt pártnapokon gyalázta a forradalmat – a közhangulatot a bestialitás igazolására hangolván: Nagy Imre és társainak kivégzéséhez (június 16.). Nem tudunk semmit Gellért Endre nyaráról, de azt igen, hogy amikor augusztusban a *Peer Gynt* felújítását vezette, az Őrültek háza képhez érve zokogásban tört ki. Az akkori hetekben pszichiátriai kezelésekre kísérte testvérét. A *Tizenhetedik baba nyara* című előadás rendezésével kezdte volna új évadját a Katonában, a szereposztást el is készítette, de elfogyott az ereje, a próbákat és a bemutatót már Várkonyi Zoltán jegyezte. Szeptember végén összeroppant. Illyés Gyula naplójában olvashatjuk: a tragikus hírt Flóra csak október végén merte tudatni vele.

Tragédiájának végső stációja kezdődött. Verse, melyet még 1934-ben írt, jól írja le lelkiállapotát.

Színház

A színház szép, régi épület,
Egy hatalmas szörny lakhelye!
Nincsen feje ennek a szörnynek,
Csak feje van, sok-sok feje,
És nincsen tagja sem, azért
Mert itten a 'tag' a fej maga.
Az egyik nagyobb fej, generális,
Aztán kisebb a legkisebb: fejbaka.
És mindegyik fejen van egy száj.
És mindegyik száj üvölt.
Vagy hallgat, akkor pletykázik:
Apró, igaz meséket költ.
És azt hiszi mindegyik száj,
Hogy üvölteni kell, muszáj.
A rendező üvölt
a segédrendező üvölt
a nagy jó színész üvölt
a kis rossz színész üvölt.
Mert azt hiszi mindegyik száj,
hogy üvölteni kell, muszáj:
Az ügyelő üvölt
a világosító üvölt
a díszletes üvölt
a bútoros üvölt
a statisztavezető üvölt.
És én: – hallgatok.
A tag szörnyfej, de esze nincs,
Az egész fej egy óriási száj. –
Hát csak a nem-tag tudhatja azt,
Hogy üvölteni nem muszáj!

Elnémulásának utolsó állomása következett.

A világítóudvar mélye. Nem-taggá változott.

Major bestiális cinizmussal emlékiratában azt mondja: „Na most, hogy ebből mi volt megint színjáték, és mi nem... Ott a porban, piszokban a lichthofban, ahová esett, talált üvegcserepeket, amivel vagdosta az ereit, de nem úgy igazán..."

Illyés erős iramban dolgozott darabján, hogy összeroppant barátját az életbe és a színházba visszasegítse. Gellértet 1959 tavaszelőn is kórházban ápolták. „Meszlényi" jelzetű spicli 1959. április 4-én jelentette: „Regéczy Lilla, a *Filmvilág* munkatársa, aki Gellért Endrének, a Nemzeti Színház főrendezőjének volt a felesége, elmondotta, hogy a válásukat kimondták. Volt férjétől már el is költözött, egy garzon kis lakást szerzett, illetve szereztek neki. Anyagilag le van égve..." (3.1.2. M-18667/5/1).

1960. március 1-jén Gellért Endre gyógyszerrel életét mégis bevégezte.

Utóiratként

1960. április 8-án iskola után szokott utamon haladtam Debrecenben a Csokonai Színház előtt, s látom a hirdetőtáblán, este a budapesti Nemzeti Színház vendégjátékát ígéri: Csehov: *Ványa bácsi*. Egy közeli este emléke is hevítette káprázatomat: vívóedzésre indultam, ám a színház előtt megtorpantam, mert egy csodavilágba toppantam. Ranódy László forgatta a *Légy jó mindhalálig*ot, s a fél századdal korábbi debreceni színi élet elevenedett meg előttem; egyszer, kétszer, háromszor, mert ismételték a felvételt. A színház előtti teret míves vasrács zárta; urak s asszonyságok érkeztek konflison és rádlis kocsikon, egy öreg villamos csilingelt, s az este párájában valami álom-

szerű ködös fény vonta be a színházat... – én bűvölten meredtem a régvolt világra, csak Misit nem láttam felbukkanni. A színházban már varázslatos előadásokat láttam Téri Árpád éveiben, de most egy különös, oly messzinek tűnő káprázatot ígér a Vitéz Mihállyal, Kölcsey szobrával díszített palota. Merthogy Nemzeti Színházzá avatja magát! Se az írót, se darabját nem ismertem, esti kimaradásom otthoni engedélye se hőköltetett: a bejárati pénztár felé siettem, remegve kérdeztem, van-e még jegy? A kakasülőre – válaszolta a hölgy, s mondta is az árat, majd kérdően rám nézett. Három forint! – annyi volt is nálam, s már tépte is a jegyet – este a magosba kapaszkodhatom! Addig, s azóta se ültem ott, de amint felment a függöny, s Gózon Gyula kezében a gitárral előremeredten a nézőtérre tekintett! S érkeztek a többiek Asztrov – Bessenyei, Jelena – Lukács Margit, Szonya – Mészáros Ági, Ványa – Makláry Zoltán, Szerebrjakov – Major Tamás, Marina – Pártos Erzsi. Gózon mintha csak szemembe nézne...! – áthajoltam a vaskorlát alatt, s úgy éreztem, a színház első sorában ülök, és csak nekem játszanak addig csak filmen látott művészek. Bessenyei direktorként mintha a Kollégiumból érkezett volna, s Makláry, a *Légy jó*... pedellusa pedig most a csehovi kúria mindenese...! Lelkem árvasága, fájdalom, s hiábavalósága emberi voltunknak... – sors-hangok szólaltak meg a színpadon, és egyre elmerülve a játékban magamra, magunkra ismertem, döbbentem: csonka családunk mindennapjaira. Hisz ugyan mi más bátorít naponta, mint ahogy Mészáros Ági oly szív-hangon elmondta: élni kell! Türelmesen viseljük a megpróbáltatásokat, s majd az Úr elé kerülhetünk jó lelkiismerettel! Több mint fél évszázad távolából az előadás lélek-árama melegszik fel, ha arra az estére gondolok; képek villannak: ahogy Bessenyei a térkép fölött a természet pusztulásáról beszélt; Makláry Jelena lábához térdel; Lukács Margit fülledt-kérdő tekintete...; s hogy

én egyszer ezt nekik is elmondhatom!... gyermeki édenem delejes-mámorító-gyanútalanságának szép estéje.

Sok ezer előadás képe és emléke merül fel hat évtizedes teátrum-járásomból, kevesek egyike a *Ványa bácsi*, amely hökkenetes erővel a Színház sors-ébresztő hatalmával hatott. Tyelegin gitárján pendülő bús dallamok molljának szépségében kíséri életemet Csehov életté emelt színháza, de az emlékezet különös szerkesztő rendje folytán két jelenet összerántva elevenszik meg. A vihar éjszakája: villámlás, a sötétkék égbolton s a szalon ablakában a tüllfüggönyt a szél csapkodja: álomszerű kép, s ebben félszeg-dermedtséggel megjelenik Ványa-Makláry. Az emlék hívó-szerkezete ehhez a második felvonás természeti-képi zaklató pillanatát vetíti össze a harmadik felvonás zárásával, amikor Ványa zaklatottan megjelenik a szobában és rálő Szerebrjakovra. „Puff" – mondja mert nem talál, aztán megint durrant, és ismét: „Puff". És a közönség nevetett, én pedig odafenn a magasból döbbent ámulatomban nem értettem: miért e kacagás a kudarc fölött?

Gyermeki lélekkel úgy hittem, hogy a gyilkosságkísérlet a dráma vihar-villámos pillanata, talán ezért is az emlékezet sűrítő kopírozása; megrendülés helyett a nézők miért nézik mulatva a Makláry kezében alákornyadó fegyvert? A lázadó, cselekedni akaró ember kudarcos bukása. A sírhatnékság mélyéből visszhangzik a csőd kacagásos beláttatása – íme a Színház emberi létünk minden dimenzióját képes víziókban megjeleníteni. Szerebrjakov zsarnoki árnya kísértette a birtokot, Ványa életét, aki megpróbálta megölni a magában apokaliptikussá növekedett Rémet. Áltatva magát abban, hogy megszabadulhat a zsarnokságtól. Nem, a lélek-morzsoló, emésztő és elégető zsarnokságtól már nem szabadulhatunk: rontása bennünk él, és felfalja napjainkat. Akkor nem értettem, most Gellért Endre sorsát kísérve, hosszú és gyötrelmes

elbeszélésének végén sejlik előttem: a kacagás a sírásnál is megrendítőbb erővel tudja életünk dantei mélységeit felvillantani.

Az 1959–60-as évadra elfogytak a Gellért-előadások a Nemzetiben, már csak a *Pygmalion* tűnt fel a repertoárban. De jelenlétének igazolására – s higgyük, terápiás bátorítással – felmerült valamely rendezésének felújítása. Bonyodalom épp elég torlódik naponta, a színházi üzemmenet ezért is hajlik az egyszerűsítésre. A *Ványa* ügyében a kis személyzetű előadás a színészek kedvében is találkozik – vélte a direkció, de főképpen Gellért akarata erősíthette a közös óhajt. Még egy szempont: az orosz-szovjet dráma tartós hiányát is igyekeztek a *Ványa bácsi* előadásával pótolni. Így történt ez már az 1954. november 7-i felújításnak mondott előadással is, amelyről az ügyeletes rendező azt írta: „Percekig állva tapsolt a közönség", „felejthetetlen este". A november 29-i előadásról pedig ezt olvashatjuk: „Illyés Gyula végignézte az előadást, és mint mondta: igen elégedett." 1960-ban Csehov darabjának felújítása mellett tehát erős igazgatói érv volt az orosz dráma hiányának enyhítése a műsorban.

A Blaha Lujza téri épületben a *Sok hűhó...* felújítása kezdődött az 1960-as év elején. Major keveset járt a próbákra, asszisztenseire és a színészek emlékezetére bízta a munkát, melynek indulásakor Gellért Endre is megjelent. Major így okolta a társulatnak: „Gellért elvtárs is eljár próbánkra, az ő nagy tudásával segíti majd az előadást." Gellért hallgatott akkor, amint a próbákon se volt szava; egy hölgy kíséretében tíz órakor mindig megjelent, s úgy 1 óra körül távozott. A *Ványa bácsi* kevés felújító próbája szigorúan zárt ajtók mögött bonyolódott, még a színháziak se ülhettek be, vélhetően a színészek emlékezete és szeretete gyújtotta életre Csehov darabját; s valaki úgy hallotta: mintha Gellért a főpróba végeztével, távozóban azt mondta volna: „Úgy látszik, tényleg egészen jó rendező voltam."

A február 24-i Ványa-előadáson Gellért „...a Katona József Színház már sötétedő nézőterére lábujjhegyen, csendesen belépett, (...) s leült a legszélső székre..." – olvassuk a színházi lap nekrológjában (d.i.). Poétikus emlékezésében azt nem írta, hogy Gellért rezzenéstelen messziségből nézte az előadást. És nem igaz az, hogy a következő napokban „vibrált, sziporkázott és boldognak látszott" a Shakespeare-próbákon. Mert változatlan némaságban nézte a *Sok hűhó...* próbáit. A színészek kerülgették, de nem lehetett szót váltani vele szünetben sem. Mészáros Ági közelítette meg leggyakrabban, de Gellért néma maradt. Február 27-én meghalt Apáthi Imre, a Nemzeti Színház tagja, a magyar színművészet máig eléggé nem méltatott színész és rendező kiválósága. Ezen a napon jelent meg Karinthy Ferenc írása a *Ványa* előadásáról, melyben idézte az 1952-es bemutatót is: „...emlékezetes ünnepe volt a magyar színjátszásnak, most számos új ötlettel, beállítással, árnyalattal frissítette" Gellért, melynek szuggesztiója változatlan: „szó és cselekvés interferenciája mindvégig oly finom, (...) a mű áramköre sehol sem szakad meg." Február 28-án a *Ványa bácsi* újabb estéje következett, melyről az ügyeletes rendező, Bodnár Sándor a naplóba jegyezte: ünnepi előadás volt, „szinte végig feszített és szuggesztív volt... A közönség hosszan tapsolta a színészeket előadás végén." Gellért Endréhez már nem értek el a lelkesítő hírek. És Apáthi halála? Megrendítő ütéssel: Németh Antal egykori Peer Gyntje 51 évesen távozott.

Gellért Endre elhunytát („tragikus hirtelenséggel") az MTI március 2-i jelentése nyomán közölték a lapok, de halála okát nem tudatták, s a nekrológok is a hivatalos gyászhírt variálták. Lengyel György, a *Sok hűhó semmiért*-felújításának segédrendezője felhívta a Nemzeti titkárságát: gyászhírek szokását követve a próba elmarad-e? Major titkárnője rikácsoló indulattal mondta: „Miért ne lenne próba? Azért mert a főrendező meghalt? Mi köze ahhoz a

Nemzeti Színház működésének?" A próbára Major üdén, frissen érkezett; Mészáros, Básti és a többiek, színészek és műszakiak őszinte megrendültségükben valósággal ténferegtek. A Farkasréti temetőben március 7-én Major Tamás, az MSZMP Központi Bizottságának tagja hűvösen, szív-hiányos hangszerelésben beszélt. Szokott stilisztikai fordulat: a közhely-búcsúztatók záró szakaszában a szónok közös többesre vált, mondván: a halott emlékezetét mindannyian, gyászolók őrzik az emlékezetükben. De Major, a direktor-„barát" magát kivonva a közös többesből, a színészekre testálta az örökséget „Munkatársai, akik néhány nappal ezelőtt még együtt dolgoztak vele, ezután is gyakran fogják a Ványa bácsit játszani, melynek minden beállításában, mozdulatában, hangsúlyában ott él Gellért Endre." Egykori Hamlet-értelmezéséről pedig ezt mondta: „remek előadást rögtönzött." Valótlan állítás, mert a jegyzőkönyv igazolja: a Szövetségben 1952. január 11-én Gellért Majorral párban és összehangolt készültségben folyamatosan beszélt a Shakespeare-előadásról. De Major „a rögtönzött"-ségre utalóan mondta: „Talán éppen ennek a nagyszerű tulajdonságnak elvesztését féltette, amikor véget vetett életének." Bődületes sületlenség, s aztán az ateizmus is előkerül: mondván: Gellért „(...) a másvilággal kezdett feleselni", hogy így folytassa: „Mi, realista művészek, nem hiszünk a másvilágban" (*Kortárs* 1960/4). A temetőből Major a Nemzetibe kocsizott; és tanú mondja: soha ilyen vidámnak nem látta; a szekrényből demizsont húzott elő, és töltött a maga és a munkatársa poharába. A Balaton-felvidéki misebort igen kedvelte.

A *Ványa bácsi* további történetéhez tartozik: az 1952-es ősbemutatóhoz hasonlóan, a felújításon Balázs Samu játszotta Szerebrjakovot, Gellért halála után szerepét az ügyeletesnapló fordulata szerint „Major elvtárs" vette át, március 26-án, amikor a tévé közvetítette az előadást. Május 5-én Angyal Mária ügyeletes „tökéletes"-nek mi-

nősítette a Csehov-estét, bár a közönség olykor „bántóan rosszul reagált, de végén hosszan ünnepelt". Meglehet, ÁVH-s civilekkel teli volt a nézőtér, mert: „Kádár és Aczél elvtárs is végignézte."

Évad végén Major elbocsátotta Gosztonyi Jánost, aki Gellért szellemi, erkölcsi közelségét elvesztve vette a bátorságot, hogy megírja *Tiszta szívvel* című darabját, amely az Illyés–József Attila–Flóra történet alantas szcénája, s a Petőfi Színház játszotta. Illyésnek 1956 óta nem jelent meg verseskönyve, darabja se kerülhetett színpadra. Benedek kifejezésével: a *Malom a Séden* című drámája szinte észrevétlen hullott ki a Nemzeti tervéből. Mert Illyés konokságára a hatalom tiltással válaszolt, és „Major ehhez igazodott". Illyés 1959. november 29-i feljegyzése szerint észlelte, amikor Major a *Népszabadság*ban nyilatkozott az új magyar darabokról „Abból, hogy a *Malom a Séden*nek címét sem ejti ki, rám az az illendőség háramlik, hogy tudomásul vegyem az elutasítást, s ha véletlenül összeakadnánk, szót se ejtsek róla." De ez se erősítette Major helyzetét. 1961. április 30-án Major Tamás személyi változtatások dolgában levelet írt a minisztérium illetékesének, Meruk Vilmosnak, melyben egyebek mellett javasolta: „Benedek András fődramaturgnak tudományos intézetbe, vagy könyvtárba való áthelyezését." Benedek Gellért legjobb barátja, Illyés Gyula, Németh László és a Nemzeti Színház együttműködésének szellemi transzformátora.

Az 1961. június 22-i társulati ülés Major Tamás tizenöt oldalas jegyzőkönyvben rögzített beszédével kezdődött, majd Bessenyei Ferenc kért szót. Hasonló hevű monológot a magyar színjátszásban, de nyilvánosan a Nemzetiben bizonyosan, színész még nem mondott direkciójáról. „Szégyenteljes dolog, hogy 15 éve hallgatjuk a beszámolókat, bízunk Major megjavulásában, hogy törődni fog az emberekkel, biztosítva lesz az életük, egzisztenciájuk. 15 éve írjuk együtt, és hallgatjuk a beszámolókat

és 15 éve nem történik semmi. Nem tudok higgadtan beszélni, ha azt hallom a »társulat segítsége«. Mit segítsen a társulat, ha nincs vezetés? A társulat bízik egy vezetésben, ami nem létezik, ami nincs. Az igazság az, hogy a felelősséget nem lehet megfelezni... 15 éve vesztegetjük az éveket. Hogy lehet ezt tűrni?..." És tények áradatával folytatta.

Bessenyei nem említette Gellért Endre nevét.

Némasággal siratta hiányát.

Bessenyei szenvedélyes monológjában a rendteremtő Gellért Endre hiányát jajdította nevének említése nélkül. Megroppant a Nemzeti! 1962 nyarán Majort leváltották, és a minisztériumi főosztályvezető, volt katonatiszt Meruk Vilmos lett a Nemzeti igazgatója. Bessenyei 1963-ban a Madách Színházba távozott. Dr. Lakatos István, Németh László veje jegyezte fel: Sinkovits Imre azt mondta egy szilveszteri beszélgetésben: Bessenyei további futásában Gellért Endrét kereste. Sinkovits nyugtalanságát, pokoljárásait megismerve bizonyos immár: Gellért emlékétől mindannyiunk Siki-je (Sinkovits) se szabadult, holtáig kereste Gellért Endrét. A Nemzeti további omlását, épületének felrobbantását követően írta jegyzetében Illyés Gyula: „Az ő kiesésével ment tönkre ez a nagy múltú, nagyszerű intézmény."

Miként gyászolta utolsó osztálya? – kérdezem Kóti Árpádot. Öngyilkosságának hírére feketébe öltözötten ültek a Nemzeti társalgójában, Härti néni büféjében, s jött derűsen Marton Endre és kérdezte tőlük: „Na, na mit ülnek itt, mint a siralomházban?" „Gellért tanár úr..." – rebegte valamelyikük, és némaságba hullottan gubbasztottak tovább. Marton kért egy pohár valamit, felhajtotta és elsietett.

Mondom Kóti Árpádnak: osztályuk már 1958 őszén nem volt együtt, hiszen társaival ősztől pesti és vidéki színházakhoz szerződtek. Szeretett tanáruk első öngyilkosságát sem, de majdani gyászát pedig különösen nem sirathatták együtt a Nemzetiben. Kóti ragaszkodik

emlékéhez. Már-már gyengülök, mert igazát erősítendő neveket említ, kiket hívjak telefonon. De mint hallgatom Kóti győzködését, egyre bizonyosabb: senki tanút nem kérdezek. Emelkedjen balladássá Gellért Endre emléke: hogy Kótit 1958 novemberében Békéscsabán még meglátogatta, és a vonatindulásig vendéglőben beszélgettek… S mint hallgatom a művész hevült történeteit, már Gellért diákjai körében ülök magam is, s örök gyászunk némaságában rebegjük Ványa fájdalmát: „… milyen nehéz a szívem. Ó, ha tudnád milyen nehéz!"

Ablonczy László

Irodalom

Ablonczy László: *Nemzeti Lélekharang – Jászai Maritól Bubik Istvánig.* Codex Print, 2007;

Ablonczy László: *Régimódi színháztörténet – ÁVH-s iratokkal… – és Raksányi Kutyával.* Kairosz, 2012;

Bálint György: *A toronyőr visszapillant I-II.* Szerk., utószó: Koczkás Sándor. Magvető, 1966;

Bános Tibor: *A csárdáskirálynő vendégei,* Cserépfalvi, 1996;

Benedek András: *Színházi műhelytitkok.* Magvető, 1985;

Benedek András: *A torreádor.* Magvető, 1987;

Bodrog Miklós: *Fények és árnyak.* Szerk.: Ugrin Aranka és Szilágyi Ágnes. Kairosz, 2012;

Czímer József: *Közjáték.* Pátria, 1992;

Czímer József: *Átszállás ugyanarra a vonatra.* Printself, 1996;

Egri István: *Színház egy életen át.* Múzsák, 1990;

Gábor Miklós: *Kos a mérlegen.* Szépirodalmi, 1990;

Gábor Miklós: *Egy csinos zseni.* Magvető, 1995;

Gábor Miklós: *Nyomozok magam után.* Palatinus, 2003;

Gellért Endre: *Helyünk a deszkákon.* Szerk., előszó, jegyz.: Molnár Gál Péter. Népművelési propaganda Iroda, é. n.;

Gosztonyi János: *Láttalak – elmeséllek.* Argumentum, 2005;

Gyárfás Miklós: *Színész-könyv*. Szépirodalmi, 1958;
Gyárfás Miklós: *A tettes mindig Oidipusz*. Gondolat, 1978;
Horváth Teri: *Sári-gyöp*. Szépirodalmi, 1978;
Illyés Gyula: *Drámák I–II*. Szépirodalmi, 1969;
Illyés Gyula: *Naplójegyzetek – 1946–1960*. Vál., szerk., sajtó alá r.: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi, 1987;
Karcsai Kulcsár István: *Mesterek és komédiások*. General Press, 2001;
Kárpáti Aurél: *Színház*. Gondolat, 1959;
Koltai Tamás: *Major Tamás – A Mester monológja*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1968;
Lengyel György: *Színházi emberek*. Corvina, 2008;
Molnár Gál Péter: *Emlékpróba*. Szépirodalmi, 1977;
Nagy Péter: *Két évad és ami megelőzte*. Szépirodalmi, 1966;
Németh László: *Galilei – A dráma „pere" 1953–56*. Szerkesztői munkatárs: Töreki Attila. Csokonai Színház, 1994;
Sarkadi Imre: *Cikkek, tanulmányok*. Összegyűjtötte: Kónya Judit. Szépirodalmi, 1974.
Az idézett művek fordítói: *Ványa bácsi*: Háy Gyula; *Peer Gynt*: Áprily Lajos; *A sors embere*: Szász Imre.

Írásomban az előadások szövegére, menetére utaló adatokat a Nemzeti Színház, az OSZMI és a Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztályának tulajdonában lévő rendezői, ügyelői és súgópéldányokból merítettem. A *Ványa bácsi* rádiófelvételét Konkolyné Erőss Annának, a Magyar Rádió egykori közvetítései munkatársának jóvoltából hallgathattam meg.

Köszönöm Lengyel György egyetemi tanár, egykori főrendező és igazgató sokirányú emlékeit, tanácsait, továbbá Kávási Klára, Balog Sándor segítségét. A. Szabó Magda pedig Bodrogi Gyula emlékeit tolmácsolta; az OSZMI (Csiszár Mirella, Füle Péter) és a Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya munkatársainak készséges együttműködése, Szabó Ildikó és Kóti Árpád emlékei is hozzájárultak Gellért Endre életének felidézéséhez.

ÚTON AZ ELSODORT FALU FELÉ

Szabó Dezső irodalomszemléletének formálódása

Különös dolog éppen egy író irodalomképéről, irodalomfelfogásáról beszélni. Azt gondolhatnánk, elég erről az, ami a műveiben megjelenik. Szabó Dezső esetében azonban más a helyzet. Nemcsak azért, mert képzett filoszként lett író, hanem mert íróként olyan szerepet vállalt, amely nemzedékek szemében hitelesítette a romantikából örökölt „vátesz-író" típusát. Mondhatni: újraformált egy régi paradigmát. Igyekezett az irodalom világán kívül is figyelmet kelteni. Közéleti szerepvállalása révén kapcsolódott be az irodalmi életbe, hogy aztán az is ragadja ki onnan.

Először tanulmányokkal jelentkezett, majd korai szépírói kísérleteivel, amelyek nem jelentettek sokkal többet irodalmi belügynél. *Az elsodort falu* azonban a szó szoros értelmében zajos sikert aratott. Olyannyira, hogy ez a zaj szinte elfedte, hogy itt mégiscsak egy regényről van szó: a közíró, a szónok, az ideológus aratta le az író vetését.

Noha meglepetésszerűen került az érdeklődés középpontjába *Az elsodort falu*, nem a semmiből robbant elő. Úgy látszik, hogy minden korábbi Szabó Dezső-írás egy ilyen karakterű mű irányába mutat, bár kevés jel utalt arra, hogy ezt a művet ő maga meg is fogja írni.

Ha úgy vennénk szemügyre Szabó Dezső életművét, hogy semmit sem tudnánk írói alkotásairól, meglepődnénk, hogy nélkülük is fontos, némely összefüggésben megkerülhetetlen alakja maradna irodalom- és (politikai) eszmetörténetünknek. Tanulmányai, esszéi és közéleti jelenléte tartósan befolyásolta az irodalom és a közönség, az irodalom és a társadalom kapcsolatát, a

kapcsolatról alkotott képet, az erre vonatkozó elvárásokat. Egyaránt maradandó nyomot hagyott társadalombírálata, ideológiája, esztétikája. Közrejátszott ebben, hogy már korán követői támadtak, köztük egy olyan lángész, mint Németh László, aki egyetemes műveltségével, írói erejével és kivételes moralitásával egyúttal meg is tisztította salakjuktól a Szabó Dezső által esetenként méltatlan módon hirdetett és gyakorolt elképzeléseket.

Az irodalmon túli Szabó Dezső-hatás vizsgálata mindig kiemelt szerepet kapott az íróról született tanulmányokban. Az irodalomról vallott nézeteinek, irodalomképének kutatása azonban annak ellenére háttérbe szorult, hogy az irodalomról, annak feladatáról vallott elképzelései erősen hatottak az irodalmi kánonra, az irodalom és a közönség kapcsolatára és a magyar irodalom folyamataira (az avantgárdra és a népi mozgalomra) is. Ez a hatás ugyan csak az 1919 utáni küldetéses szerepében jelent meg látványosan, de ott volt már a megelőző évtizedben, a döntően a *Nyugat* és a polgári radikalizmus vonzásában alakuló szakaszában is. *Az elsodort falu* előtti évek máig kevesebb figyelmet kapnak, mint rákövetkező korszaka, pedig odáig is jelentős (sok szempontból talán a későbbieknél is érdekesebb) írásokat adott közre.

Oda kell figyelni tehát az irodalomra vonatkozó nézeteire, mert írói gyakorlatában maga valósította meg teóriáit – miközben szépírói munkáit szerette ösztönösen született, a természeti tünemény erejével feltört műveknek láttatni. Valójában nem Babits, hanem ő volt az igazi „filozopter az irodalomban".[1]

Elképzeléseivel szabadon kísérletezhetett, hiszen a gondolkodását meghatározó időszakban még fejlődőben volt a mai fogalmaink szerinti irodalomelmélet mint önálló diszciplína, amely inkább csak esztétikai rendszerek részét képezte. A (nagyjából) kortárs magyar irodalomelméleti gondolkodás (Greguss, Beöthy, Riedl) Szabó

Dezsőtől sem kapott különösebb figyelmet. E szemléletet a 19. század öröksége (Toldy Ferenc, Gyulai) határozta meg, a népiesség és a nemzeti gondolkodás középpontba állításával, erős pozitivista beütésekkel. A Szabó Dezső által is nagyra tartott Péterfy Jenő sorsa jelezte, hogy eredetibb, igényesebb, a kortárs európai szinthez mérhető képességű, tudatosságú, felkészültségű, elméletileg megalapozott kritikai életmű mire számíthat.

Ugyanakkor éppen Szabó Dezső irodalmi pályafutásának idején erősödött a kortárs európai gondolkodás hatása, beleértve a formálódó avantgárdnak a korábbi teoretikus gondolkodás kereteit feszegető gyakorlatát is. Magyarországon is érződött annak az irodalmi funkcióváltásnak a hatása, ami Nyugat-Európában évtizedekkel korábban végbement, vagy legalábbis heveny szakaszába lépett. Nálunk a változásokat elsősorban a *Nyugat* és Ady jelentkezése mutatta. Mindkettő meglepően széles körű társadalmi figyelmet (és elutasítást) kapott: a reformkor kései hagyatékaként az irodalom a társadalom mindennapjaiban fontos tényező maradt. És fordítva, az irodalom számára is fontos volt a maga társadalmi szerepének definiálása. Amíg egyfelől a nemzeti ortodoxia irodalomfelfogása tiltakozott mindennemű irodalmi modernizáció ellen, másfelől az írók és a velük együtt mozduló szerkesztők, teoretikusok számára küldetést jelentett az irodalmi forradalom megvívása.

Szabó Dezső irodalomszemléletének alapjait hazulról és korai tanulmányaiból hozta. Az *Életeim*ben érzékletesen leírja[2], mit jelentett családjában az irodalom, és ha ebből a színes és nosztalgikus képből levonjuk az emlékeket jócskán kiszínező írói látásmódot, képet kaphatunk a korabeli magyar társadalom és az irodalom bensőséges kapcsolatáról. Szabó Dezső olyan korban és közegben nőtt fel, amelyben az irodalom a mindennapi élet része volt. A modern nemzetalapítás szinte még tapintha-

tó közelségben maradt, s annak irodalma (kiegészülve Jókaival) határozta meg a közélet nyelvét, amelyben testet öltött a magyarság kohézióját megteremtő nemzeti mitológia. Ez az irodalomfelfogás és értékrend jellemezte a kolozsvári Református Kollégium mindennapjait, és erősítette tovább az ott tanuló Szabó Dezső családi körben formálódott elképzeléseit.

Ezen az egyetemi évek közvetlenül alig változtattak. Annál inkább formálta ennek az időszaknak szabadon kiélhető olvasói szenvedélye. Az Eötvös-kollégium legendás könyvtára a világirodalom gazdagságát kínálta a kollégistáknak, és Szabó Dezső élt ezzel a lehetőséggel. Jellemzően a világirodalom klasszikusait és a kortárs európai irodalmat olvasta vég nélkül – ami öntudatlanul is más dimenzióba helyezte a magyar irodalomról alkotott korábbi elképzeléseit. Szerzett azonban egy irodalmon kívüli, de annak világával érintkező tapasztalatot: elborzasztotta az a hivatalnoki törtetés, amellyel az egyetemi karriert választó tanárok a katedra felé igyekeztek. (Ez a kiábrándulás is oka lehetett annak, hogy az egyetemista Szabó Dezsőt jobban vonzotta a nyelvészet.)

Azt is tapasztalta, hogy a gyerekkorától már-már vallási fanatizmusként megélt irodalmisággal nem egyeztethető össze az uralkodó pozitivista megközelítés. Mi több, a pozitivista irodalomtudomány eredményei kifejezetten sértették azt a képet, amelyet a magyar közgondolkodásban legnagyobb alkotóink kultusza formált. A motívumok rendszerezése, összehasonlítása, a mechanikusan értelmezett hatásvizsgálatok nemcsak idegennek hatottak, hanem egyenesen lefokozták, másodlagos, epigon szerepben mutatták a magyar irodalom héroszait.

Szabó Dezső végül mégis elmenekült ígéretesen induló nyelvészkarrierje elől, az irodalom visszahódította már-már dezertáló hívét. Nem véletlen, hogy ez a fordulat Párizsban érte: a művészetek akkori fővárosában

ismét átélhető lett számára az irodalom-vallás élménye. Baudelaire, Verlaine, a párizsi irodalmi élet katartikus hatást tett rá, egyúttal fölébresztette benne az irodalmi modernizáció igényét. Ahhoz azonban még évek (és Ady költészetének elementáris hatása) kellettek, hogy megtalálja a maga szerepét ebben a nagyon vágyott megújulásban. Nem volt könnyű dolga sem ekkor, sem később: született és képzett individualistaként valójában csak vezérként tudta magát elképzelni azokban a közösségi vállalkozásokban, amelyekre szüksége volt programja kifejtéséhez, képviseletéhez – és amelyek tőle függetlenül is létrejöttek.

Az egyetem elvégzése után még évekig a vidéki tanár szerepébe kényszerült művész sorsát élte. Feszítő nyugtalansága közéleti kalandokba sodorta, sajátos nézőpontból ismerhette meg az akkori Magyarország szellemi végvárait, a kisvárosok gimnáziumait. Közben sohasem mondott le arról, hogy szellemi értelemben az irodalmi Európa polgára maradjon. Ennek jegyében utazott szünidőben Párizsba, és olvasta az elérhető nyugati irodalmi lapokat. Így amikor a tanármozgalomban való részvétele miatt kapcsolatba került a polgári radikalizmus szellemi műhelyeivel, könnyedén konvertálhatta közéletiségét irodalmi szereppé. Így íróvá válásának történetében meghatározóvá vált politikai föllépése. Ekkor azonban a folytatásban még az irodalom dominált.

Szabó Dezső egy mélyen jellemző című, szemléletű tanulmánnyal indult, amelyben jószerével már minden ott volt, ami irodalomszemléletét a továbbiakban jellemezte. Szabó Dezső tanulmányai általában a tárgyuk által előhívott általános kérdés áttekintésével kezdődnek, így az 1911-ben írt *A romantikus Ady*[3] is, s legalább akkora szerepet kap benne a szerző romantika-felfogásának kifejtése, mint az, amit Adyról mond. Koncepciójának lényege két művészi alkat szembeállítása: a romantikusé és a klasszikusé. Olyan kitekintéssel, elméleti meg-

alapozottsággal fejtette ezt ki, hogy a fiatal Hamvas Béla számára a továbbiakban ez a képlet határozta meg változékonynak tűnő Szabó Dezső-olvasatait.[4] Nyilvánvaló, hogy hozzá a romantikus áll közelebb, amelyik alapjaiban élményszerűbb, és racionálisan (különösen a pozitivizmus módszereivel) nem értelmezhető. „Akik definíciókban keresték a megismerés summáját, nem boldogultak a romanticizmussal. Definiálhatatlan, mint minden, ami élet. Az élet több, mint a logika"[5] – írja. (Utóbbi tételét majd József Attila gondolja újra: „A líra logika, de nem tudomány".[6])

A terjedelmes alapvetés mellett azért Ady is szóba kerül, a néhány évvel későbbi Szabó Dezső hangját vetítve előre: „A senkifia magyar faj tragikus kettőssége sír ki belőle: vérében a keleti nap fátuma, mely szerint az álom akció, s a tett csak mint indulat lehetséges, és az irigy csodálkozó szeretet a nyugati nap, a nyugati művészet iránt".[7] Ezzel a tétlenségben is elementáris energiát rejtő, álruhás romantikus hőssel szemben ott a tevékeny, de meddő pozitivizmus ellenpontja is: „Szinte hihetetlen, hogy a patentírozott magyarok, kik szegény kódexirodalmunk cafatjaiban balhásszák a nemzeti szellemet, nem látják meg Adynak [...] tragikus, fatális magyarságát"[8].

Az Adyban a magyar sors alapképletét láttató szemlélet a röviddel később született Berzsenyi-tanulmányban[9] is megjelenik. Ez az írása fontos szerepet töltött be a költő recepciójának történetében, hiszen Berzsenyi hosszú időre kiesett az irodalmi kánonból. Verseinek gyűjteménye az 1842-es összkiadás után csak mintegy fél évszázad múlva jelent meg ismét. Újrafelfedezésében, kultuszában korszakos jelentőségű volt a Szabó Dezső által ráirányított figyelem. Tanulmányában Berzsenyi költészete egyfelől a vidéki élet kisszerűségébe száműzött, a mindennapok gúzsába kötött titán lelki viharainak kifejezője: klasszikus formában megjelenő romantikus lélek (megnemértettségében, a méltatlan körülmények közé

kényszerült lángelme kínjaiban az író a saját előképét látja). Másfelől mint a magyar versnyelv kialakításában Vörösmartynak utat nyitó költő jelenik meg. „Az a fátum, mely annyiszor kilopta az alkalmas szót az idea alól, mely annyiszor félreütötte a remekbe induló vonást: magyar fátum volt. Ezt a végzetet töri meg Vörösmarty Mihály. [...] A volt magyar irodalom elsősorban Vörösmarty. A magyar nyelv – sub specie aeternitatis – Vörösmarty nyelve. De előbb Berzsenyinek kellett lennie"[10], annak a költőnek, aki a „világot időmértékben hallja"[11] és „lázas látásaiban egybehallucinálja a magyar nyelv minden erőszavait"[12]. (Ezt a modellt is követte Szabó Dezső, egyebek közt a főnevek igésítésével.) Adyval kapcsolatosan már megtudhattuk, hogy a művész, a zseni legfőbb célja, „hogy saját életét belelobbantsa mások életébe"[13]. Ilyen alkotó Berzsenyi is, aki lelke szerinti romantikus (ahogyan Ady is): „arra született, hogy lelke roppant arányaiba tömörítse mesét élő kora minden heroizmusát"[14]. Az ilyen elemi erővel felfakadó alkotás természete szerint fölöslegessé tesz minden további vizsgálatot. „*A magyarokhoz*, a *Fohászkodás*, *A közelítő tél*: minden analízis szószátyárság volna e három remeknél"[15] – vallja Szabó Dezső. Meggyőződése, hogy az írói alkotás kínálta katartikus pillanatokat szakrálisnak kell tekinteni, amelyeknek a – főként a pozitivizmus eszközeivel történő – vizsgálata szentségtörés (Petőfiről, a *Tündérálom* kapcsán ezt mondja: „Itt ízléstelenség, életszegénység az analízis"[16]).

Szabó Dezső, az író, láthatóan másként olvas, mint Szabó Dezső, a tanár, a filosz. Az író szerint az egyént alapjaiban megrendíteni képes irodalmi-művészeti alkotás szakrális-katartikus jelentéséhez és hatásához méltatlan minden analitikus-racionális közelítés. A tanár azonban kibontja a művek történelmi és közösségi tartalmát, nem csak föl akarja tárni, de meg is akarja magyarázni közönségének a mű önmagán túli kapcsolatrendszerét, általánosabb jelentését.

Erre a kettős olvasatra épül az Eötvös József regényéről írt tanulmány, *A falu jegyzője*[17]. „Ha valaha megírják a magyar irodalmi realizmus történetét, ez a regény lesz az első nagy stáció. Ezért a szimpatikus képzeletért, mely a művészetet egy magasabb szociális életté teszi"[18] – állítja Szabó Dezső. Elutasítja a regényen olykor számon kért lélektani hitelesség követelményét, és kijelenti: „az irodalom talán legnagyobb alkotásaiban mind iránymű. A művészet a maga egészében szociális funkció", majd így folytatja: „Talán felesleges is megnyitni a nevek zsilipjét: Vergilius, Dante, Cervantes, Rabelais, Rousseau, Hugo, Ibsen etc. És ki tudja, hogy a homéroszi eposzok mennyire irányművek?"[19] Az erősebb nyomaték kedvéért befejezésül még egyszer elmondja: „Minden népnek életbevágó szüksége van arra, hogy irodalmában meglegyen küzdelmeinek, problémáinak folytonossága. Ez hiányzik még nálunk. A magyar irodalomra nagy szociális feladatok várnak."[20]

Az itt felvetett elképzelést *Az irodalom mint társadalmi funkció* című tanulmányban[21] fejti ki részletesen. Általánosabb igénnyel fogalmaz, messzebbre mutat. Gondolati háttere sokban megegyezik *Az individualizmus alkonya* című tanulmányéval[22], amelyben kora egészére kiterjesztve fogalmazta meg az individualista-liberális és a közösségi-szociális világkép viszonyáról vallott elképzelését.

Itt az oly jellemző pán-irodalmiság uralkodik. Az irodalom Szabó Dezső számára „az élet egységének legáltalánosabb megérzése, s így a leguniverzálisabb szociális érzést szuggerálja"[23]. Mélyen jellemző az írás egyik lábjegyzete is: „Az úgynevezett teljesen egyéni líra nem kivétel a szociális jelentőség tekintetében. Bármily új és bizarr összetétele a lelki tényezőknek a költő, egy nagy rokon societasnak ad kifejezést"[24]. E tétel bizonyítására azt az Adyt hozza fel példának, akit par excellence romantikusnak tart. Nem is nagyon tehet mást.

Romantikafelfogása messzemenően meghatározza nem csak a gondolkodását, de személyisége egészét is: a magyar romantika irodalmának nemzeti és társadalmi küldetése élt benne tovább. Így Eötvös nemcsak regényíróként volt számára minta, hanem ars poeticájával is: „Kit nem hevít korának érzeménye / Szakítsa ketté lantja húrjait". Ezt az imperatívuszt erősítette Petőfinek a „lángoszlop költő"-ről vallott elképzelése, vagy *Az apostol*ban megmintázott modellje. Nem volt ebben egyedül: az irodalom közösségteremtő, nemzetépítő erejének axiomatikus elfogadása meghatározta a magyar közönség gondolkodását. E hitet követve kívánta Szabó Dezső is a 19. század költőit a 20. századba költöztetni: „az új társadalmi kialakulás előidézéséhez és megvédéséhez szükséges szociális hitet elsősorban az irodalom fejleszti és tartja fönt".[25] Különösen figyelemre méltó, ahogy már itt megjelenik a formálódó irodalmi „új-népiesség" esztétikai, illetve a majdani népi írói mozgalom gondolati alapvetése, amit saját pályaképén belül *Az elsodort falu* és a *Csodálatos élet* megírása elvi előkészítésének tekinthetünk. Úgy látja: „igazi demokratikus kultúrfázis csak akkor jöhet létre Magyarországon, mikor egy igazi demokratikus irodalom pszichét teremt hozzá"[26]. Az „*igazi*" jelző ismétlése egy sajátos örökség folytatását és az azzal való szakítást nyomatékosítja. Szabó Dezső leszámol az ifjúkora irodalmiságát átható nemzeti illuzionizmussal, de egyáltalán nem tagadja meg azokat az értékeket, amikre az épült. „Szomorúan érdekes, hogy a magyar vidéki 'intelligencia' pszichéjét mennyire megkötötte – nem is Arany, Vörösmarty, Petőfi, mert nem tiszta forrásból merít, hanem az utánuk éledő parazita irodalom, melynek fő vonásai: hazug demokrácia, hazug népiesség, öt honvéddal egy hídon háromezer muszkát föltartóztató hazafiság, és egy gyalázatos valami, mit idealizmusnak szokás nevezni. [...] Amíg ezt a holt masszát egy

új irodalom életre nem masszírozza, értékes társadalmi ténykedést ne várjunk tőle."[27]

Két tényezőt feltétlenül ki kell emelni ebből az okfejtésből. Az egyik a *„tiszta forrás"* kifejezés, amely „a hamis népiesség"-gel szembeállítva pontosan abban az értelemben jelenik meg, ahogyan Bartók *Cantata profana*jából szállóigévé válva máig használatos. A másik: az irodalom közvélemény-teremtő, közgondolkodást formáló lehetőségébe vetett hit, ami kapcsolódik a mintának tekintett időszak természetéhez: a „magyar irodalom a 19. századig inkább társadalmi tett, mint szépirodalom. Vallásos, morális, hazafias eszköz."[28]

Nem egyszerű a képlet: Szabó Dezső a romantika utóvédharcosaként a művészet, még inkább a művész autonómiáját hirdeti, miközben elutasítja az egyént a közösség elé helyező individualizmust. Az ellentmondást zsenitanában oldja fel. Eszerint „a zseni az élet teljessége", aki „par excellence, saját maga ellenére is, szervezete általános szimpátiájánál fogva, mely őt zsenivé teszi: mindig demokrata"[29] – mondja. Így békül össze a művész szabadságvágya és autonómiája a közösség kifejezésével és szolgálatával, a művészet közösségi küldetésével.

Gondolkodásában a küldetéses irodalom eszméje kapcsolja össze kedvenc klasszikusait és az avantgárdot. Az egyéni és közösségi küldetés egyeztetésének igénye jelenik meg a *Futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei* című tanulmányában[30], a téma első hazai elemzésében. A futurizmus újdonsága és nyers, erőteljes egyoldalúsága ragadja meg, az, ahogyan új tartalmat ad a kiüresedett, „dogma nélküli világ"-nak[31]. A szerinte a liberális individualizmus okozta válságra csak rendkívüli célkitűzések, radikálisan új válaszok adhatnak megoldást. Ezért (magát változatlanul megrögzött demokratának tekintve!) így fogalmaz: „Dogmát, dogmát a mozaikra tört emberiségnek! Dogmát, mely tüzes cél legyen, s a meddő

egyénkéket egy új, teremtő közzé sodorja. Dogmát, mely nagy szeretetet, és nagy gyűlöletet adjon az izomnak, mert csak a szeretet vagy a gyűlölet épít."[32]

Óvatlan irracionalizmusa naprakészen európai, beférne a *Varázshegy* Settembrinije és Naphtája vitájába is. Annak az Európának a hangja ez, amely a béke és a nyugodt gyarapodás évtizedeinek csendességében hanyatlást lát – és amely erre válaszul rövidesen a világháborúba hajszolja magát. (Ha úgy tetszik, ezzel is igazolva Szabó Dezső tézisét, miszerint az irodalom adja a következő korszakhoz a pszichét.)

Szabó Dezső az olasz futurizmusban inkább ideológiai, mint művészi törekvést lát. Utóbb mindkettőből sokat megvalósít maga is. *Az elsodort falu* olvastán már ismerősek azok az akadályok, amelyeket meg kell semmisítenie a „futuristának" ahhoz, „hogy a modern ember teljes lehetősége szerint élhesse meg magát"[33]. A regény Böjthe Jánosa tetteivel és mondataival szintre pontról pontra haladva teljesíti e programot. Kiirtja magából a múltat, mert az „mint örökös reflexió bénítja a tettre ránduló kart"[34], szerelmi életét élettani funkcióvá egyszerűsíti, „a jövő emberének a nő csak nemi torna, kiáradó erejének egy gesztusa... Meg kell ölni a nőt, mint metafizikát, mert jaj, ha a nőnek spirituális perspektívát adunk"[35], szakít minden intellektualizmussal, mert „tégy, és ne analizálj. Légy egységes életalkotó akarat..."[36], hiszen a kor parancsa: „Jövőt, folyton jövőt teremteni, a múlt örökös rombolásával. A történelemcsináló elem legyen a fiatal, huszonöt-harmincöt éves férfi, ez gyúrja át a világot, mert ezek még telítve vannak jövővel"[37]. Mai szemmel nehéz eldönteni, mi a fenyegetőbb: maguk a tézisek, vagy az a gyanútlanság, amivel kimondja őket.

A nem kiáltványnak, hanem tudósításnak szánt futurizmus-tanulmány aligha várt hatása az a visszhang, amit Kassák Lajos gondolkodásában keltett, aki Szabó De-

zsőtől kérte folyóiratainak beköszöntő cikkeit. Irodalmi radikálisként így lett a *Nyugat* körén belül maradva, de mintegy másodállásban a formálódó magyar avantgárd teoretikusa. E szerep fölerősítette eredendő hajlamait a politikai szerepvállalásra, ott volt a Tanácsköztársaságot üdvözlő *Az egész emberért*[38] című írásában, és ott abban a (nem mozgalmi értelemben vett) aktivizmusában, amely 1919 őszén közszereplővé tette.

Ez az irodalomtörténeti gyorsfénykép egy helyét kereső, igazi otthonra nem találó alkotót mutat. Elsősorban talán egy romantikus lázadót, aki az irodalomról szóló korai írásaiban (ahogyan aztán előszavaiban) közreadja írói életműve receptkönyvét és majdani művei védőbeszédeit. Meglepő benne csak az, hogy ezek után miért hatott meglepetésként írói jelentkezése, miként mutatkozhatott az ösztönösség diadalának teoretikusan részletekbe menően előkészített írói pályafutása. Sokfelé indázó írásainak sokféle olvasata lehetett, de azok végeredményben egy irányba mutattak. Bármily meglepő, pontosan arra, amerre indult.

Gróh Gáspár

Jegyzetek

[1] Szabó Dezső: *Filozopter az irodalomban.* In: Kritikai Füzetek, Boór Bálint 1. kötet, 1929, Budapest

[2] Szabó Dezső: *Életeim* I–II. Püski Kiadó, 1996, Budapest

[3] Szabó Dezső: *A romantikus Ady.* In: *Szabó Dezső: Tanulmányok, esszék.* Kortárs Könyvkiadó, 2007, Bp., 10–22. (A továbbiakban: RA)

[4] Hamvas Béla: *Szabó Dezső útja.* In: Hamvas Béla: *Poétika,* Bp. 2014. Hamvas Intézet, 286–292.

[5] RA, id. kiadás. 11.

[6] József Attila: *Ha lelked, logikád... József Attila összes versei.* Szöveg gond.: Stoll Béla. Osiris–Századvég, 1995, Bp., 498.

[7] RA. 17.

[8] Uo. 17.

[9] Szabó Dezső: *Berzsenyi Dániel*, 1912. In: Szabó Dezső: *Tanulmányok, esszék*. Kortárs, 2007, Budapest, 2–31. (A továbbiakban: BD)

[10] BD. 23.

[11] BD. 24.

[12] BD. 25.

[13] RA. id. kiadás. 13.

[14] BD. id. kiadás. 23.

[15] BD. 28.

[16] Szabó Dezső: *Petőfi művészi fejlődése* (a továbbiakban: PMF). In: Szabó Dezső: *Tanulmányok, esszék*. Kortárs, 2007, Budapest, 70.

[17] Szabó Dezső: *A falu jegyzője*. In: Szabó Dezső: *Tanulmányok, esszék*. Kortárs, 2007, Budapest. (A továbbiakban: FJ)

[18] FJ. 40.

[19] FJ. 41.

[20] FJ. 42.

[21] Szabó Dezső: *Az irodalom mint társadalmi funkció*. (A továbbiakban: TF) In: Szabó Dezső: *Tanulmányok, esszék*. Kortárs, 2007, Budapest, 42–54.

[22] Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje*. In: Szabó Dezső: *Tanulmányok, esszék*. Kortárs, 2007, Budapest, 83–98.

[23] TF. id. kiad. 43.

[24] TF. uo.

[25] TF. 46.

[26] TF. 48.

[27] TF. uo.

[28] TF. 53.

[29] TF. 60.

[30] Szabó Dezső: *Futurizmus: az élet és a művészet új lehetőségei*. In: *Tanulmányok, esszék*. Kortárs, 2007, Budapest, 72–83.

[31] Uo. 73.

[32] Uo. 74.

[33] Uo. 79.

[34] Uo. 80.

[35] Uo. 80.

[36] Uo. 80.

[37] Uo. 80.

[38] Szabó Dezső: *Az egész emberért*. Nyugat, 1919/7., 451–458.

EGY HADIFOGOLY RAJZOS NAPLÓJA A NAGY HÁBORÚBÓL

2. rész

Helm Ödön képes naplója vizuálisan jelenítette meg az orosz hadifogolytáborokban uralkodó viszonyokat az első világháború idején. A tényleges életkörülmények rekonstruálásához azonban elkerülhetetlen a leírás – bár a magyar vonatkozású naplók, visszaemlékezések teljes körű összegyűjtése és rendszerezése még várat magára, az ismert magániratokból már kirajzolódik egy általános kép.

A hazai források feldolgozása mellett nagyon fontosnak tartom az egykori Monarchia utódállamai irataanyagának megismerését is, azaz a külföldi kutatásokat.

2013-ban a Balassi Intézet által biztosított Klebelsberg-ösztöndíj segítségével két hónapot Bécsben, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban kutathattam. A levéltár könyvtárának rendkívül gazdag első világháborús gyűjteménye sok memoárt tartalmaz, és noha ezek elsősorban osztrák hadifoglyok visszaemlékezései, úgy vélem, a Magyarországra hazatért egykori foglyok életkörülményeinek megismeréséhez is nagyban hozzájárulnak, hiszen a Monarchia hadseregének katonáit nem választották szét nemzetiségek szerint – egymás melletti pricscseken várták a hazaszállítást.

Az alábbiakban egy részletet olvashatnak az ösztöndíj lezárásaként készített kutatási beszámolóból.

„A hadifoglyokat Oroszország belsejébe a transzszibériai vasúton szállították. A vonalat 1891-ben kezdték építeni Cseljabinszktól kelet felé, és 1904-ben fejezték be az építését. A foglyok számára nem bocsájtottak rendelkezésre személyszállító vagonokat, a marhavagonok-

ban közel negyven főt helyeztek el, de ez a szám – főként 1915-ben és 1916-ban – 50-60 közöttire is felment. A vagonban két emelet magasan, széltében-hosszában, gyalulatlan, nyers deszkák voltak, ezek szolgáltak fekvő- és ülőhelyként. A vagon mindkét oldalról vastag deszkákkal három részre volt osztva, és mindegyikben hat ember feküdt. Nem mindenki volt ilyen szerencsés. Akinek a beszállásnál nem jutott ilyen hely, az a vagon hátsó részében állt, vagy a padlón gubbasztott. A vagon közepénél volt a kályha, melyben fűtöttek, itt lehetett a teának vizet melegíteni. Mosakodásra nem volt lehetőség, a kosz, a tetvek és a rossz higiénés körülmények miatt elharapózott a vérhas. A vagonokban nem volt WC, noha a vérhas erős hasmenéssel járt. A katonák a dolgukat a nyitott vonatajtón át, a mozgó vagonokból intézték, ami szintén nem volt veszélytelen. A szállítás közbeni halálesetek mindennaposak voltak, a halottakat azonban sok esetben nem temették el a következő állomáson, hanem a vagonban maradtak, amíg a foglyok el nem érték céljukat. A halottakat a priccsek alá fektették, és az állomásokról hozott klórral leöntötték.

Néhány visszaemlékezés a vonatot úgy ábrázolja, mint egyfajta társadalmat: felül a legkisebb kellemetlenség, középen még van meleg és kényelem is, de az alsó szinten már mindebből semmi nincs. A mosdás, a mosás hiánya mindent és mindenkit megviselt – a bűzben „az emberek elvesztették emberi mivoltukat és bűzlő állatokká váltak".

A táborba vezető úton az embereknek önmagukról kellett gondoskodniuk. Készpénzt kaptak (az egyszerű katonák átlagosan 25 kopejkát naponta, míg a tisztek 75 kopejkát). Ezek a kifizetések azonban rendszerint késtek, és nem álltak összhangban az előre megígért összeggel. Az állomásokon sokáig tartózkodtak, hogy a foglyok jól kimozoghassák magukat, és megvegyék a fenntartásukhoz szükséges élelmiszert. A szökést a pihenők alkalmá-

TÉRKÉP A FOGOLYTÁBOROK MEGNEVEZÉSÉVEL, VLAGYIVOSZTOKIG

val kevesen kísérelték meg: a jól képzett kozák őrség, a nagy földrajzi távolság, a klíma és az orosz nyelv ismeretének hiánya egyaránt visszatartotta a foglyokat. Az utazás gyakran két-három hétig is eltartott, ezt követően osztották szét az embereket az internálótáborokba.

Ha a tiszteket a legénységi állománytól nem különítették el azonnal a bevagonírozásnál, ez a táborban megtörtént. Ez az elkülönítés egyfelől nyugalmat és jogokat jelentett, másfelől lehetőséget adott arra, hogy mindkét csoportra presszíót fejtsenek ki. Általában minden hadifogoly ki volt szolgáltatva a táborparancsnokság önkényének. Ezen a poszton általában a „jó családból" valók szolgáltak, akik ezáltal mentesültek a frontszolgálat alól – ez néha különösen kemény vezetést eredményezett. A tábor őrzésével legtöbbször egyszerű orosz katonák voltak megbízva, a szököttek után a kozákokat küldték, nekik legtöbbször sikerült is a szökevényt kézre keríteni. A tisztek a napi bevásárlás idejére – természetesen felügyelet mellett – néhány órára elhagyhatták a tábort.

Az első világháború kezdetekor a hadifogoly-egyezmény világosan rendelkezik az internáltakkal kapcsolat-

ban. Ezért sok hadifogoly hitte, vagy legalábbis remélte, hogy valami mást talál, mint amivel valójában szembesülnie kellett. A hadifogolytáborok a városoktól legalább két (de inkább több) kilométerre feküdtek, és a foglyok gyalogosan meneteltek odáig a pályaudvartól. A tábori épületekre nézve nincs séma, ez gyakorlatilag bármi lehetett: használaton kívüli kaszárnya, iskolaépület, üresen álló gyárépület, börtön, barakk. A legénységi barakkokban mintegy 4-500 ember élt – táborszinten 10 ezer és 35 ezer között mozgott a hadifoglyok száma. A termeket itt is azzal osztották be kisebb – intimebb – területre, amivel tudták: textilmaradékkal, papírral, gyékénnyel. A legrosszabbak voltak az ablak nélküli, valamint a földbe ásott barakkok – kb. másfél-két méterrel a föld alatt. Ez utóbbi esetében a talajszint felett levő részeket kideszkázták. Télen az ajtót sokszor hótömeg fedte, tavasszal, az olvadás után az alsó priccsek vízben álltak. Az itt lakó legénység szinte minden tagját reuma gyötörte. A barakklakók nemegyszer deszkapriccseken feküdtek – gyakorta matrac és takaró nélkül. A fűtés sem volt megoldott, néha a hőmérséklet nem ment a hálótermekben 6 fok fölé. A tiszti szállások jóval „kényelmesebbek" voltak, itt 8–20 tiszt lakott egy teremben. Matrac is volt: szalmával töltött zsák. A világítást legtöbbször petróleummal oldották meg, ami azonban – akárcsak a gyertya – nagyon drága volt, az oroszok termenként csupán néhány petróleumlámpát engedélyeztek, a foglyok gyakorlatilag félhomályban éltek. A nem megfelelő lakókörülmények mellett a rendszeres tisztálkodást sem tudták biztosítani, és a fehérneműk tisztán tartására sem volt lehetőség. A tisztek havonta egyszer zuhanyozhattak. A zuhany legtöbbször a tábor területén kívül, a közeli faluban volt. Ide kisebb csoportokban, vagy egyénileg kísérték el a tiszteket. Az egyszerű katonák a hóban tisztálkodhattak. Toalett hiányában gyakran a barakkon kívül, az ajtó előtt intézték el a dolgukat.

A hadifoglyok a lakó- és higiénés körülmények, a nem kielégítő élelmezés miatt és a megfelelő ruházat hiányában nem tudták leküzdeni a betegségeket. A betegségek közül a legrosszabb volt a tífusz, vagyis a hastífusz. Ez magas lázzal, hasmenéssel és szomjúságérzettel járt együtt. Mindez az öntudat elvesztéséhez, majd delíriumhoz vezetett. A hastífusz egy válfaját, a flekktífuszt is diagnosztizálták. Ez bőrkiütéssel járt együtt, apró piros pöttyökkel az egész testen, ehhez járultak a hastífusz esetében már tapasztalt kísérő tünetek.

1914–1915 telén haltak meg az első foglyok tífuszban. A betegséget a török hadifoglyok hozták be Szibériába. A legfontosabb védekezési forma a betegség ellen a zuhanyzás és a tiszta ruha lett volna, ugyanis a betegség fő hordozója a nehéz levegő. A tisztek közül kevesebb áldozat volt, hiszen ők nagyobb, szellősebb helyen éltek és kevesebb ember volt egy terembe összezárva. A legénység közül viszont százak, ezrek betegedtek meg. A betegek, akik nem tudtak segítség nélkül WC-re menni, sokszor a saját piszkukban feküdtek. Az emeleten lévő alvóhelyek a betegek számára behozhatatlan hátrányt jelentettek. Troickban a tífuszjárvány következtében 14 ezer hadifogolyból 12 ezer meghalt.

1917–1918 telén nagy mozgás volt az internálótáborok között, kitört a forradalom, sok ezren meneteltek Szibéria felé, hogy belépjenek a Vörös Hadseregbe. Az általános népmozgás a civilek között is több ezer halottat eredményezett. Az orosz orvosok alig vagy nagyon ritkán látták el a betegeket, gondozásukat vagy orosz felcserekre, vagy az elfogott orvosokra bízták. Volt ugyan kórházi barakk, de ott csak nagyon keveseket lehetett elhelyezni, kórház a tábor területén nem volt.

A tífusz mellett más betegségek is tizedelték a hadifoglyokat, okuk legtöbbször a nem kielégítő táplálkozás volt. A krónikus C-vitamin hiány vezetett többek között

a skorbuthoz és a kezdődő tüdőgyulladáshoz. Ezek a betegségek a század elején legtöbbször halállal végződtek. A földbarakkokban elhelyezett legénységet ezen felül reuma és a felfázásból adódó betegségek (vesemedence-gyulladás, hashártyagyulladás, gyomornyálkahártya-gyulladás) is gyötörték. A bezártság, a hozzátartozókkal való rendszeres kapcsolattartás hiánya sok esetben pszichés betegségekhez vezetett, amit a táborokban rendszeres fizikai munkával igyekeztek „orvosolni".

A fogságban elhunyt hadifoglyokat csak a tavaszi és a nyári hónapokban temethették el. Télen olyan kemény volt a föld, hogy képtelenség volt felásni, ezért a halottakat az üresen álló barakkokba vitték, ahol megfagyott a testük, és ezeket a fagyott testeket egymásra pakolták, feltornyozták.

A naplók és visszaemlékezések nem csak foglyokat érintő testi-lelki nehézségekről számolnak be. A hadifoglyok életét megkönnyítő sportélet, a hadifogoly-zenekarok megalakulása, a hadifogoly-színházak megalakulásának története, a tábori önképzés éppígy megjelenik a memoárok lapjain. A könyvészeti anyagból nyert általános képet tovább erősíti, színezi a bécsi Hadilevéltár anyaga is.

Kaba Eszter

Az előző számunkban megjelent bevezetőt írta: Csejdy Virág
A képeket válogatta: Stefanovits Péter

1% METAFIZIKA

Rovat Szabados György emlékére

Válogatta Kodolányi Judit

Kassák Lajos

Kis könyv haldoklásunk emlékére

(1944. december)

A hősiesség kérdése egészen más. Én nem ismerem ezt az érzést, de lehet, hogy csakugyan akadnak közöttünk hősök. Kár, hogy nem tudom pontosabban definiálni a szó értelmét, s mások sem adták meg előttem pontos jelentőségét.

A katonák, akik komoly ütközetben vettek részt, akik vért ontottak és maguk is véreztek, ha kérdezem őket, szégyenkezés nélkül azt vallják, hogy félelemben és rettegésben élték át a nagy megpróbáltatásokat. Előre kellett törniök, s ők szívesen húzódtak volna meg az aránylag biztonságos fedezékekben. Edzve voltak már minden eshetőségre, s mégsem tudták elképzelni, hogy az elbukás vagy a győzelem kizárólag az ő erőiken, akaratukon vagy elszántságukon múlhat. A végzet játszik velük, érezték, s ők csak bábjai és áldozatai lehetnek ennek a játéknak.

Igaz, senki sem beszélt a hősi halottakkal, ők talán mondhatnának valamit a pillanatról, mikor az élet korsója kicsordul, s a lángok égig csapnak. Bizonyára akadnak közöttük ott a föld alatt olyanok is, akik számára nem az élet megsemmisülését, hanem beteljesülését hozta meg a végső pillanat. Elképzelhető, hogy akadnak köztük olyanok is, akiket a költők és szónokok annyira kiforgattak egyszerű valójukból, hogy a legmagasabb fokra hevült paroxizmus pillanatában úgy hihették, miközben

arccal elbuknak a földön, Illés lángszekerén szállnak az ég nyitott kapui felé. Kétségtelen, hogy a hős, ha egyáltalában van ilyen, túllendül a normalitás keretén, és egy szintre kerül a démonokkal vagy szentekkel, ha vannak ilyenek. Nem valószínű, hogy a bosszú érzése serkenti őket az emberfeletti lendületre, inkább elképzelhető, hogy a megtisztulás vágya ragadja el, gyermekkori emlékek, homályosan visszatérő álmok, révületek. A józan meggondolásnak s a kalandorok vakmerőségének semmi köze a dologhoz. S a győzelem lehetőségét is feladták a megsemmisülés gyönyörűségéért. A végső pillanatban kettéhasadt az én, s egy része valahonnan a csillagok közelségéből tekint le az elbukott harcosra, aki ugyancsak ő, de más planétákon és más törvényeknek alárendelve. Egy alázatos szerzetes, egy bölcs aggastyán vagy talán éppen Rimbaud szemével látja magát ott alant:

Megpihent. Lábánál madárliliomok.
Mint a beteg gyermek, alszik és mosolyog.
Ringasd szegénykét föld, vedd a karodba: fázik.

Hiába illatoz neki a puha pázsit.
A napban alszik, a keze halovány.
Nyugodt. Két vörös lyuk tátong jobb oldalán.

Lehet, hogy a hősöket csupán a költők fantáziája szülte, s egyedül ők azok, akik fejükre segítik a dicsőség koszorúját.

(1944. Karácsony)

Karácsony előtti délután. Vasárnap. Ma is, mint minden áldott délután, fél háromkor indultam a kávéházba. Döglődő, átfűtetlen hodály, de mégis az egyetlen hely, ahol csöndesen beszélgető, bizalmas pillantásokat cserélő társakkal jöhet össze az ember. Ilyenek is akadnak még néhányan, csak néhányan, mert a többi százak, ezrek, tíz-

ezrek most hangosan, széles gesztusokkal jönnek-mennek, gyanús ügyekben szaladgálnak, ágálnak a fórumokon, mintha senkinek semmi egyéb teendője nem lenne ezen a világon. Idegenek a számomra, és szívesen húzódom meg előlük a csöndes, homályos sarkokban. Sajnos, arról már szó sem lehet, hogy munkához üljön az ember, valami szépet merítsen ki a lelkéből, tegyen valami olyasmit, ami jólesik magának, és másoknak is jóleső lehetne.

Közeledik a Szenteste, s kissé fanyalogva veszem tudomásul, hogy megint egyedül maradtam ízletes ételek, meghitt családi kör és valóra váltható remények nélkül. Az unalom űz el hazulról, a szinte betegséggé vált tehetetlenség, úgy indulok neki, ahogyan a csatangoló állat kényszeredetten megindul egy nemkívánatos akol felé. Alig is gondolkodom, s aztán hirtelen magamra döbbent a váratlan égszakadás, földindulás, ami pillanatok alatt éri Budapestet. Repülőgépek szállnak a levegőben, itt-ott felbukkanó, mély búgású, terheket cepelő masinák, időnként bombákat hullatnak alá, detonációk remegtetik meg a levegőt, a járókelők fejvesztetten menekülnek, és velük együtt én is. A fal tövében osonunk tova kaputól kapuig, előbukkanunk, és megint elbújunk, védve magunkat a véletlen szerencsétlenségtől. Már volt részünk az ilyesmiben, de ez most rettenetesebb és félelmetesebb minden eddiginél. A gépek már elszálltak felettünk, s anélkül hogy összetörtem volna, anélkül hogy kileheltem volna a lelkem, odaérkeztem a kávéház elé. De nincs tovább. Az ajtó nem enged be, cédula lóg rajta: Délután 4-től zárva... Mások is ugyanúgy megállnak az ajtó előtt, mint én, várunk, tanácstalanul nézünk egymásra, aztán elindulunk, ki erre, ki arra. Nem tudjuk a záróra okát, és sejtelmünk sincs róla, hogy tulajdonképpen mi történik fölöttünk és körülöttünk. A repülőgépek már elhagyták a várost, most azonban a távoli ágyúk belövései érnek el idáig, nekicsapódnak a házak falainak, tűzzel és füsttel szétfröccsennek.

Igen, valószínű, gondolom, megkezdődött Budapest ostroma. Fénypászmák remegnek az égen, lángbokrok nyílnak ki, és sorozatos durranások követik egymást. Sötét van már, s az ismeretlen távolokban nagy tüzek égnek. Az utcákról eltűntek a járókelők, akikkel még találkozni lehet, azok már menekülők, vakon követik az utat, s mint az éhező a kenyér után, úgy vágyódnak valami biztosabb menedékhely felé. Nincs egy pillanata az embernek, amikor biztonságban érezhetné magát. Legalább a következő kapualjig jussak el szerencsésen, sóhajtja mindenki. Igen, megkezdődött a város ostroma, de fogalmunk sincs róla, mi az, hogy ostrom, hogy fog lezajlani, elpusztul-e benne mindenki, vagy lesznek-e szerencsések, akik még meglát-hatják a békésebb napok fényeit?

Vessünk számadást, hogy milyen önzők, gyávák, minden jóra hasznavehetetlen lények voltunk? Mire való lenne ez a nagyképűség? Kétségtelen, hogy önzők, gyávák, minden jó cselekedetre képtelenek voltunk, s most következett a fizetség. S akik mégis keresték az élet értelmét, igazságos törvényeket sugalmaztak, hasznos cselekedeteket kezdeményeztek, ezek a kevesek is elpusztulnak a többséggel, összekeveredtek a salakkal, és kikerülnek a szemétdombra. Talán még tenni lehetne valamit a jó ügy érdekében. De nincsenek társak, kegyetlenül egyedül maradt az ember. Úgy tapogatózom a sötétben, mint a vak, s ha ijedtemben segítségért kiáltanék, valaki bizonyára rám sütné fegyverét az ismeretlenből. Nem lehet válogatni az utak között, hogy fölfelé vagy lefelé induljak tovább, valaki vagy valami meghatározott körülöttem mindent, sem jelentősebb, sem súlyosabb nem vagyok annál a papírszeletnél, amit tehetetlenül erre-arra sodor maga előtt a szél. Éjszakákon át párnára szorított füllel hallgattam a távoli ágyúlövéseket, vártam a közeledőt, aki talán megszabadít bennünket a szövetségestől, attól a kimért, mechanizált erőtől, ami, akár egy

tüzes henger, mángorol és nyomorít bennünket hónapok óta. Vártam, mert nemcsak reméltem, hanem hittem is, hogy ez a másik roppant erő lesz az, aminek a nyomában, ha megfogyatkozva és megnyomorítottan is, újból levegőhöz juthatunk. Vártam őket, s most, hogy itt vannak, már majdnem tapintható valóságukban, nem tudom, mit gondoljak, és mit mondjak róluk? Végül is ötévi ellenségeskedés állt fenn közöttünk (nem köztem és köztük, hanem az általunk soha meg nem választott és jóvá nem hagyott vezetőink között), nem tudom, megbocsáthatják-e vétkeinket? Tegnap még amiatt keseregtem, hogy messze vannak, ma remegve érzem a közelségüket. Nem okos dolog ennyire őszintének lenni, de az írónak csak akkor érdemes szólni, ha azt mondja ki, amit gondol.

Lementem a pincébe, a többiek közé, részben, hogy védjem az életemet, részben, hogy érezzem magam körül az embereket, akik akármilyenek, mégiscsak hozzám hasonlók, és akaratlanul is eggyé kalapálódott a sorsunk. Mindenki sápadt, zavaros tekintetű, alig mernek egymással szót váltani. Érzem és látom, hogy ezeket a gyámoltalan lelkeket mennyire megdolgozta és erőtlenné tette a hónapok óta tartó újság- és rádiópropaganda. Ha csöndben, fájdalom nélkül meg tudnának halni, inkább a halált választanák, mint az újabb megpróbáltatásokat. Szólok hozzájuk egyszerű, tárgyilagos szavakkal, kezet szorítok velük, hogy így bátorítsam őket. Ha megkérdeznék, mire bátorítom, nem tudnék rá felelni. Nagyjából éppen olyan vagyok, mint ők, halvány kis mécses világít bennem, de lehet, hogy idő előtt nem fog egészen kihunyni. Ma én vagyok a kapuőr, fegyvertelenül, fázva és éhezve állok a boltozatok alatt, és várom, hogy jöjjön, aminek jönnie kell.

(Forrás: Kassák Lajos: Kis könyv haldoklásunk emlékére. Magvető Kiadó, Budapest, 1975. 409–415.)

1944–1945
Emlékezések

Szerkeszti Kodolányi Gyula

KÓRHÁZ AZ OSTROMBAN

(1944. október 17. – 1945. március)

1. rész

A klinikára való beköltözésünktől kezdve (október 17.) mind gyakoribbá váltak a szovjet bombázások a város területén, ezért a naponta többszöri légiriadó miatt gyakran kellett az óvóhelyre szaladni. Az operált szemű és félvak, idős betegek le- és visszahurcolása bizony nem volt könnyű feladat. A családom a különszobában fokozatosan berendezkedett a „tábori" életre.

Az áttelepítési kormánybiztosság még 1944 nyara folyamán tervet dolgozott ki – többek közt – az egyetemi klinikák nyugatra történő telepítésére. Augusztus vége felé megkaptuk a rektortól az utasítást, hogy készüljünk fel a klinika személyzetének, de elsősorban tárgyi felszerelésének nyugatra történő menekítésére. E célra sok nagyobb ládát is kaptunk.

Betegsége miatt Imre József professzor már több mint fél éve nem járt be a klinikára, így Nónay adjunktus* volt a teljhatalmú vezető. Amikor megkapta az értesítést, hogy melyik napon fog a teherautó a ládákért jelentkezni, engem bízott meg a csomagolással, valamint a ládák

* Nónay Tibor (1899–1985), 1946 és 1970 között a II. Szemklinika igazgató főorvosa.

útnak indításával. A részletekre vonatkozóan semmiféle utasítást nem adott. (Ha valamiből probléma adódnék, őt ne lehessen felelőssé tenni?) Mivel akkor már tisztában voltunk vele, hogy a németek a háborút elveszítik, s az elszállított felszerelést valószínűleg sohasem fogjuk viszontlátni, én a ládákba saját szakállamra csakis selejtre érett készülékeket, műszereket, ágyneműt csomagoltam, amit a jelzett időben el is vittek. Nónaynak e nem előírásszerű tényked ésemet akkor nem is mertem megemlíteni.

Midőn a szovjet csapatok megközelítették a fővárost (december közepén), s értesültünk „zabrálásuk"-ról, vagyis hogy engedélyezett a háromnapos szabad rablás (amiből három hónap lett), azon törtem a fejem, hogyan tudnám a klinika visszatartott értékes felszerelését, valamint saját értékesebb holmijainkat előlük is elrejteni. Értesültünk már arról, hogy mindent átkutatnak, s csaknem lehetetlen előlük bármit is eldugni.

Én azonban nyolc év alatt az épület minden zegétzugát jól megismertem. Az elrejtés céljára egy barlangszerű üreget szemeltem ki, mely a klinika főbejáratával szemben lévő lépcsősor alatt helyezkedett el, s melyhez csak egy az alagsorból nyíló, kis, lomtárnak használt kamrán át lehetett bejutni. E barlang magassága mindössze körülbelül száz centiméter volt, szélessége, mélysége pedig körülbelül három méter. Az előtte lévő lomtár meg egy két és félszer négy méteres kis helyiség.

A haditervem az volt, hogy az ide történő berakodás után a barlang nyílását úgy torlaszoljuk el, hogy ne is sejthessék, hogy ott egy barlang van.

A klinikán novemberre már nemcsak az orvosok létszáma volt csekély, hanem a bombázások veszélyessége miatt a kívülről bejáró altisztek, ápolónők is elmaradoztak. Végül is a klinika személyzetéből csak a bentlakók maradtak meg, összesen mintegy húsz-huszonöt személy. A közelgő veszély ezeket meglehetősen összetar-

tó csoporttá kovácsolta össze, hiszen a bombázások alatt egymás mellett drukkolt az adjunktus meg a takarítónő. Nyilas egy sem volt közöttük, ezt kiszagoltam.

Hogy minden személy részére lehetővé tegyem legértékesebb holmijának megmentését, valamint hogy mindnyájukat érdekeltté tegyem abban, hogy ne árulják el a rejtekhelyet, tudomásukra hoztam: mindegyikük egy-egy nagyobb kofferre való holmit helyezhet el a barlangban. Úgyszintén ide raktuk be a klinika értékesebb készülékeit, műszereit, rengeteg ágyneműt, amennyire lehetett, mindent szakszerűen csomagolva.

Nagy súlyt fektettem a barlang bejáratának elrejtésére. Lehoztunk az ambulanciáról két nagy, pultszerű szekrényt, melyek magasabbak voltak a barlang nyílásának felső szintjénél. De mivel e pultok tizenöt centis lábakon álltak, alattuk be lehetett volna látni a barlangba. Hogy ezt megakadályozzam, a barlang nyílásában, alul az egyik altiszttel egy huszonöt centi magas téglafalat építettünk, ezt bevakoltuk, a vakolatot szénporral kissé meghintettük, hogy színe olyan piszkos legyen, mint a kamráé másutt. Hogy a pultokat ne lehessen könnyen elmozdítani, teleraktuk az irodából lecipelt ambuláns lapok bekötött köteteivel, így meg sem lehetett őket mozdítani.

Előrebocsátom, hogy e vállalkozásom remekül sikerült. Bár a szovjet katonák négy héten át laktak az épületben, annak minden zugát átkutatták, még aknakeresőkkel is, a rejtekhelyet nem fedezték fel. A helyzet megnyugvása után ki-ki boldogan vette át megmenekült holmiját. Ami kint maradt ugyanis értékesebb tárgy, azt az orosz katonák mind elhurcolták. Ilyen módon a klinika részére pótolhatatlan értékű felszerelést sikerült megmentenem. Ez tette lehetővé, hogy amint az ostrom után sikerült néhány helyiséget beüvegeznünk és kályhával a fűtést megindítanunk, mindjárt megindulhatott az ambulancia munkája, sőt kisebb műtétek végzése is.

E felszerelés megmenekítésének jelentőségét megsokszorozza az a tény, hogy a műtő műszerszekrényeiben hagyott, valamint az ostrom közben operációhoz használt műszereket a szovjet katonák mind összeszedték, és elvitték saját tábori kórházaik számára.

A klinikán novemberben, decemberben a gyakori bombázások ellenére – ha erősen csökkentett mértékben is, de – folyt valamelyes szemészeti munka. Főként aknaés bombasérültek szemeinek ambuláns műtéti ellátásával foglalkoztunk. A fekvőbeteglétszám az ambuláns forgalomhoz képest azonban mégis aránylag elég nagy volt, körülbelül negyven-ötven fő. Azok a már gyógyult betegek ugyanis, akik a szovjet által elfoglalt területen laktak, nem tudtak hazautazni, valamint az előzőleg kezelés alatt álló zsidókat is bent tartottuk, hogy ne deportálják őket. Sőt Nónay felvette még néhány zsidó páciensét is, hogy így menekítse őket. Az ellátás: koszt, telefon, áram-, vízszolgáltatás december végéig aránylag zavartalan volt.

Mint említettem, Nónay, valamint én családostul beköltöztünk a klinikára. A bentlakó orvosok közül csak Remenár László, Sipos Irma és Stefanits Danica gyakornokok voltak végig bent. Erőss Sándornak is a klinikán volt a lakása, ő azonban mivel katonaszökevénynek minősült, eleinte feleségének egy rokonánál húzódott meg. Az ostrom közben ugyan hazajött, de pszichikusan olyan letargikus állapotba került, hogy semmire sem lehetett használni. Még enni is alig akart.

Ami még ellátásunkkal kapcsolatos: a klinikának a kórbonctan felé eső végében volt egy kis toldaléképülete, melyet kísérleti állatok istállójának használtunk. Ezt az épületet a Gazdasági Hivatal még az óvóhely építésével egy időben átalakíttatta rendes tehénistállóvá, azon elgondolás alapján, hogy ha a háború miatt megszűnne a belső telep tejellátása, élő tehenek idehelyezésével ezt pótolni lehessen. A Gazdasági Hivatal novemberben vett is

KÖLTÖZÉS
Helm Ödön rajzos hadifogolynaplója, 1917

ide nyolc tehenet. Etetésükhöz, fejésükhöz, almozásukhoz egy idős parasztembert fogadott fel, s az épület mellé egy nagy szénaboglyát hoztak. Amint az oroszok a fővárost bekerítették, természetesen megszűnt a külső tejellátás, s az addig is működő házi tejállomás érthetően rendkívüli jelentőségre tett szert. Ez a házi tejüzem január közepéig zavartalanul működött, mindaddig, míg a szovjet katonák az egész belső telepet el nem foglalták. Akkor ugyanis teheneinket hússzerzés céljából mind lemészárolták. Ezzel saját gyermekeim tejellátása is megszűnt.

A klinika dolgozói és betegei hovatovább megszokták a légvédelmi riadókkal tarkított életet. Mivel fűtés, világítás, telefon, vízellátás volt, ezért ez az életmód ha nem is volt zavartalan, de elviselhetőnek tűnt.

A fordulat karácsony estéjén következett be. Délelőtt még átjött apósom, Gombocz Endre Budáról, hogy a családját meglátogassa. Este az orvosok családtagjaikkal a harmadik emeleti orvosi ebédlőben gyűltek össze, hogy karácsony szent estéjét együtt ünnepeljük. Vacsora közben egy óriási detonáció hallatszott, megremegtek bele

TEMETÉS
Helm Ödön rajzos hadifogolynaplója, 1917

az ablakok. Mindenki hanyatt-homlok rohant le az óvóhelyre, csak Nónay bújt be az asztal alá. Hiába próbáltam rábeszélni, hogy szaladjunk le mi is, azt válaszolta, hogy ahova az első becsapott, oda jöhet a második is, s úgy vélte hogy az asztallap megvédi a lezuhanó törmeléktől. De mivel a második nem jött, egy idő után hajlandó volt lemenni az óvóhelyre. Később kiderült, hogy ez volt az első akna, mely a belső telepre hullott, mégpedig a Gazdasági Hivatal tetejére.

Még aznap este kilenc körül felhívott egy barátunk a Svábhegyről, Sacelláry Józsi, hogy villájuk előtt éppen géppisztolyos szovjet katonák haladnak el. Voltaképp ekkor, városi telefonon értesültünk róla, hogy az oroszok a várost bekerítették. Azt, hogy a Dobogókői úton még december huszonhatodikán is ki lehetett menekülni a harapófogóból, csak később tudtuk meg.

Az óvóhelyünk leírását, valamint az ottan lezajlott eseményeket azért jegyzem fel részletesen, mivel azt hiszem, rajtam kívül ezt senki sem fogja megörökíteni az utókor számára.

A klinika óvóhelyét még 1943 szeptemberében kezdték el építeni. E célra az alagsor alatt lévő, annak teljes hosszában húzódó víztelenítő alagutat szemelték ki. Mivel a belső klinikai telep a főváros legalacsonyabban fekvő területén létesült, magas talajvíz esetén ebbe az alagútba betört a víz, amit szivattyúval távolítottak el. Ez a körülbelül háromszázhúsz centiméter széles és körülbelül száznegyven centiméter magas alagút azonban többnyire szárazon állt. Mivel már az alagsor padlószintje, tehát az óvóhely födéme is körülbelül száznyolcvan centiméterrel volt az utca szintje alatt, az alagút óvóhellyé történő átépítése célszerűnek látszott. Gyakorlatilag az történt, hogy az alagút aljának középső részét körülbelül két méter szélességben, ötven centiméter mélyen lemélyítették, lebetonozták, hogy ott állva is kényelmesen lehessen közlekedni. Kétoldalt pedig egy hatvan centiméter széles padkát hagytak meg, ezt deszkával borították le, melyen ülni vagy feküdni lehetett. Az óvóhelyre a főlejárat az alagsor középső részén volt, a mostani konyha felé vezető átjáró előtt. Egy másik lejárat pedig az alagsori folyosó kórbonctan felé eső végén. Mindkét lejáratra, valamint az óvóhely közepére légvédelmi ajtókat szereltek fel. Az óvóhelynek villanyvilágítása volt. Szükség esetén azonban akkumulátoros lámpák, valamint petróleumos viharlámpák is rendelkezésre álltak. Saját fűtés nem volt, az emberek maguk fűtötték be. Lent vízcsap sem volt, csak az alagsorban. A vizet onnan hoztuk le, és kannákban tároltuk. Szellőztetni csak a két feljárati ajtón keresztül lehetett. Bár volt két kis szellőzőakna, mely a tetőre vezetett ki, de ezek eltömődhettek, mivel huzatuk nem volt. Az alagsor két végén, valamint középen zárt térben három tőzegszórós klozet volt, melyeket azonban csak végszükség esetén használtunk. Ha csak lehetett, feljártunk az alagsori WC-kre. De nemcsak az óvóhelyet, hanem az alagsor középső, ablaktalan részét

is légvédelmi ajtókkal zárt térré alakították. E légvédelmi ajtókon kívül eső terület, az alagsor két hosszú szárnya, a nagy ablakok miatt azonban nem volt bombabiztos. Az alagsorból a mostani konyha felé eső területen nagyobb, szabad térség volt. Ez sem volt bombabiztos, az ostrom alatt azonban mégis ide helyeztük el a kezelőt, s operálgattunk is, hogy veszély esetén közel legyünk az óvóhely lejáratához.

Miután december huszonnegyedikén éjjel a belső telepet még több aknabelövés is érte, s a különszobában való tartózkodás veszélyessé vált, december huszonötödikén mi is, Nónayék is leköltöztünk egy-egy alagsori szobába, hogy minél közelebb legyünk az óvóhely lejáratához.

Karácsony után mindinkább érezni lehetett, hogy a front közeledik. Állandóan bombázás, ágyúzás, repülőzúgás hallatszott, s a mi környékünket is mind gyakrabban érték aknabecsapódások. Mi azonban bíztunk abban, hogy a fővárost végül is „szabad várossá" fogják nyilvánítani, akárcsak Párizst, s elkerülhetők lesznek az utcai harcok. Hiszen a város már teljesen be volt kerítve, a frontvonal rajtunk túljutott, valahol már Bicske körül húzódott, így nem látszott plauzibilisnek, hogy a várost rommá lőjék. Hitler azonban másképp gondolkodott. Kiadta a parancsot, hogy a várost az utolsó katonáig védeni kell, hogy ezzel is lassítsa a szovjet csapatok előnyomulását.

Óriási megdöbbenést váltott ki bennünk december huszonkilencedikén a szovjet parlamenterek lelövése. Erről a rádióból értesültünk. Igaz ugyan, hogy a nyilasuralom kezdete után minden rádiókészüléket be kellett szolgáltatni, nehogy nem hivatalos értesüléseket szerezzünk, de nekem volt egy második, kisebb rádióm is, melyet megtartottam, s ezen állandóan a londoni magyar adást hallgattuk. Ezáltal mindenről elég jól voltunk tájékoztatva. A parlamenterek lelövése egyértelművé tette, hogy a legsúlyosabb bombázásra és utcai harcokra kell felkészülnünk.

December második felében a gyakori óvóhelyre történő menekülés kapcsán ott magától alakult ki egy bizonyos elhelyezkedési rend. Emiatt később sem támadt semmiféle súrlódás. A klinikai személyzet, valamint a betegek egy része a kórbonctan felé eső részt vette birtokba. Az orvosok, műtősnő, zsidó bújtatottak inkább a Bőrklinika felé eső részt. Középütt helyezkedtem el én a családommal, valamint Nagy Ferenc felesége, anyja és Ági nevű újszülött lánya. Ők a Práter utcában laktak ugyan, de Feri még bevonulása előtt megkért, hogy ha nehéz idők jönnének, vegyem családját pártfogásomba. Ezért mindjárt karácsony után behoztam őket a klinikára, s egyenesen a mi óvóhelyi részünkben adtunk nekik helyet. Nónay, aki a közeledő ostrom miatt rendkívül passzívvá, szinte letargikussá vált, egyenesen kért, hogy a lejárat közelében helyezkedjek el, mivel látta, hogy az események engem nemcsak hogy nem törnek le, hanem még aktívabbá, határozottabbá tettek, s nagy szüksége volt egy agilis ügyintézőre, aki nem veszíti el könnyen a fejét, hanem azonnal tud megfelelően intézkedni.

Január elsejével elszabadult a pokol. A szovjet hadsereg a körbezárt fővárost teljes erővel támadni kezdte. A szovjet bombázók feltehetőleg igyekeztek a stratégiailag fontosabb célpontokat bombázni, a német vadászrepülők és stukák azonban igyekeztek őket ebben meggátolni. Emiatt nagyon sok bomba „polgári célpontokra hullott" és „asszonyokat és gyermekeket" ölt meg.

Január elsején az alagsor csaknem minden ablaka betört. Délelőtt egy bombázási szünetben hároméves Miklós fiamat kiküldtük az alagsori folyosóra, hogy egy kis friss levegőt szívjon. Nemsokára egy irtózatos detonáció rázta meg az épületet, mintha földrengés lett volna. Miklós üvegcsörömpölés, vakolathullás és porfelhő közepette, rémülten rohant be a szobába. Szerencsére pont két ablak között, a főfal védelmében tartózkodott, s az ijedségen kí-

vül nem esett semmi baja. Még aznap megtudtuk, hogy az Üllői út és Szentkirályi utca sarkán álló Belklinikát érte súlyos bombatalálat, s az épület a földszintig összeomlott. Ezután sürgősen leköltöztünk óvóhelyi helyünkre, s nem is ok nélkül. Nemsokára egy másik hatalmas bomba a Bőrklinika sarokrészét döntötte romba. Az óvóhelyen ez már nem hallatszott annyira iszonyatosnak, mint fent, de azért a hosszú ideig tartó földrengés félelmetes volt. Amíg a repülőket feltöltötték bombával, illetve megérkezett a következő támadáshullám, rendszerint volt egy tíz-tizenöt perces bombázási szünet.

Ilyenkor szaladtunk fel a WC-re, hoztunk le vizet, élelmet.

Mivel sötétedés után a bombázás erősen lecsökkent, Nónayék még nem akartak aznap éjszaka lejönni, inkább alagsori szobájukban aludtak. Az előző napi izgalmak után Nónay és leánya, Zizi kissé tovább lustálkodtak az ágyban, mikor is kilenc óra körül közvetlenül a szobájuk közelében csapódott be egy légi bomba (az új lifttől pár méterre a kert felé), melynek ereje az ablakfélfájukat is forgáccsá aprította. Miközben a hatalmas porfelhőből kibontakozva az óvóhelyre rohantak, úgy néztek ki, mintha egy zsák liszttel szórták volna le őket. Tiszta csoda, hogy épségben úszták meg ezt a halálos veszélyt.

Az újév utáni napokban súlyos veszteséget jelentett, hogy megszűnt a központi fűtés. Mivel a bombázás következtében az összes ablak kitört, s mivel kint rendkívül hideg idő volt, szétfagytak a radiátorok és a csövek.

Ahogy a város bombázása, ágyúzása, vagyis a szovjet csapatok előnyomulása közeledett felénk, mind több sebesültet hoztak be hozzánk a Szemklinikára is. A nyolcadik és kilencedik kerület legsúlyosabb bombázására január elseje és harmadika között került sor. E napokon olyan sűrű volt az össztűz, hogy még sebesülteket sem lehetett szállítani. Negyedikétől kezdve kissé csitult ez az

egész napi tüzelés, illetve inkább hullámokban jött. Ekkor kezdődött el, hogy a bombázási szünetben a sebesültszállítók tucatjával hozták be a klinikára hordágyon a súlyosabbnál súlyosabb sebesülteket. Azzal nem törődtek, hogy ez csak szemészeti klinika, hanem az előcsarnokban csak letették a hordágyat, s futottak vissza, hogy még a bombázási szünetben visszaérjenek saját óvóhelyükre.

Mi próbáltuk ezeket eleinte valamiféle kötéssel ellátni, de hát a kötszerünk hamarosan elfogyott. Többségük azonban olyan súlyosan sérült volt, hogy még csak le sem tudtuk őket vetkőztetni, s némelyüket csak a ruha tartotta össze. Ezeket az alagsornak a légvédelmi ajtókkal biztosított belső részén kezdtük elhelyezni, ahol is nem volt olyan dermesztő hideg. Egyik bombaszünetben átszaladtam a sebészetre, hogy megkérdezzem, nem tudnák-e átvenni őket. Semmiképp, mondták. Már náluk is körülbelül ötszáz hordágyas fekszik ablak nélküli folyosókon, s műtő híján ők sem tudnak velük semmit sem kezdeni. Közben ahogy közeledett a front a klinikához, mind több és több sebesültet hoztak be. Akármilyen sűrűn helyeztük is el a hordágyakat, már jutott belőlük az alagsor légvédelmi ajtókkal védett területén kívülre, sőt később a jelenlegi porta körüli területre is. Számuk ez idő tájt százhúsz-százötven között ingadozott.

Iszonyatos volt ez a szituáció, a teljes tehetetlenség érzése. Az óvóhelyre egyetlen hordágyast sem tudtunk leszállítani, mivel a lejárat túl keskeny volt, és ott hely sem volt. Ezekben a napokban saját családtagjaink, munkatársaink túlélése fontosabbnak is tűnt, mint ismeretlen súlyos sebesültek megmentésének a kísérlete. Nagyon elszomorító volt az is, hogy e súlyos sebesültek közt aránylag sok fiatal férfi volt, akik félve attól, hogy a pincében tartózkodó lakók feljelentik, s a nyilasok elviszik őket, bombázáskor nem mertek lemenni az óvóhelyre, s rájuk szakadt a ház vagy a lakás. Számuk pedig napról napra gyarapodott. Az

egyedüli, amit tehettünk értük, hogy reggelente sorra vettük őket, aki még élt, annak adtunk egy csésze teát, amíg volt fájdalomcsillapítónk, egy-egy tablettát, a halottakat pedig átszállítottuk a szomszédban lévő kórbonctan hullakamrájába. Egy ilyen hullaszállítás kapcsán fedeztük fel, hogy a kórbonctan pincéjében két hatalmas helyiség áll üresen, s mivel ezek mélyen a föld alatt voltak, ott nem volt olyan dermesztő hideg. Ezért a hidegnek legjobban kitett sebesülteket átcipeltük oda, s áttelepítettük hozzájuk Sipos Irma kolléganőmet, valamint egy ápolónőt is, hogy a legminimálisabb ellátásukat biztosítsuk.

Számomra a sebesültekkel szemben való teljes tehetetlenségünk volt az egész ostrom alatt a legborzalmasabb élmény. Hallani könyörgésüket, hogy mentsük meg őket, s egyben tudni hogy nem tehetünk értük semmit, szörnyű érzés volt.

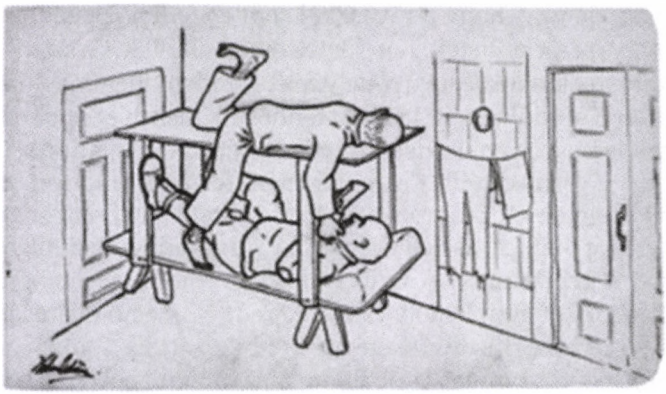
Január elején egyik este kisebb izgalmat keltett, hogy egy a klinikán rekedt vidéki asszonyka, kiről tudtuk, hogy gravid, szülési fájdalmakról kezdett panaszkodik. Éppen én voltam az óvóhely ügyeletes őre (Remenárral váltottuk egymást), még örültem is, hogy Remenárra bízhatom a szülés levezetését, aki – gondoltam – mivel nálam öt évvel volt fiatalabb, jobban emlékszik a tennivalókra. Bözsi főnővérrel megtették a szükséges előkészületeket. Melegítettek egy lavór vizet, a nő alá egy tiszta lepedőt tettek stb. Mivel az asszony már kétszer szült, ez is könnyen és simán zajlott le. Az anya kérdésére, hogy fiú-e vagy lány, Remenár, aki felületesen nézte meg az újszülöttet, közölte az anyával, hogy fia született. Az asszony nagyon boldog volt, mivel otthon már volt két lánya. Csak két nap múlva, a fürösztésnél vette észre a nővér, hogy bizony ez is lány, s nem fiú. Az asszony szomorúan vette tudomásul. Mi pedig éveken át bosszantottuk Remenárt e balfogása miatt.

Január tizenkettedikén-tizenharmadikán újabb súlyos bombatámadás érte környékünket, minek folytán

A KOZÁKOK ÜNNEPELNEK
Helm Ödön rajzos hadifogolynaplója, 1917.

hordágyon újabb nagyobb sebesültszállítmányt hoztak be. Még december harmincadikán felállítottunk a konyha felé eső átjáróban egy műtőasztalt, valamint műszereket is készítettünk elő, hogy szükség esetén legalább sebvarrást tudjunk végezni, de a bombázási időszakban szó sem lehetett arról, hogy oda fölmerészkedjünk. Egyébként is mindent annyira belepett a por, hogy sterilitásról szó sem lehetett. Január negyedike és tizenkettedike közt mégis amennyire lehetett, kitakarítottuk a „műtőt", s néhány sebesültet, akinek csupán fej- vagy arcsebe volt, el is láttunk. Január tizenkettedikén, épp egy ilyen műtét közben, ismét iszonyatos detonáció rengette meg az épületet. Ablakok repültek, a tégla, cserép, vakolathullás, mint egy óriási vízesés dübörgött. Remenárral hirtelen beugrottunk a főfalban lévő ajtónyílásba, hátha az épület összeomlik, s az ajtónyílás talán megment. Szemünk, szánk tele lett porral, olyannyira, hogy az óvóhely lejáratát sem láttuk meg, pedig ott volt a közelben. Mint később kiderült, ismét a közelben csapódott be egy nagyméretű bomba. Szerencsére ezt is sértetlenül megúsztuk. Ezután már

KETTEN AZ EMELETES ÁGYON
Helm Ödön rajzos hadifogolynaplója, dátum nélkül

fel is adtuk az orvosi tevékenységet, már vágytunk arra, hogy az oroszok bár foglalnák már el a várost, s lenne vége ennek a pokolnak. Az állandósult súlyos harcokat hallván már úgyszólván fel sem mentünk az óvóhelyről, csak reggelente, hogy a még élő sebesülteket megteáztassuk. Szerencsére még mindig volt villanyáram, s a villanyfőzőkön az óvóhelyen is tudtunk fazékban teát főzni.

Január tizenharmadikán váratlanul egy csomó visszavonuló német katona szállta meg a klinika épületét. Minket leparancsoltak az óvóhelyre, s közölték, hogy aki felmerészkedik, akár a sebesültekig, azt azonnal agyonlövik. Mivel tudtuk, hogy a németekkel nem lehet packázni, ki sem dugtuk az orrunkat az óvóhelyről.

Másnap, január tizennegyedikén a késő délutáni órákban óriási lövöldözés kezdődött. A géppisztolyok tucatjai szünet nélkül kerepeltek. Időnként egy-egy nagyobb dörrenés jelezte, hogy kézigránátot is dobálnak. Ez így tartott körülbelül este nyolcig. Ekkor rövid időre teljes csend támadt, majd egy nagyobb robaj hallatszott, utána egészen közelről közeledő géppisztolyozás indult

meg, de úgy, hogy a ravaszt el sem engedték. Sejtettem, hogy mi történhetett. A németek elmenekültek, s a szovjet katonák jönnek le az óvóhely felé. Mindenkiben meghűlt a vér. Gondoltam, itt valamit tenni kell, hiszen ezek képesek lemészárolni minket, mivel németeket „bújtattunk".

Felszaladtam az alagsori lejáró tetejére, feltartottam a kezeimet, s torkom szakadtából ordítani kezdtem, hogy „csekáj bolnica, csekáj bolnica". Erre rövidesen elhallgatott a géppisztoly. A nyitva álló légvédelmi ajtó mögül először két géppisztoly csöve meredt elő, majd óvatosan két puskaporfüsttől fekete arc bontakozott ki. Csekélyke orosz tudásommal próbáltam magyarázni nekik, hogy ez kórház. Őket azonban csak az érdekelte, hogy hova bújtak el a „nyemeckik". Közöltem velük hogy ez itt lent a klinika óvóhelye, itt nincs egyetlen nyemecki sem. „Davaj" mondták, majd mi megnézzük. Közben még két társuk is előkerült, s végig kellett vezessem őket az egész óvóhelyen, miközben előreszegezett géppisztollyal, lövésre készen jöttek mögöttem. Miután meggyőződtek róla, hogy lent valóban nincsenek fegyveres nyemeckik, valamelyest megnyugodtak. Ezután olyan esemény következett, melyre ha rágondolok, ma is borsódzik a hátam. A két katona azt követelte tőlem, hogy az alagsor légvédelmi ajtóin kívül eső részt is vizsgáljuk át, ahol előzőleg sok német katona tartózkodott, mégpedig olyképp, hogy én menjek előre, ők pedig a hátam mögé bújva követnek, tehát védőpajzsként használnak. Ha a németek valahonnan tüzelnének, engem találjanak el. Nem volt mit tenni. Életemmel ebben a pillanatban leszámoltam. Különös, hogy ebben a vérfagyasztó szituációban mégis teljesen nyugodtnak éreztem magam. Vagy van német katona, akkor végem, vagy nincs, akkor megmenekültem. Minden alagsori helyiség ajtaját ki kellett nyissam, a villanyt meggyújtsam, szétnéztek. A szekrényeket, WC-ajtókat ki sem nyitották, hanem egyszerűen egy soroza-

tot eresztettek beléjük. Feleségem, kollégáim az óvóhelyen rémülten hallgatták e sorozatokat, s nem tudták mire vélni. Így ment ez, míg az összes alagsori helyiséget át nem kutattuk. Óriási szerencsémre az alagsorból minden német elmenekült a kert felé, s ezt a veszélyes szituációt is sikerült élve megúsznom. Közben több másik csoport átfésülte az emeleti helyiségeket is, szerencsére ezen már nem kellett részt vennem. A németek közül kettő nem tudott már elmenekülni, ezeket ott a helyszínen agyonlőtték. E számomra rendkívül izgalmas esemény után a négy szovjet katona lejött velem az óvóhelyre, hogy kissé kifújják magukat, s mint akik jól végezték dolgukat, cigarettára gyújtottak, majd rövid pihenő után eltűntek.

EGY TATÁR HARCOS SÍRJÁNAK FELTÁRÁSÁN
Helm Ödön rajzos hadifogolynaplója, 1918. április 15.

Utólag a következő derült ki: a Práter utcán át egy elitcsapatokból álló szovjet ék nyomult messze előre, a Pál utcán át egészen a klinikánkig. Mégpedig nem az utcán jöttek, hanem a házak pincéjében áttörték az egymás mellett lévő óvóhelyek válaszfalait, tehát láthatatlanul nyomultak a belváros felé. A németek a Szemklinikán megpróbálkoztak feltartóztatásukkal, de az orosz em-

berutánpótlás olyan nagy lehetett, hogy nem tudták a klinikát tartani, hanem átmenekültek a kerten át a Szentkirályi utcai Belklinikára. Utána még két napon át tartott a klinikakertben közöttük a csata. A német és a nyilas felderítés annyira nem tudott erről az előreszaladt ékről, hogy két nap múlva, január tizenhatodikán a Rákóczi téren, valamint a Mária Terézia laktanyánál még nyilasok igazoltatták a férfiakat. Az oroszok a németek megfutamodása után egy páncélkocsival benyomták a klinika kapuját, ez okozta a robajt, majd közelharcra felkészülve kezdték el a klinikát átfésülni.

Bár a klinika megostromlása, valamint elfoglalása közben közülünk senkinek sem esett bántódása, az a tény, hogy ez az ék pont a Szemklinikát foglalta el elsőként, később még sok izgalmat, rettegést tartogatott számunkra. A szintén Mária utcára néző Női, valamint Bőrgyógyászati klinikát a szovjet katonák egy ízben ugyanígy átfésülték, de oda többet úgyszólván be sem tették a lábukat, tehát a „felszabadítást" teljesen simán úszták meg. Nem így volt nálunk.

Az történt ugyanis, hogy még aznap éjjel egy fontos telefonvonaluk központját telepítették a klinikára, ráadásul pont a mi elhagyott alagsori szobánkba, s az utánpótlási csapatok is heteken át a Szemklinikán keresztül vonultak előre, s még jóval a pesti oldal eleste után is ott töltöttek egy-két éjszakát.

Az újabb és újabb csapatok érkezése, randalírozása, zaklatása, zabrálása idegileg talán még jobban kikészített minket, mint a bombázás. Végül is a bombázás ellen az óvóhely meglehetősen jó védelmet nyújtott, de ezeknek az ázsiai hordáknak teljesen ki voltunk szolgáltatva. Amint kis pihenőjük volt, berúgtak, randalíroztak, fenyegetőztek. Állandóan zaklatták nőtagjainkat. Nem győztük őket eléggé öregnek kamuflálni és dugdosni. Amint valamelyest megszelídítettük őket, már mentek is

tovább, és jöttek az újabbak. Az óvóhely két lejáratánál állandóan őrséget tartottunk, s amint minket félretolva kezdtek oda részegen letántorogni, máris szaladt az üzenet szájról szájra: fiatal nők gyorsan a WC-be!

Január tizenkettedike táján két hatalmas, tizenöt centiméteres ágyút állítottak fel közvetlenül a klinika előtt az utcán, csővel a Baross utca felé. Ezek elsütése olyan hatalmas dörrenést és földrengést okozott még az óvóhelyi falakon keresztül is, mintha bomba esett volna. A szovjet ütegparancsnok egy ízben, hogy a fülét kímélje, lejött közénk az óvóhelyre. Barátságosan viselkedett, civilben állítólag „inzsinér" volt. Kérdeztük, hogy tulajdonképp hova lőnek. Ő a térképen a mostani Marx térre [ma Nyugati tér – a szerk.] mutatott. A lövöldözés után másnap kilesve láttam, hogy a klinika előtt a hóban két-három tucat óriási réz lövedékhüvely feküdt szanaszét. Mivel ezek még huszadika után is ott voltak, egy csendesebb időszakban három darabot be is vittem magammal s eldugtam, hátha később jó lesz valamire. Egy ma is megvan belőlük. Bottartónak használom.

Az óvóhelyről természetesen csakis fehér köpenyben és vöröskeresztes karszalaggal merészkedtünk fel az alagsorba vagy a kapuba. A kapuőrök nem kedvelték, ha felmászkálunk, mindjárt lezavartak, holott sebesültjeinket is el kellett lássuk. Egy kevés cigarettával azonban többnyire le lehetett őket kenyerezni.

Különösnek tűnt, hogy a szovjet katonák sebesültjeinkről úgyszólván tudomást sem vettek, élettelen tárgynak tekintették őket. Képesek voltak a haláltusájukkal küszködők közé letelepedni és röhögcsélni csak azért, mivel ott valamivel enyhébb volt a hőmérséklet.

A szobánkba telepített telefonközpont miatt oda négy héten át be sem tehettük a lábunkat. Egy ízben, hosszas könyörgésre engedték csak meg, hogy kisgyermekeimnek tiszta fehérneműt hozzunk ki. A szobában

szétnézve hajmeresztő rendetlenséget és piszkot találtunk. Miközben Iluska keresgélte a ruhácskákat, láttam, hogy a vaskályhánkat az odamenekített értékes könyveimmel fűtötték.

Egyik délután, amikor egy eléggé csúnya takarítónőnk élelmiszert vitt át a kórbonctani részlegbe, a szovjet katonák elkapták, s állítólag tizennégyen mentek rajta keresztül. Bár már asszony volt, ez a kiadós szexuális érintkezés túl sok volt neki is. Szerencséjére nem szedett össze semmiféle betegséget.

DR. GYÖRFFY ISTVÁN

Forrás: Első közlés – kiadatlan gépirat, a család tulajdonában.

Jegyzet

Dr. Györffy István (Budapest, 1912 – Budapest, 1999), szemorvos, egyetemi docens, Györffy István néprajz-professzor fia. Orvosi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Orvosi Karán végezte. 1936-ban a budapesti Szemészeti Klinikára került, és egészen nyugdíjazásáig, 1972-ig itt dolgozott, de tudományos tanácsadóként a továbbiakban is szorosan kötődött a klinikához. Fő szakterülete a szemészeti optika volt, különös tekintettel a kontaktüveg készítésére és rendelésére. 1939-ben elsőként kezdte az ún. scleralis kontaktüveget törhetetlen műanyagból készíteni. Később kidolgozott egy speciális préselési eljárást, amely lehetővé tette, hogy a scleralisnál kisebb, korneális kontaktlencsét közvetlenül a mindenkori páciens látásához igazítva készítse el. Szabadalmát az ötvenes évek végén átvették a Szovjetunióban, és Nyugat-Európában, illetve az Egyesült Államokban is nagy érdeklődés és elismerés övezte. A hatvanas években a Szemklinikán is működni kezdett vezetésével a Kontaktlencse Laboratórium. Publikációs munkássága a érdeklődése és hozzáértése kiterjedt az orvos-történet, a szemészettörténet, az orvosi numizmatika terére is.

PATRICK MODIANO A CEREMÓNIÁK LABIRINTUSÁBAN

Noblesse oblige: a nemesség kötelez. De mondhatnánk: Nobel oblige, hiszen a ceremónia is kötelez. Partick Modiano esetlenül térül-fordul az előadását megelőző protokoll glédában. A gondosan felépített, félévnyi szavatosságú sztárocskák magabiztosságához szokott szem fel is róhatná ezt neki. Ritkán látunk manapság hamisan trendi, felvett póz, vagy manír nélküli emberfiát a képernyőn – beleértve a díjkiosztó gálákat is.

Modiano beszéde éppolyan, mint a megjelenése: nehezen indul, majd nekilendül, aztán lelassul, mint a (lámpa)lázgörbe, ráadásul rakoncátlan szemüvege is az orrnyergére csúszik. A rajta nevetők elnémulnak, és a hórihorgas ember beszél hosszú esz-szel. A francia fülnek is különös a sziszegése, hát még a svédnek vagy a magyarnak: sziszegő szilánkok szorulnak szájába, és a protokoll béna kacsává degradálja. Hírmondónak maradt kukoricaszár a decemberi szélben, a szélhámosok fosztotta tarlón.

A regényíró kora a tőkés társaságok világuralmának – à la David C. Korten – kiteljesedése, a búzaszemek az anyaföld helyett a hörcsögök (Cricetus cricetus) pofazacskójában csíráznak. Amit viszont Modiano sziszeg-susog, annak tartalma, mély, lelket érintő üzenete van. Félórányi beszéde végeztével már menne is, ha lehetne, nem úgy, mint a pódiumkoptató kollaboráns megmondók. Ő regényt érlelő magányhoz szokott ember, zavarja a sokaság. A jelenlévők egy tétován gesztikuláló, íróasztal-embert láthattak maguk előtt-fölött, aki csak áll szerényen és tehetetlenül a beszédét követő vég nélküli tapscsapdában. Que font-ils? Mikor hagyják már abba?

Történt mindez Stockholmban, december hetedike délutánján. Három nappal később hivatalosan is átvehette a világ legrangosabb irodalmi díját a svéd király kezéből. Órákkal a ceremónia és a bankett előtt az újságíróknak nyilatkozva sem tudta teljesen leküzdeni zavarát, a hétoldalnyi instrukciót egész idő alatt kezében szorongatta.

Az etikett-eposz a kellékeivel – a seregszemlével – együtt 1901 óta van érvényben. 1896. december 10. „mágikus" napján hunyt el San Remóban Alfred Nobel, a dinamit feltalálója, aki végrendeletében úgy rendelkezett, hogy vagyonának kamataiból évente részesedjenek a fizika, kémia, fiziológia és orvostudomány, valamint az irodalom legjobbjai. Az a személy is kiérdemli a díjat és a vele járó nyolcmillió svéd koronát (mintegy 0,87 millió eurót), aki a legtöbb erőfeszítést teszi a világbékéért. 1968 óta a nobeli elismerés kiegészül a Közgazdasági Nobel-emlékdíjjal. Ezt már a Svéd Bank kezdeményezte fennállásának 300. évében.

A mágikus jelző arra is utal, hogy e napon 15 óra tájt nyugszik le Svédországban a Nap, és a délutáni éjszaka szürrealista díszletet kölcsönöz a díjazás ceremóniájához. A kínosan pontos, katonai szigorúságú protokoll során pontban 16 óra 30 perckor dobpergésre bevonult a svéd királyi pár, a trónörökösök kíséretében. A nemzeti himnusz felcsendülése után libasorban érkeztek a díjazottak. A fizikai Nobel-díjat három japán – Isamu Akasaki, Hiroshi Amano és Shuji Nakamura – vette át; a kémiai díjjal két amerikait – Eric Betziget és Wiliam Moernet –, illetve egy németet, Stefan Hellt jutalmaztak; az orvosi Nobel-díjon egy amerikai, John O'Keefe, és két norvég – May Britt és Edvard Moser – osztozott. Őket követte Patrick Modiano. A sort egy másik francia, a közgazdász Jean Tirole zárta. A francia napilapok szerint az egyik svéd kolléga azzal ugratta tudósítójukat – a hatszögű ország gazdasági és társadalmi nyavalyáira utalva –, hogy ha a franciák mostanában jó hírt akarnak látni-hallani, Svédországba kell utazniuk.

Valóban a franciák vezetik a ranglistát. Eddig tizennégy írójuk kapott Nobel-díjat, mi több: egyikük, Jean-Paul Sartre vissza is utasította 1964-ben. A visszahúzódó természetű Modiano szokatlan közvetlenséggel beszélt arról, hogy miként vált íróvá és mi az elképzelése az irodalomról, annak társadalmi szerepéről. Felelevenítette azokat a nagy témákat is, amelyek szüntelen kísérték és kísértették élete során: az elmúlás, az identitás kérdése, „a felejtés súlyos tömege, amely beborít mindent" és amellyel az írónak – a maga eszközeivel – szüntelenül küzdenie kell.

Patrick Modiano december 7-én Stockholmban elmondott beszéde a világhálón is látható. A magyar változatból fordításomban ennek csekély részét hagytam csak ki. Címnek az író kiemelt mondanivalóját választottam.

S. Király Béla

BESZÉD A NOBEL-DÍJ ÁTVÉTELEKOR

Napjainkban az emlékezet kevésbé biztos önmagában

Részletek

„Mindenekelőtt azt szeretném elmondani, hogy mekkora öröm önök között lenni és mennyire meg vagyok hatódva a megtiszteltetéstől a nekem ítélt irodalmi Nobel-díj miatt.

Az első alkalom, hogy ilyen népes közönség előtt tartok beszédet, ezért némi aggodalmat érzek. Azt hinné az ember, hogy egy író számára természetes és könnyű ez a gyakorlat. Ám az író – legalábbis a regényíró – a beszéddel gyakran problémás viszonyban áll. Ha felidézzük az iskolai különbségtételt az írás és a beszéd között, a regényírónak inkább az íráshoz van tehetsége, mint a beszédhez. Az író szokás szerint hallgat, és a hangulatszerzéshez elvegyül a tömegben. Szántszándék nélkül hallgatja a beszélgetéseket, csak néha szól közbe tapintatos kérdéseivel, hogy jobban megértse az őt körülvevő nőket és férfiakat. Szavai tétovák – korrektori beidegződései miatt. Javítgatások során alakul ki folyékony stílusa. Ha szóra emelkedik, beszéde ismét habozó lesz, hisz itt nincs segítsége.

Olyan generációhoz tartozom, amelybe gyermekkorában belefojtották a szót. Ritkán beszélhettünk, és arra is engedélyt kellett kérnünk. Még így sem hallgattak végig és gyakran a szavunkba vágtak. Hát ez a magyarázata az előadásmód nehézkességének némelyikünknél; néha tétovák, néha kapkodóak vagyunk, félünk, hogy mindjárt elvágják a szavunk. Kétségtelen: innen támadt az a vágy, amely később magával ragadott, hogy írjak, másokhoz hasonlóan, akik kinőtték gyermekkorukat. Reméled, hogy a felnőttek elolvassák műveid, s így kénytelenek végighallgatni téged. Nem szakíthatnak félbe, és így egyszer s mindenkorra megtudhatják, hogy mi nyomja a szíved.

A díj bejelentése felfoghatatlan volt számomra, alig vártam, hogy megtudjam, miért éppen rám esett a választásuk. Sosem éreztem át annyira erősen, mint azon a napon, hogy a regényíró mennyire vak a saját könyveivel szemben, és az

olvasók mennyivel jobban tudják, hogy mit ér a műve. Az író nem lehet önmaga lektora, azon kívül, hogy javít a kéziratán és eltávolítja az ismétléseket vagy a hosszú bekezdéseket. Csak kusza és hiányos képzete lehet a könyveiről. A mennyezeti freskó festőjéhez hasonlítható, aki az állványzat tetején háton fekve közvetlen közelről pingálja a részleteket, de az egészet nem láthatja.

Az írás kivételesen magányos tevékenység. Csüggedés környékez, amikor a regény kezdeténél tartasz. Naponta nyomaszt a kétség, hogy rossz útra tévedtél. Ilyenkor nagy a kísértés az újrakezdésre és vélt jobb utak keresésére. Nem szabad a kísértéseknek engedni, tartani kell az irányt még akkor is, ha úgy érzed magad, mint amikor a téli éjszakában, ónos esőben araszolgatsz az autóddal és alig látsz valamit. Nem lehet más választásod, nem tolathatsz vissza, folytatni kell az utat, azzal biztatva magad, hogy ura vagy a helyzetnek és eloszlik majd az ónos köd. [...]

Igen, az olvasó többet tud egy könyvről, mint alkotója. Az író és az olvasó közt olyan viszony alakul ki, amely a digitális korunk előtti fotós sötétkamrás körülményekhez hasonlítható. A regény megjelenése tulajdonképpen az oldatba helyezés, az élesedő képet az olvasó tudata hívja elő. Ám ahhoz, hogy az író és olvasója közt egyezség köttessen, jó tudni azt is: az író ne erőlködjön – abban az értelemben, ahogy az énekes is erőltetheti a hangját –, hanem észrevétlenül vonja be olvasóját, kellő szabadságot is hagyva számára. Így a mű fokozatosan átitatja olvasóját, az akupunktúra művészetéhez hasonlóan, ahol elég a tűvel megérinteni egy pontnyi felületet, hogy az áramlás szétterjedjen az idegrendszerben. [...]

A regényíró tisztánlátásának a hiánya, kritikai érzékének apadása a könyvekben megjelenő életművével szemben olyan jelenség, amelyet magamon és másokon is észleltem. Az új regény eltörli az előző emlékét, mintha el is felejteném őket. Meg-megszakított folyamatban írtam egyiket a másik után, a felejtés nyomása alatt, bár egykor megírt arcok, nevek, helyek és mondatrészek gyakran jöttek újból elő, mint a félálomban szőtt szőnyeg visszatérő motívumai. Félálom vagy inkább álomból való ébredés. A regényíró gyakran alvajáró. Annyira átjárja lelkét az, amit írnia kell, hogy félő, nehogy eltiporja egy

autó, amikor átkel az utcán. De ne feledkezzünk el az alvajáró magabiztosságáról, aki sosem esik le a háztetőről – hacsak nem kiáltunk rá.

A Nobel-díj bejelentését követő sajtónyilatkozatból megmaradt bennem egy mondat, amely a világháborúra utalt: „Modiano leleplezte a megszállás világát." Olyan vagyok, mint azok, akik 1945-ben születtek: a háborús gyermek, aki a megszállt Párizsban látta meg a napvilágot. Azok, akik Párizsban éltek, mielőbb törölni akarták emlékezetükből a megszállás éveit, vagy csupán a hétköznapi részletekre emlékeztek. Ezek az emlékek abba a hitbe ringatták őket, hogy azok az évek sem különböztek lényegesen a későbbi normális időktől. Egy rossz álomnak tűnt a múlt, az életben maradók lelkiismeret-furdalásával tetézve. Később, amikor a gyerekeik faggatták őket a régi időkről, a korabeli Párizsról, kitérő válaszokat adtak. Makacsul őrizték magukban a csendet, mintha törölni kívánták volna emlékeikből ezt a sötét korszakot és elrejteni előlünk. Szüleink csendje mögött azonban mi mindent megsejtettünk, mintha mi is mindent átéltünk volna velük. [...]

Végtére is, milyen távolságot kell tartania az írónak? Kívülről szemléli, hogy leírhassa az életet, mert ha beleveti magát a sűrűjébe, zavaros lesz a képzete. Ám ez a távolságtartás nem akadályozza meg azonosító képességét. Különbséget tud tenni saját teremtett szereplői és azok való világból származó inspirálói között. „Madame Bovary én vagyok", mondta azonban Flaubert. Tolsztoj is azonosult azzal a nővel, aki az egyik orosz állomáson a szemei előtt vetette magát az éjszakai vonat elé. Az ő azonosulási képessége annyira kivételes, hogy eggyé vált az éggel és tájjal, amit leírt, magába oldott mindent, még Anna Karenina szempillantását is. Ez az állapot nem önimádat, mert egyszerre feltételezi az önmagáról való megfeledkezést és az összpontosítást a legapróbb részletekre való fogékonyságra. Mindehhez magányra van szükség. Az írás nem visszavonulás önmagunkba, hanem feszült figyelem és tiszta rálátás a külvilág történéseire, melyeket átültetünk a regény világába.

Én mindig hittem abban, hogy a költők, a regényírók misztikummal vonják be a létezőket, amelyek a mindennapok kényszere alatt hajlamosak banális külsőt ölteni magukra – ám ehhez a képességhez a megfigyelés kivételes ereje és már-már

ÁRUCSERE A TATÁRSÜVEGES ÉS COPFOS CIVILEKKEL
Helm Ödön rajzos hadifogolynaplója, 1918. április 10.

hipnotikus koncentráltsága szükséges. Figyelmüknek köszönhetően az élet végül misztikumba öltözik, és foszforeszkál belőle a mélybe rejtett lényeg. A költőnek, az írónak, de a festőnek is az a szerepe, hogy fellebbentse a fátylat és megragadja a villódzó lényeget, amely ott rejlik minden emberben. [...]

Nem szeretném untatni önöket a saját ügyeimmel, de azt hiszem, hogy a gyerekkorom bizonyos szakaszai később a könyveim mátrixaivá váltak. Gyakran voltam távol a szüleimtől, akik többször is olyan barátaikra bíztak engem, akiknél még sosem jártam azelőtt, akiket nem ismertem. Akkoriban ezeken nem lepődtem meg, mint bármelyik gyermek, akinek az is természetes, hogy szokatlan helyzetekben találja magát. Jóval később azonban felfogtam gyermekkorom titokzatosságait, és igyekeztem többet megtudni azokról a személyekről, akikre szüleim bíztak és azokról a helyszínekről, amelyek számomra oly gyakran változtak. A személyek többségét azonban nem sikerült beazonosítanom, a házak helyrajzi tisztázásával is adós maradtam. Akaraterőm többnyire cserbenhagyott. A titkok feltörése közben vágyni kezdtem az írásra. Úgy tűnt, hogy az írás és a képzelet képes segíteni a titkok és rejtélyek megfejtésében. [...]

Azok számára, akik ott születtek és ott éltek, az évek múlásával minden viszontlátott negyed, utca emlékeket idéz fel:

A HADIFOGLYOK ZENEKARA
Helm Ödön rajzos hadifogolynaplója, 1920. március 27.

találkozást, bosszúságot vagy boldog perceket. Ugyanaz az utca képes egymásra halmozódó emlékeket ébreszteni benned. A város topográfiájának köszönhetően egymásra rakódó rétegekben egész addigi életed visszatér emlékeidben, ha képes vagy megfejteni e palimpszeszt egymásra helyezett lapjait. Ez a kísérlet mások életére is vonatkozik, arra az ezer és ezer ismeretlenre, akikkel naponta szembemész az utcákon vagy a metró folyosóinak csúcsforgalmában.

Így történt, hogy fiatal író koromban megpróbáltam beszerezni Párizs régi telefonkönyveit – hogy segítsek magamon –, főleg azokat, amelyekben a nevek mellett felsorakoznak az utcák és a házszámok. A könyvekben lapozva olyan érzésem támadt, mintha a szemem előtt kirajzolódna a város röntgenképe. Azé a városé, amely elmerült a múltba, mint Atlantisz, de történelmének illata beivódik a papírba. Mintha csakis ezek a telefonkönyvek őriznék az elmúlt évek ezer meg ezer lakosának fellelhető nyomait. Néha egyik évről a másikra eltűnik egy név. Miközben lapozgatok a telefonkönyvekben, beleszédülök a gondolatba, hogy a vonal másik végén már nincs, ki felvegye a kagylót.

Igen, úgy tűnik, hogy Párizs régi telefonkönyveit lapozva váltam íróvá. Elég volt ceruzával aláhúzni egy ismeretlen nevét, címét, telefonszámát, hogy elképzeljem az életét a több

százezer név közt. El lehet veszni, el lehet tűnni egy nagyvárosban. Az identitásunkat is megváltoztathatjuk, és új életet kezdhetünk. Hosszú keresésbe is foghatunk, hogy nyomára leljünk valakinek, akinek egy vagy két címe is volt a már eltűnt negyedben. Még mindig visszhangzik bennem egy rövid bejegyzés a keresési névjegyzékeken: „Utolsó ismert otthona." Az eltűnés tematikái, az önazonosság témája, a múló idő szorosan kötődik a nagyvárosok helyrajzához. Ezek voltak a 19. század óta a regényírók fontos témái és a legnagyobbak neve mindig összekapcsolódik egy nagyvároséval: Balzac és Párizs, Dickens és London, Dosztojevszkij és Szentpétervár, Nagaï Kafú és Tokió, Hjalmar Söderberg és Stockholm. (...)

Önök jóindulatúak voltak velem, mikor úgy jellemezték könyveim, mint „az emlékezet műalkotásait, amelyben a nehezen megfogható emberi sorsok idéződnek fel". Ám ez a bók meghaladja személyem. Ez a sajátos emlékezet, amely megkísérli összegyűjteni a múlt néhány töredékét és azt a kevés nyomot, amelyet a névtelenek, az ismeretlenek itt hagytak ezen a földön, a születésem évéhez kapcsolódik. Kortársaimmal együtt, akik 1945-ben születtünk – az után, hogy városrészek tűntek el lakóikkal együtt –, az emlékezet és a felejtés tematikájára különösen érzékenyek vagyunk.

Sajnos, úgy tűnik, hogy az elveszett időt már nem lehet Marcel Proust erejével és őszinteségével felidézni. Az a társadalom, amelyet megjelenített számunkra, egy stabil, 19. századi társadalom volt. Proust emlékezete a múlt legapróbb részleteit is képes felidézni, amely egy élő kép erejével hat. Szerintem napjainkban az emlékezet már kevésbé biztos önmagában, és folyamatosan küzdenie kell a felejtés, az amnézia ellen. A felejtés súlyos rétegei alól csak a múlt szórványait, elmosódó, alig érzékelhető emberi sorsok meg-megszakadó nyomait tudjuk kimenteni.

Kétségtelenül az a regényíró hivatása, hogy a nagy fehér lapok előtt állva életet leheljen azokba a dermedt szavakba, amelyek jéghegyekként sodródnak, merülnek a felejtés óceánján."

PATRICK MODIANO

A francia eredetiből fordította S. Király Béla

EGY KÜLÖNÖS UTAZÁS DOKUMENTUMAI

Magyary Zoltán 1935-ös szovjetunióbeli tanulmányútja

Ritkán kerül kezünkbe olyan tudományos munka, amely külföldi levéltári kutatások eredményét foglalja össze, ráadásul magyar vonatkozása is van. Még ritkább az élmény, ha olyan helyről és időszakból bukkannak fel régi dokumentumok, amelyekről kevés ismerettel rendelkezünk az információk elzártsága miatt. Mindezek után nem túlzás kivételes jelentőségűnek tartani Babus Antal újabb kötetét, amely a magyar irodalom – Fülep Lajos, Németh László és a Radnóti-hagyaték – után most a másik fő kutatási területéről, a szovjet-orosz és a magyar irodalom kapcsolataiból szemezett termését mutatja be. Igaz, annak csak egy vélhetően véletlenül fellelt ágáról, Magyary Zoltán 1935. őszi szovjetunióbeli, közel két hónapos tanulmányútja során keletkezett, az Oroszországi Föderáció Állami Levéltárában fellelhető dokumentumok bemutatásáról van szó. A gyűjtemény nemcsak Magyary személye, de az út jellege, célja és időpontja, az őt kísérők és vele tárgyalók miatt is figyelemreméltó. Az eredeti Magyary-szövegek, levelek nemcsak a történészek és a kor, a sztálini rendszer kutatói, de a közigazgatási joggal, jogtörténettel foglalkozók számára is értékes adalékul szolgálhatnak.

Babus Antal kötetnyi terjedelmű bevezető tanulmányban segíti eligazodni az olvasót. A tanulmányút nyomán bepillantunk a Szovjetunió korabeli működésébe, abba, hogy miként fogadják a zárt országba látogató külföldieket, megismerjük a rájuk vonatkozó rendszabályokat, az államrend működését. Így időben és térben jól el tudjuk helyezni a feljegyzések és levelek mondandóját. Az orosz nyelvű dokumentáció – melyet a szerkesztő fordításában olvashatunk – a korszak és a diktatúra légkörét élményszerűen hozza elénk, úgy, hogy a magyar szöveg gördülékenysége az olvasó számára mind az olvashatóság, mind a megértés és beleélés folyamatát segíti. Ahogy a szerző fogalmazott: „A szövegek stílusa hűen tükrözi az 1930-as évek szellemiségét, többnyire az appartcsikok borzalmas bikkfanyelvén íródtak." A jelentések és feljegyzések gazdagon

jegyzeteltek, így az azokban szereplő vagy érintett minden fontosabb személyről, intézményről, történelmi háttérről pontos képet kapunk.

Magyary Zoltán a két világháború közötti időszak egyik legkiemelkedőbb közigazgatási jogi szaktekintélye, a Pázmány Péter Tudományegyetem Közjogi és Közigazgatási Jogi Tanszékének vezetője, a Magyar Közigazgatás-tudományi Intézet alapítója. A magyar közigazgatási rendszer megújításán dolgozott, s Bethlen István miniszterelnöktől a közigazgatás racionalizálására kormánymegbízotti kinevezést is kapott. Széles körű nemzetközi kapcsolatokat ápolt, kora szinte valamennyi jelentős közigazgatási rendszerét behatóan ismerte, kapcsolatban állt az osztrák, a német, az olasz, a dán, lett, észt, az angol, a lengyel és az amerikai szakemberekkel. Tanulmányúton járt a Harmadik Birodalomban, Hitlerrel és Rudolf Hessszel is tárgyalt, tanulmányozta a fasiszta Olaszország államszervezetét, Mussolini többször is fogadta magánkihallgatáson. Az Amerikai Egyesült Államok államigazgatási rendszerét is vizsgálta, ott Cordell Hull amerikai külügyminiszter fogadta és támogatta kutatásait. Utazása a Szovjetunióba ezen előzmények ismeretében különösen izgalmas.

Magyary az angliai és amerikai, a német és olasz tanulmányutak után belátta, hogy kutatómunkájának összegzése csak úgy juthat elvi megállapításokig, ha helyszíni tanulmányait a Szovjetunióra is kiterjeszti. Elgondolása néhány évvel korábban hiú ábránd lehetett volna, hiszen a két ország között semmiféle kapcsolat nem létezett, de 1934-ben – miután a Szovjetuniót a magyar konzervatív körök legnagyobb döbbenetére felvették a Népszövetségbe – Magyarország és a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatra lépett, így Kánya Kálmán külügyminiszter eljárhatott annak érdekében, hogy Magyary beutazási engedélyt kaphasson.

Útja azért rendhagyó, mert az nem a baloldali nyugateurópai és amerikai értelmiség divathullámába illeszkedett. A sztálini rendszer a harmincas évek közepén, a Szovjetunió elszigeteltségének oldására „reklámutakat" szervezett, melyeken „hívő zarándokként" részt vett a nyugati értelmiség színe-java, többek közt Bernard Shaw, Romain Rolland, Martin-Andersen Nexö, André Gide, Henri Barbusse. Ők engedték magukat

meggyőzni a Babus Antal által bemutatott kirakat-protokoll bemutatókkal. Magyarok is jártak Moszkvában, az 1934-es írótalálkozón, Nagy Lajos és Illyés Gyula személyében, akik – noha a baloldali gondolkodástól nem álltak távol – nem voltak hívő zarándokok, s útjuk során igyekeztek megőrizni kritikus nézőpontjukat. Babus részletesen leírja, hogy a zarándokutak pontos, a szovjet propagandagépezet által kidolgozott nagyüzemi megtévesztés-forgatókönyve alapján zajlottak: elsődlegesen a mezőgazdaság kollektivizálásának színhelyére, a Nyugat-Európában újdonságként ható kolhozokba látogattak, természetesen jól kiválasztott mintagazdaságokat nézhettek meg. Aztán következett az Ohmatmlad rendszer, azaz az anya- és kisdedóvók bemutatása, amelyek célja: „az anyában nevelni az állampolgárt és levenni a dolgozó anya válláról a gyermekkel való törődés terhét", majd az új metró, a Sztorimkán lévő egyetemi város és az iskolalátogatások kerültek sorra.

Magyary azonban tudományos céllal utazott tanulmányútra, szakértőkkel, állami vezetőkkel, a közigazgatás és a jogtudomány elismert művelőivel kívánt találkozni. Törekvése csak korlátozott mértékben teljesülhetett, útja során inkább csak Leningrádban találkozott olyan szakemberekkel, akikkel témája szempontjából érdemben beszélgethetett. Nem leplezte vendéglátói előtt csalódottságát, hogy a szovjet professzorokkal nem tudott baráti-emberi kapcsolatot kialakítani, sőt igazán fontos, a közigazgatási vezetés első vonalába tartozó vezetővel sem találkozhatott. Természetesen mindennek megvolt a magyarázata: Magyary nem tudhatta, hogy a professzorokkal nem alakíthat ki kapcsolatot, hiszen az ő tudományos kutatási területét olyannyira osztályjellegűnek ítélték, hogy semmilyen komolyabb érintkezést nem tartottak kívánatosnak vele. Még a tolmácsoknak is megtiltották, hogy személyesebb hangot üssenek meg a vendégekkel. Tegyük hozzá, amit nyilván sejtünk is, hogy a vendégeket kísérő tolmácsok egyidejűleg az NKVD emberei voltak. Azt sem tudhatta, hogy az általa megismerni kívánt vezetőkkel esélye sincs a találkozásra, hiszen Kaganovics (Sztálin után a második számú vezető), Ordzsonikidze vagy Akulov elvtársakkal történő megbeszélést, ahogy egy levél fogalmazott, „túlságosan nagy megtiszteltetésnek tartottuk", amelyre Magyaryt nem minősítették méltónak. Elégedetlensé-

gét az is táplálta, hogy tárgyalópartnereitől szinte mindenhol ugyanazokat a sablonos válaszokat kapta, nyilván a mindennapokat átszövő totális ideológiai irányítottság alapján. Erről Gide találóan így fogalmazott: „annyira egyforma a szovjet emberek gondolkodása, hogy ha eggyel beszélsz, az összessel beszéltél". A hatalom nem bízott semmit a véletlenre. Az egyik dokumentumban láthatjuk, hogy milyen alapossággal készültek valamennyi találkozóra: „Magyary másodízben – először a Cseljapov professzorral folytatott megbeszélésen – érintette a párt és a kormány viszonyát. (Kumikin elvtárst előre figyelmeztették egy ilyen kérdés eshetőségére.)" Kumikin ugyanúgy felelt, mint Cseljapov professzor: „a párt szerepét nem a hatalomhoz való viszonya, hanem nagy tekintélye szavatolja."

A feljegyzésekben arra is találunk példát, hogy a gépezet néha akadozott: Szkoramovszkij megmutatta vásárlói könyvecskéjét, és részletesen beszámolt Magyarynak a tojás-, vaj-, tejföl- stb. jegyek rendszeréről. Megemlíthetjük egy kolhoz épületének falán felejtett ikont is, a vallásosság szimbólumát, amely Magyarynak nem kerülte el a figyelmét. Az eseményről szóló feljegyzés nagy ostobaságnak minősítette Szkoramovszkij kitárulkozását. A felsőbb szervek a jelentés alapján szinte azonnal feljelentették Szkoramovszkijt Bubnov közoktatási népbiztosnál. Nyomban levették a külföldiekkel találkozni kijelölt személyek listájáról, és későbbi sorsáról sem lelhető fel adat. Ugyanilyen retorzió érte a szovjet partnert akkor is, ha a külföldi vendég elégedetlen volt a találkozóval. Magyary például panaszkodott Lorenz elvtársra, aki a jelentés szerint még a Nehézipari Népbiztosságról sem tudott kimerítő adatokkal szolgálni, holott annak nemzetközi osztályát vezette. Természetesen Lorenzről is külön feljegyzés készült, s ő is azonnal lekerült erről a listáról. Fontos volt ugyanis, hogy Magyaryban kedvező kép alakuljon ki a szovjet állam működéséről. Noha őt konzervatív, vallásos, német-fasiszta orientációjú tudósnak ítélték, szovjet kísérői felismerték, hogy őszinte az érdeklődése, és az „pusztán tudományos jellegű". Fontos volt számukra, hogy Magyary hogyan vélekedik a Szovjetunióban elért „eredményekről". Személyének ekkor az adott különös súlyt, hogy a brüsszeli Nemzetközi Közigazgatás-tudományi Intézet (Institut International des Sciences Administratives) 1936. szeptemberi varsói

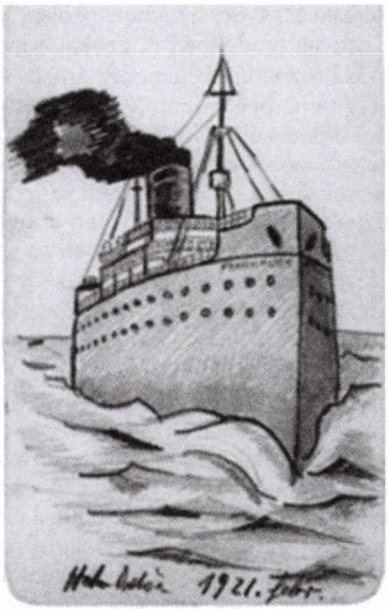
közigazgatás-tudományi kongresszusának főelőadójául kérték fel, s előadásában a szovjet rendszerre is ki kívánt térni. Alekszandr Bekzadjan, a Szovjetunió magyarországi követe a külügyi népbiztos helyettesének írott jelentésében Magyary útját elsősorban ezzel az indokkal támogatta, és kérte, hogy intézményeik kellően készüljenek fel fogadására, „mivel jóindulatú előadása a Szovjetunió központi irányítási rendszeréről, a küszöbönálló, 1936-os varsói kongresszuson nem elhanyagolható fontosságú propagandisztikus szerepet játszhatna". A varsói előadás pozitív irányba történő befolyásolásának lehetősége tehát kapukat nyitott előtte. Ennek érdekében rendkívüli kedvezményeket is felajánlottak a Magyary házaspárnak, az ott-tartózkodás és az országon belüli utazások költségéből. Magyary a feleségével, Techert Margittal együtt utazott, ami azért nem meglepő, mivel a felesége volt a harmadik nő Magyarországon, aki egyetemi magántanári kinevezést kapott, doktori fokozatot szerzett és a szegedi egyetem filozófiai tanszékén oktatott. Párizsban és Leuvenben tanult, a nemzetközi szervezeteknek is tagja volt. A szovjet vendéglátók az ő részére is szerveztek érdeklődéséhez szabott programokat, amelyekről ugyanúgy készültek a jelentések, feljegyzések.

Magyary utazásának hivatalos célja a Szovjetunió irányítási rendszerének, az unió hatalmi szervének, központi apparátusa felépítésének tanulmányozása volt, melyet a szovjet nagykövet értesülése szerint az vezérelt, hogy a különböző államok adminisztrációjának felépítését a magyarországi államapparátus racionalizálása érdekében vizsgálja. Magyary szerint a huszadik századi orosz, olasz és német forradalmakat a liberális állam válsága váltotta ki. A liberális demokráciák az állami beavatkozást egyre szűkebb körre vonták, miközben az állam feladatai egyre szaporodtak, s a korábbi klasszikus állami területeken túl – az igazságszolgáltatás, a hadsereg és a rendvédelem fenntartása – hatásköre kiterjedt az iskolák, az oktatás, színházak, múzeumok, kutatások és a kulturális élet fenntartására. Ahogy Magyary megfogalmazta: „A 20. századi erők és szükségletek az állam 19. századi ruhájában, mint kényszerzubbonyban vergődtek, minden figyelmüket a jogszerűségre függesztve, s közben megfeledkezve az eredményességről (efficiency). Gyártották és igyekeztek betartani a paragrafusokat, de nem jöttek

rá, hogy a háromszorosára növekedett népességet és a hússzor nagyobb mértékben megnőtt közszolgálatot a régi módszerekkel kormányozni lehetetlen."

Magyary érdeklődése azért fordult a központosított államok, így az olasz és a német, az amerikai, és végső soron a szovjet rendszer felé, mert meggyőződése szerint az óriásira duzzadt közigazgatást a pártérdekektől mentes állam tudja a legbiztonságosabban működtetni. Világosan látta, hogy a hatalmi ágak szétválasztásának visszaszorításában Olaszország és Németország mellett a Szovjetunió jutott a legmesszebbre, megszüntetve a parlamentet, a törvényhozás feladatát a szovjetekre ruházva. Magyary ezekben a rendszerekben – a Science of Management és a Science of Administration, azaz a tudományos üzemvezetés és az igazgatástudomány Amerikában szárnyaló és Hoover, majd később Roosevelt elnökök idején megvalósult, az államot és a közigazgatást nagyüzemként felfogó irányzat híveként – azt kereste, hogyan lehetséges olyan eredménycentrikus és hatékony közigazgatási rendszert felépíteni, amely nincs kiszolgáltatva a parlamentáris rendszerek változásainak. Hogyan lehetséges egy független, pártérdekektől mentes szakembergárda felállítása, akik a közigazgatásban betöltött tisztüket nem átmeneti beosztásnak tekintik, hanem hosszú távra terveznek, kinevezésük nem függ parlamenti ciklusoktól és pártszövetségek alkuitól, mert álláspontja szerint a szükséges változások egyik záloga a hosszú távú folyamatok beindítása, a stratégiai tervezés megteremtése lett volna. Ez hatotta át sajátos és egyedi nézőpontját: „a főkérdés nem az, amit a közvéleményünk nagy része annak tart, hogy ti. a demokrácia vagy az autoriter rendszer jobb-e, hanem az, hogy a végrehajtó hatalom, mint a mai állam legfontosabb funkciója, megkapja-e legeredményesebb működésének feltételeit. Az erős exekutíva, mint látjuk, az USA-ban, a demokráciával is összefér." Az utolsó mondatra külön is szeretnénk a figyelmet felhívni, annak érdekében, hogy Magyary nézeteit nehogy egy diktatórikus eszmerendszer koordinátái között helyezzük el. Noha gondolkodásának középpontjában egy eredményes és hatékony közigazgatási rendszer volt, távol állt tőle a személyi kultusz, a diktátor mindenhatóságába vetett hit. Egy professzionális szakmai vezetésben látta a hatékony közigazgatás kulcsát, amely néze-

tét szovjet vendéglátói előtt, azok legnagyobb megbotránkozására ki is fejtette: „Jól szervezett állami-közigazgatási vezetőréteg nélkül, jelentette ki beszédében Magyary, egyetlen Führer – legyen az Mussolini, Hitler vagy ... Sztálin (!) – sem képes sokáig hatalmon maradni." Gondolkodásában a hatékony és eredményes közigazgatás nem öncél. Küldetése, hogy jelen legyen az állampolgárok életének minden pillanatában, s biztosítsa az emberek és a közösség jólétét. S szögezzük le azt is, hogy technokrata szakmai, továbbá hívő keresztény erkölcsi elvei miatt Magyarytól távol állt a fasiszta ideológia, szembehelyezkedett az antiszemitizmussal és a fajelmélettel is. Intézetében mindvégig kiállt számos zsidó származású tanítványa mellett.

A „FRANKFURT" INDULÁSAKOR
Helm Ödön rajzos hadifogolynaplója, 1921. február

Szovjet-oroszországbeli tanulmányútjának célkitűzéseit és programját Bekzadjan nagykövetnek írt összefoglalójából ismerjük, amelyből képet kaphatunk arról, hogy kutatásaiba, a varsói előadására történő felkészülésébe hogyan illeszkedett a szovjet tanulmányút. Magyary véleménye szerint az állami élet tapasztalható válságjelenségeinek súlypontja a közigazgatásban rejlik. „Sem a törvényhozás, sem az igazságszolgáltatás nem támaszt olyan bonyolult problémákat, mint a közigazgatás tökéletesítése és teljesítőképességének fokozása. A közigazgatás terén a leglényegesebb új jelenség a közigazgatási apparátusnak közigazgatási nagyüzemmé történő átalakulása." Ezt a sikeres nagyüzemi és professzionális közigazgatást

kereste Magyary a német, az olasz, az angol és amerikai és így a szovjet modellben is, azokat a magyar közigazgatás számára is használható elemeket, amelyekkel a hazai államszervezet megújíthatóvá válhatott volna. A szovjet modell azért érdekelte különösen, mivel benne az egész gazdaság „közigazgatássá változott". Undrevics, a leningrádi jogi egyetem igazgatója, akivel végre szakemberként tárgyalt, erre külön is felhívta a figyelmet: Magyaryt az ipari irányítás törvényi megformáltsága, a népbiztosság, a tröszt, az üzem jogi viszonya érdekli. „Igyekezett tisztázni, hogy miként jön létre nálunk a jogalanyiság, milyen a trösztnek és az üzemnek mint jogalanynak a jogi helyzete, milyen jogi különbség van a magán- s a szövetkezeti és az állami tulajdon között stb. (...) Különösen érdekelte a gazdasági jognak, mint a szocialista tulajdonjognak – az ő terminológiájával: szocializált – felépítési rendszere. A nem tisztán jogi kérdések közül különösen érdekelték a gazdasági irányítás és tervezés kérdései." Magyary a szovjet modell kapcsán érzékelte azt a problémát, hogy míg a nagyüzem kialakulása a közigazgatásban csak mennyiségi fejlődést jelent, vertikális irányban, felfelé irányulva, a nagyüzem minőségileg új problémákat vet fel, s „ennek kapcsán a központi közigazgatás szervezése és működése döntő hatással van az egész közigazgatási apparátus hatékonyságának és gazdaságosságának fokozására". A szovjet rendszer ötéves tervei rendkívüli kutatási területnek ígérkezett számára a nagyüzemi közigazgatás és a gazdaság közigazgatássá történő átalakulásának vizsgálatában. „Az erős exekutíva államaira jellemző, hogy az addigi kisebb-nagyobb önálló részcélok helyett egész területüknek egységes nemzeti célok szerint való újjárendezéséhez láttak. A Németbirodalom, Olaszország, a Szovjet-Unió, az Amerikai Egyesült Államok parlamentáris államok által utol nem ért eredményeket tudnak az egységes átfogó tervezés és annak gyors ütemű végrehajtása terén felmutatni" – írta 1942-es *Magyar Közigazgatás* című összefoglaló munkájában. Magyary egészen sajátos tudományos munkája messze megelőzte nemcsak kora Magyarországának közigazgatási tudományát, de biztosan a nemzetközi kutatás élvonalába tartozott, nem tekinthető tehát véletlennek a brüsszeli székhelyű nemzetközi szervezet felkérése a varsói főelőadás megtartására.

Babus Antal bevezető tanulmányából, a feljegyzésekből, jegyzetekből képet kapunk a „megtévesztő színdarabok legfőbb rendező intézményéről", a VOKSZ működéséről, annak vezetőjéről és munkatársairól. A VOKSZ, bár látszólag kulturális szervezet volt, az állambiztonsági és titkosszolgálati szervek meghosszabbított karjaként működött, az NKVD szoros felügyelete alatt. A VOKSZ munkatársai, akik szemmel tartották nemcsak a külföldi partnereket, de a velük kapcsolatba kerülő szovjet tudósokat, művészeket és egyéb állami embereket, 24 órán belül kötelesek voltak részletes jelentést írni a vendég hangulatáról, kijelentéseiről, a lefolytatott megbeszélésekről. Minden irat másolatát a külügyminisztériumnak is meg kellett küldeni. A kísért személyekkel kizárólag a hivatalos kapcsolatokra korlátozódott beszélgetésük, a magántermészetű kérdésekre nem válaszolhattak, még a legegyszerűbb, a családra, gyerekekre vonatkozókra sem. A VOKSZ elnöke, aki Magyaryék útját egyengette, akkoriban Aroszjev elvtárs volt, s feltehetően az ő felesége, Gertruda Freund osztályvezető jelentései kísérték végig Magyaryék tanulmányútját.

Egy mozzanatról még számot kell adjak, nevezetesen arról, hogy mi köti össze az alábbi, Magyaryékkal így vagy úgy kapcsolatba került személyeket. Aroszjev, Freund, Bekzadjan, Kresztyinszkij, Sztomonjakov, Mihelsz, Kurz, Seldt, Unschlicht, Hackevics, Melbart, Cseljapov, Docenko, Troickij, Kraval, Bubnov, Nazaretjan, Krilenko, Pinkevics, Undrevics, Ivan Akulov, Angarov, Bauman, Pasukanyisz, Rubinstein, Pjatakov – először csak felületesen pillantottam a lábjegyzetekre, de aztán újraolvastam a könyvet, majd csak a lábjegyzeteket, és a sztálini rendszer egy egészen megdöbbentő aspektusa bontakozott ki. A fenti személyeket ugyanis az kötötte össze, hogy mindegyiküket kivégezték. Magyary a szovjet útja után két-három évvel nem találkozhatott volna azokkal, akikkel tanulmányútja során megbeszéléseket folytatott. Nem a Magyaryékkal való találkozás miatt végezték ki őket, „csak" az 1937–38-as sztálini vérengzés áldozatai lettek Kémkedés, nacionalista, ellenforradalmi, trockista szervezetben, terrorista szervezetben való részvétel, kártékony-terrorista tevékenység, fegyveres ellenforradalmi összeesküvés koncepciós vádja miatt végeztek velük. Rákosiéknak példát

mutattak a Magyarországon tomboló kommunista diktatúra ötvenes évek eleji vérengzéseihez.

Magyary megtartotta varsói előadását, amelyben külön részt szentelt a szovjet-orosz közigazgatási és irányítási rendszernek. Hogy mennyire voltak elégedettek ezzel szovjet vendéglátói, azt nem tudjuk. Túlzottan nem, mert bár elismerte a szovjet hatalom „eredményeit" a gazdasági és közigazgatási területeken, a nagykövet Magyary itthon tartott előadásairól szóló jelentései szerint kifejtette azt a gondolatát is, hogy „a szovjet rendszer idegen Európa kultúrájától, közigazgatási-jogi fogalmaitól és hagyományaitól".

A Magyary házaspár, bár tudatosan készült az általuk előre látott elkerülhetetlen változásra, a szovjet front elől menekülve, Héregen az orosz katonák atrocitásai miatt öngyilkosságot követtek el. Magyary búcsúlevelében, 1945 márciusában ezt írta: „A régi világ összeomlott. Mulasztásaiért, hála Istennek, nem érzem magam felelősnek. Nagyon mély változás lép a helyébe, amelyet megértettünk, és Feleségemmel együtt készültünk a nagy feladatra, hogy szerencsétlen országunk az új világba annak helyes felismerésével illeszkedjék bele." Mi már tudjuk, ha túlélte volna a szovjet front átvonulását, nem válthatta volna valóra elképzeléseit. A magyarországi kommunista diktatúra Magyary számára semmilyen szerepet nem osztott volna, hacsak nem a vádlottak padján valamely koncepciós perben. Halálával és az 1946–47-es történeti fordulóval hosszú évtizedekre sírba szállt egy korszerű, hatékony és eredményes közigazgatási rendszer felépítésének kísérlete, hosszú időre megszakadt a magyar közigazgatás korszerűsítésének igénye és folyamata.

Petrik Béla

(Egy konzervatív úr a baloldali zarándokok között. Magyary Zoltán szovjetunióbeli útja. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Babus Antal, Argumentum, 2014. Budapest, 244.)

A FUNTINELI BOSZORKÁNY

Van valami furcsa és megmagyarázhatatlan

Van valami furcsa és megmagyarázhatatlan abban, hogy egy nemrégiben bemutatott magyar film címét idézzem, hogy a „filmszakadás" óta, vagyis a 2010-ben megalakított Andy Vajna által kormányzott Nemzeti Filmalap által készített filmek zöme vígjáték. Mondjuk tízből nyolc. Ezért is mondhatta a fodrászné, hogy: „a magyar film mostanában... olyan tingli-tangli". Láttam a tükörből, hogy keresi a szavakat, nem akar megbántani, de ennél pontosabban nem is fogalmazhatott volna. Mert mit is jelent az, hogy tingli-tangli? Súlytalan, semmitmondó, felejthető. Az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz. Ráadásul a főszereplők maximum harmincévesek, lehetőleg celebek, jómódúak és a filmet nézve senki meg nem mondaná, hogy Magyarországon élnek. „Fiatalos, pörgős, vagány és szexi film" – méltatta a romantikus vígjátékok egyikét a kritika. Nos, ez mindegyikről elmondható, de ennyi és más semmi.

Hogy ez a fene nagy jókedv miért uralkodott el a filmgyártásban, amikor sokak szerint Európa legpesszimistább népe vagyunk, az valóban megmagyarázhatatlan. Ha hozzáteszem, hogy viszont nem megy át a filmfinanszírozási szűrőn semmi, ami a magyarok történelmével, kultúrájával, ne adj Isten nemzeti tudatával kapcsolatos – lásd elutasított Toldi, A funtineli boszorkány, Tóth Ilona-forgatókönyvek és még folytathatnám –, akkor már árnyaltabb a kép és akár azt is gondolhatnám, hogy itt a magyar nép tudatos szellemi lenullázása folyik. De miért épp az úgynevezett nemzeti kormány alatt és feltehető támogatásával?

Ám most maradjunk a filmeknél. A *Van valami furcsa és megmagyarázhatatlan* címűnél, Reisz Gábor debütáns alkotásánál. A film úgy hatott rám a felvázolt mozis környezetben, mint tikkasztó, csüggesztő hőségben egy pohár friss víz. Épp olyan ugyanis, mint az első filmek voltak, amikor még azt hittük, hogy a film művészet és nem kaptafára gyártott termék. Az első film jó esetben névjegy, ami sok mindent elárul a készítőjéről. Régen azt mondtuk az ilyenre, hogy szerzői film. Nemzedéki filmet látunk a szó hagyományos értelmében. Egy nemzedék közérzetrajzát, aki nem akar felnőni, mert nem vonzzák

azok a lehetőségek, amit a felnőtt élet kínál. Mint tudjuk, ma ez világjelenség, nem ideológia-függő. Áron, a film főhőse sem áll be a sorba, inkább vállalja a retardált, „visszamaradt" életmódot – harminc évesen se állása, se lakása, se hírneve, csak egy piacképtelen bölcsészdiplomája van. Albérletben lakik, anyagilag a szüleire utalva, ráadásul szerelme is elhagyja. Ez utóbbi zökkenti ki a fiút igazán, mert ő valóban szerelmes. A mai világban ez sem trendi, a mély érzelem valamiféle gyengeségnek, fogyatékosságnak tűnik. A szerelmet ilyen könnyed játékossággal, mégis átélhetően megjeleníteni már rég láttam filmen. A mi főhősünk se nem pörgős, se nem vagány, se nem szexi túlságosan. Lúzer – ahogy mondani szokás. De szerethető. Önirónia erősebb, mint az önsajnálata. Csetlik-botlik, igyekszik megfelelni – családi ebéden, HR-es nőnél, alkalmi munkavállalóként –, de valami mindig közbejön. Például egy buli, ahol részegen vesz egy repülőjegyet Liszabonba, természetesen a szülei bankkártyájáról. A kijózanodás – az összeg apja egyhavi fizetése – drámai. Össze kell kaparnia a pénzt. Kérdőívezik, mosogat, s közben halogatja a nagy lépést, a C.V. megírását. Anyja valószínűleg el tudná helyezni, de ezt a lehetőséget is elbaltázza. S logikátlan bár, de mégis elutazik Portugáliába. Senki nem csodálkozik, mindenki meg van győződve róla, hogy azért utazik el, mert „itt" nem lehet élni. De Áron Lisszabonban is önmaga. Találkozik egy kedves lánnyal, aki segít munkát találni, s megint van néhány örömteli, felszabadult pillanata. A munkában is halad, már nem mosogató a kínainál, hanem recepciós egy irodaházban. De egy reggel, amikor otthon felejti az irodakulcsot, sarkon fordul és meg sem áll hazáig. Magyarországig. Budapestig. A kisvakond-effektus működik – rossz, de ez a hazánk –, vagy megszabadult végre a szerelemtől, ami itthon kísértette minden játszótérben, piros kabátban, szőke hajban? Ennek eldöntését a nézőre bízza a rendező.

Hosszú-hosszú ideje az első magyar film, amiben létező, ismerős emberek valós gondjaival, problémáival találkozunk. Áron és haverjai, barátai pesti fiatalok, szülei fáradt, fásult, de igyekvő emberek, akik, különösen az anyja, érzik Áron szabadulási kísérletét a taposómalomból, s ő a maga módján segít is neki. A film epizódokból építkezik, eklektikus stílusban, de mégsem esik szét. Az irónia mindig jelen van és Áron személyi-

sége is árnyalt, pontosan felskiccelt. A mellékszereplők, a postáslány, a földrajztanár – ez utóbbi hátborzongatóan erős – a szülők; mindannyiuknál kevésből is felsejlik az egész.

Ez egy igazi „one man show": a rendező, a forgatókönyvíró és az operatőr is Reisz Gábor. Nem kis teher ez a hármas szereposztás, mégis fantasztikus az a könnyedség, az a következetesség, amivel vállalja saját sztorijának egyszerűségét, nem terheli meg semmi feleslegessel. Ezt hívják arányérzéknek, s mivel működik, a film is életre kel. A rendező biztos kézzel irányítja hivatásos és amatőr szereplőit, akik sokszor saját szövegüket mondják. Kicsit szabadszájúan, hiszen valószínűleg a mindennapjainkat eluraló, s a filmben is szükségképpen jelenlévő trágárság miatt lett 16 éven felüli a film. A kamera érzékenyen, ötletesen mutatja meg Budapest és Lisszabon hétköznapi arcát, a mindennapok szürkeségét, amin csak a szerelem emlékképei ragyognak át. A filmet szeretik a fiatalok, külföldön is sikere van, gondolom, azért, mert világjelenségről beszél, jóllehet magyarul, hiszen végre egy hiteles, hazai környezetet láthatunk filmen. S ha hozzáteszem, hogy ez „csak" egy vizsgafilm, bizakodhatunk Reisz Gábor jövőjében. Egy fecske nem csinál nyarat – mondják. De emlékeztethet a nyárra, arra, hogy lehet magyar filmet is készíteni, nem csak hozott anyagból dolgozni, másolni az ilyen-olyan külföldi kasszasikereket.

Tóth Klára

CSILLAGHULLÁS: HAP GALÉRIA 2003–2014

11 év, 110 kiállítás története

Tizenegy éven át folyamatosan rendezett 110 kiállítás után befejezte működését a budai Margit körúton a Hap Galéria, és záró kiállítással, valamint erre az alkalomra megjelent emlékkatalógussal múlt novemberben búcsúzott a közönségtől. A látogatók az évek során törzsgárdává értek. A kezdeményezés, a téma, illetve a bemutatott személyek és életművek kiválasztása, az anyag összegyűjtése és legtöbbször még a képkere-

tek falra erősítése is mind Winkler Barnabás Ybl Miklós-díjas építész munkája volt és érdeme maradt.

Fél évszázados épülettervező hivatását először az Ipartervnél, majd 1990-től kezdve a Hungaro-Austro Projekt (HAP) irodában – ennek vezetőjeként – tervezőként végezte. Ipari épületek, lakótelepek és lakóházak, iskolák egyaránt épültek fel munkája eredményeként. Szakmai érdeklődése családi örökség: édesapja a két világháború közti magyar építészet egyik kiválósága, a nála öt évvel idősebb bátyja ugyancsak korán jutott az Ybl Miklós-díjjal kitüntetettek sorába. De Barnabásnak volt ezen kívül egy értékes tulajdonsága: megfigyelő- és regisztrálóképességével fél évszázadon át rögzítette magában a magyar építészet menetét. Szinte minden tervezőt ismert, sokkal barátságba került. Jól ismerte édesapja nemzedékének a kiválóságait és alkotásait is. Jó érzékkel sorolta be a hazai építészeket. Szorgalmazta a magyar építészet közelmúltban létrejött megannyi jeles alkotásának ismertetését. Az arra érdemes alkotók kevésbé ismert munkáinak megbecsülését pedig hiányolta. Méltánytalanul mellőzött személyek munkásságának feltárását, bemutatását szinte kötelességének tartotta. Ilyen meggondolásoktól indíttatva született a Margit körút 24. földszintjén egy régi üzlethelyiség kibővítésével a kiállítás rendezésének gondolata. Abban az épületben, melynek hatodik emeletén a HAP iroda működik.

Az első kiállítást 2003 kora őszén édesapja életművének szentelte. A család soproni. Winkler Oszkár 1930-ban a budapesti műegyetemen végzett építész, első megvalósított alkotása a szülők – Barnabás nagyszülői – részére épített Löver-ház volt, mely munka máris friss szelet érzékeltetett. A soproni Frankenburg úton 1935-ben felépített társasház annyira új szellemet képviselt, hogy jogosan szerepelt nemrég egy New Yorkban, a korai modern európai építészetről kiadott könyvben is. A terméskőből falazott Károly-kilátó, az akkori soproni főiskola matematikaépülete és kollégiuma, az István menedékház és több városi lakóépület is a két világháború közti új magyar építészet remekművei. A háború után – immár az állami tervezőirodai kötelékben – tervezte és építette társszerzőkkel a kecskeméti OTI-székházat. A soproni nagyszabású épületasztalos-ipari üzem – a feladat sajátos funkciója miatt – ismét felhívta magára a külföld figyelmét is. Winkler Oszkár

2003→2014

11 év
110 kiállítás
Hap Galéria

A HAP GALÉRIA 11 ÉVÉT BEMUTATÓ KATALÓGUS FEDELE

már 1953-ban, a kitüntetés alapításának alkalmából részesült az Ybl Miklós-díjban.

Barnabás apja révén ismerte meg a budapesti egyetem középület-tervezési tanszékének jeles professzorát, Kiss Tibort, aki a Kőbányai sörgyár több épületét, társtervezővel a pannonhalmi olasz gimnáziumot, a pesti belváros Cukor utcájában pedig azt a bérházat tervezte, amely az erkélyek falfelületeinek ötletes helyzetével a szűk utcában is fényhez juttatja a lakószobákat. A Hap Galéria Kiss Tibornak életmű-kiállítást szervezett, és emlékiratait könyvben jelentette meg.

A kiállításokkal bemutatott alkotók sorában szinte természetes, hogy a Hap Galériában a soproniak száma a vidéken dolgozó építészek és képzőművészek sorában magas, de mégsem méltánytalan. Hiszen éppen Sopron és Pécs voltak már a két háború közötti években a modern építészet magyarországi zászlóvivői Budapesten kívül. Ezért a galéria korán kiállítást szentelt a pécsi (idősebb) Visy Zoltánnak, aki Harkányban és Mohácson az 1930-as években kimagasló értékű épületeket alkotott. És következett a soproni Füredi Oszkár, aki ugyancsak a harmincas években volt Sopron jeles építésze. A városban épített néhány bérház, a zsidó aggok háza, az Alsólőverben merően új formaszemléletet tükröző homlokzatokkal jogos feltűnést keltő két lakóház, a brennbergi bányászlakóházak és a telep mozija ma már nagyrészt műemléknek minősülő alkotások.

A 2014. évi záró kiállítás alkalmából terjedelmes katalógus jelent meg, mely felsorolja a Hap Galéria évtizedének rendezvényeit, kiállításait, kiadványait. Ezekből állítunk össze itt kis csokrot. A „nagy öregek" sorában szerepeltek Sándy Gyula, Tálos Gyula, Kotsis Iván. A 20. század közepén tevékenyek között Györgyi Dénes, Gádoros Lajos, Dávid Károly, Preisich Gábor, Szendrői Jenő és Szrogh György. A második világháborút követően munkába állt építészek sorából mintegy húsz építészt mutatott be a galéria, közülük legalább Farkasdy Zoltán, Pázmándi Margit, Jurcsik Károly, Csaba László, Nagy Elemér, Polónyi Károly és Balogh István nevét ragadjuk ki és említsük itt meg.

Az építészethez kötődő képzőművészek is nagy számmal szerepeltek a galériában bemutatottak között. Így a Herder-díjas szobrászművész Szakáll Ernő, a festőművész Ágoston Ernő, az épületfotóival kitűnő Diebold Károly és még sokan mások.

Külön említést érdemel az építészmérnöki oklevelet szerzett, mégis színművészetéről ismert Latinovits Zoltán, akit építész kollégája és jó barátja, Molnár Péter örökített meg a Hap Galéria kiadásában *Felülről körözve* címmel megjelent szépirodalmi alkotásával és egy kiállítással is. Sajátos Zsolnay kerámiagyűjteményét Winkler Barnabás *Kezdetben volt a rózsaszín* címmel mutatta be, az értékes anyag ma Pécsett látogatható.

Winkler Barnabást a több éven át alapos megfontolások után végzett válogatás vezette rá annak a méltánytalanságnak a felismerésére, ami az Ybl Miklós-díj adományozásból különböző okok miatt kimaradt építészekkel történt. Kezdeményezésére, a Magyar Építőművészek Szövetségének támogatásával sikerült ezt nagyrészt orvosolni, és 2010-ben tizenhét, időközben elhunyt építész kapott posztumusz Ybl Miklós-díjat, amit az elhunyt hozzátartozója vehetett át. Ez egyaránt volt szakmai és politikai elégtétel. Természetesen csak olyan személyekről lehetett szó, akik a díj 1953. évi alapítása idején éltek. A Hap Galéria még abban az évben kiállításon mutatta be az érintettek tevékenységét (*A Magyar Szemle* 2010. 5–6. száma beszámolt erről). Hajós Alfréd, Medgyaszay István és Kós Károly bizonyára idős koruk miatt lettek mellőzve a hivatalos díjból az aktív fiatalok javára, Árkay Bertalan „bűne" a templomépítés volt, Kiss Tibor pedig az első világháborúban kapott vitézi rangja miatt maradt ki az elismerésből. Különösen sértő volt, hogy noha Nyíri István 1953-ban részesült ebben a kitüntetésben, addig Lauber Lászlót, akivel a két háború között együtt tervezte a kimagasló értékű budapesti épületek egész sorát (többek között a Pénzintézeti Központ irodaházát a budapesti Szabadság téren), személyes okok miatt hanyagolták. Minap joggal kérdezte valaki, miért csak az építészek részesültek ilyen utólagos jóvátételben, míg más szakmákban a kitüntetések elmaradásával okozott sérelmeket alig orvosolták. Erre az a válaszom, hogy sajnos nem áll mögöttük egy a Hap Galériához hasonló mértékadó kezdeményező.

A Hap Galéria könyvei között a már említett Kiss Tibor professzor *Befejezetlen önéletrajza* mellett Jánossy György, Gulyás Zoltán és Molnár Péter építészete, Kotsis Iván *Életrajzom*, Winkler Barnabás *Kezdetben volt a rózsaszín* című kötetei szerepelnek. Ezek mind kortárs építészetünk majdan történelemmé

avanzsáló kategóriájának hézagpótló munkái. Köszönettel kell megemlítenem, hogy a Hap Galéria emlékiratai sorában szerepel *Az ión fejezet* című munkám is.

Molnár Péterné Baló Borbála és Winkler Barnabás (a Hap Galéria bevonásával) 2004-ben „Molnár Péter emlékdíj"-at alapítottak, ezzel a kuratórium javaslata alapján azóta is minden évben fiatal tehetségeket tüntetnek ki.

A Hap Galéria egy évtized alatt jelentős kapcsolatot teremtett az építészek és az érdeklődő közönség között. Fontos előrelépés volt ez a magyar kulturális életben, az építészet és az ahhoz kötődő képzőművészetek ismeretének terjesztésében. Személyhez kötődő volt a kezdeményezés, a mindvégig magas szintű munka, és most a nemesnek minősíthető befejezés is. Csillaghulláshoz hasonlítható. Ami az elmúlásnak nagyon szép természeti jelensége.

Kubinszky Mihály

CHARLIE-K, HITEK, VALLÁSOK

Ha száz év múlva a történészek visszatekintenek a 2015-ös év elejére, remélhetőleg nem fogják azt gondolni, hogy a január 7-én elkövetett véres párizsi merénylet fordulópontot jelentett az európai civilizáció sorsának alakulása szempontjából. A történelem sokkal bonyolultabb folyamatok összessége; még akkor is, ha merényletek, gyilkosságok nemegyszer indítottak el lavinaszerű, sorsdöntő folyamatokat. És bár a világ az új évszázad elején minden jel szerint nagy átalakulás előtt – vagy már a kellős közepén – áll, a francia *Charlie Hebdo* elleni támadás keltette hatalmas felháborodás, tüntetés, tiltakozás a merénylet után inkább látszik a különféle őszinte érzelmeket felhasználó és indulatokat korbácsoló média-tematizációnak, mint a földrész sorsát döntően befolyásoló történelmi fordulópontnak.

A felháborodást nem kis mértékben erősítették a merénylet kulturális előzményei, amelyeket sokan és sokféleképpen írtak le. A jelenségek legismertebb „monográfusa" azonban Samuel

P. Huntington lett, akinek 1996-os, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* című műve voltaképpen Fukuyama *A történelem vége és az utolsó ember* című 1992-es neoliberális világszemléletének kritikája volt. Van, amiben igazolta a történelem Huntingtont, az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsának Carter alatti fehér házbeli koordinátorát, van, amiben nem. Huntington számtalan közelmúltbeli esemény elemzéséből vonta le következtetéseit, és amikor 2001. szeptember 11-én támadás érte a Világkereskedelmi Központ ikertornyait és a Pentagon Virginia állambeli épületét, számtalan elemző gondolt arra, hogy a csaknem háromezer halálos áldozattal járó merénylet az eltérően fejlődött civilizációk szükségszerű harcának következménye.

A kétezres évek első felében azonban nem a New York-i volt az egyetlen terrortámadás: 2002 októberében és 2004 szeptemberében csecsen lázadók öltek, előbb a moszkvai Dubrovka színházban, utóbb az észak-kaukázusi Beszlán egyik általános iskolájában. 2004 márciusában Madridban, 2005 júliusában Londonban követtek el terrortámadást az al-Kaidához képest kisebb iszlám szervezetek. Jelentős felháborodást keltett az oslói tragédia is 2011-ben, ez a merénylet azonban meglehetősen más természetű volt, mint azok, amelyeknek elkövetői vallási indítékra hivatkoztak, vagy a jelek alapján ezt a kiindulópontot tették vélelmezhetővé.

A világ vallási vezetői persze azonnal elítélték a támadásokat, és nyilatkozataikban, beszédeikben igyekeztek azt is elmagyarázni, hogy más emberek meggyilkolását nem lehet visszavezetni semmiféle vallási meggyőződésre. Igyekezetük azonban részben hiábavaló volt, hiszen sok nyugati elemző egyszerűsítő érvelése szerint a legfőbb probléma maga a vallás; sőt, a kritikák tükrében az is bátran kijelenthető, hogy az iszlámon kívül a kereszténységet tekintik a legnagyobb veszélyforrásnak. Ez a kommunikációs tér minden ésszerű bírálat ellenére meglepően egységes és a jelek szerint nemhogy nem visszaszorítható, de egyre jobban erősödni látszik. Természetesen a magát megtámadva érző „nyugati civilizáció" politikai és kommunikációs képviselői csöppet se voltak egységesek a kérdés megítélésében, sőt, 2001-től 2015-ig hatalmas változások is történtek az úgynevezett közbeszédben.

Így nem különösebben meglepő, hogy a katolikus egyház a legegyértelműbb, terrorizmussal kapcsolatos üzenetek ellenére is kommunikációs hátrányba került. A szeptember 11-én elkövetett terrortámadások után a pápai reakció irányával kapcsolatosan érezhető nyomás nehezedett a Szentszékre, hiszen a nyugati világ politikai vezetői nemcsak a gyilkos merénylet megbélyegzését várták el az egyházfőtől, hanem a „világ igazsága" helyreállításának vágyát is. II. János Pál azonban nem sok elvárást teljesített be, hiszen bár súlyos szavakkal ítélte el a támadást, felhívta a figyelmet a bosszú, vagyis az erőszakos igazságszolgáltatás veszélyeire is. S mivel az amerikai püspöki kar támogatta a Bush-adminisztráció terrorellenes politikai (és ezzel katonai) lépéseit, a szentszéki és a helyi püspöki kari álláspont bizonyos feszültségbe került egymással. Igaz, a két eltérő szemlélet nem kapott nagy nyilvánosságot, és ezért keveseknek is tűnt föl, viszont a Bush-kormány megtorló politikája és a pápa békére felszólító üzenete mindvégig ellentmondott egymásnak. II. János Pál már a szeptember 11-i tragédia másnapján, az általános kihallgatáson elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy egyedül a párbeszéd jelenthet megoldást. „Még ha látszólag a sötétség erői uralkodnak is, a hívők tudják, hogy nem a gonoszé és a halálé az utolsó szó" – mondta. „Ma, sokkal inkább, mint valaha, szükség van a béke valódi munkásaira, akik merészen vállalják, hogy a népek között hidakat építsenek, nem pedig árkokat ássanak."

S a Szentszék azóta is folyamatosan hangsúlyozza, hogy a párbeszédet nem helyettesítheti a háború, hiszen az elmélyíti a problémákat, növeli a fanatizmust, és szegénységet eredményez.

II. János Pál határozottan elítélte az erőszakot, és meggyőződéssel hirdette, hogy az erőszak erőszakot szül. Ez a szemlélet olyan történelmi helyzetekben, mint amilyen az 1991-es Öbölháború volt, meglehetősen egyértelmű konfrontációt jelentett az erkölcsi probléma megítélésének kérdésében az Egyesült Államok vezetésével. És természetesen az erőszak–megtorlás logikáját elutasítva a Szentszék szembekerült a terrortámadások eltervelőivel és kivitelezőivel is, minek következtében a pápa ismét a terroristák célkeresztjébe került. 2002 decemberében a londoni *Sunday Times* arról írt, hogy a szeptember 11-i terrortámadás kitervelői két pápa elleni sikertelen merényletért is fe-

lelősek: Oszama bin Laden legmagasabb rangú helyetteseinek egyike, Kalid Sejk Mohamed személyesen vett részt a Fülöp-szigeteki akció végrehajtásában.

2004. szeptember 11-én az Osservatore Romano címlapján a *Sötétség az emberiség történelmében* címmel jelent meg; az írás öt jelentős terrorcselekményt nevesített: az ikertornyok és a Pentagon elleni támadást, a 2002. október 12-i, Bali szigetén elkövetett, 202 emberéletet követelő robbantást, a madridi és beszlani mészárlásokat, és a 2004. szeptember 11-i, iraki terroristák által elkövetett túszszedést.

A 2015 januárjában elkövetett párizsi merénylettel kapcsolatosan is azonnal reagált a Szentszék. Ferenc pápa szerdán este elítélte a tizenkét emberéletet követelő merényletet, csütörtök reggel pedig a vatikáni Szent Márta-házban mutatott be szentmisét a francia fővárosban történt terrortámadás áldozataiért, imádkozott a sebesültekért és az elkövetők megtéréséért.

Külön érdekesség, hogy január 8-án, Jean-Louis Tauran bíborossal, a Vallásközi Párbeszéd Pápai Tanácsának elnökével négy francia imám vett részt az általános kihallgatáson, s közös nyilatkozatot adtak ki, amelyben nemcsak a gyűlölet és erőszak minden formáját ítélték el, hanem arra is emlékeztettek, hogy szólásszabadság nélkül az emberi élet veszélyben van. A nagyon bölcsen megfogalmazott szöveg kiemelte, hogy a gyűlölet emberéletet pusztít, sérti a személy méltóságát, és aláássa a vallási és kulturális megkülönböztetés nélküli együttélést.

A nyilatkozat végül a kialakult kommunikációs helyzetre is reflektált, kérve a tömegtájékoztatás felelőseit, „hogy olyan információt szolgáltassanak, mely tiszteletben tartja a vallásokat, azok híveit és vallásgyakorlásukat." Ezért aztán nem túlságosan tág értelmezési feladat mind az imámok közleményében, mind Ferenc pápa Federico Lombardi, a szentszéki sajtóiroda igazgatója által január 7-én tolmácsolt üzenetében a személy méltóságának védelmét megtalálni. Lombardi hangsúlyozta, hogy Ferenc pápa szerint szembe kell szállni a testi és lelki erőszak minden formájával, mert az lerombolja az emberi életet, megsérti az emberek méltóságát.

Nagy kérdés, hogy a nyugati világ az emberi méltóságot vagy a szólásszabadságot tartja-e nagyobb értéknek, s hogy lesz-e elég erő a tömegtájékoztatás irányítóiban ahhoz, hogy a

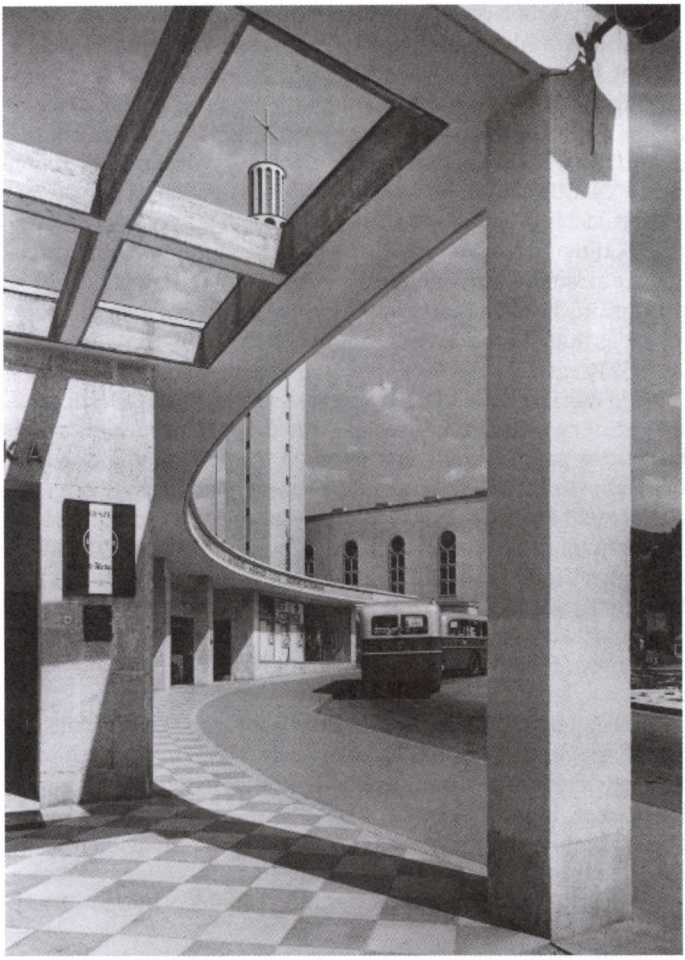
két értéket kicsinyes, pillanatnyi és sokszor anyagi természetű érdekekből ne akarják egymás ellen kijátszani. Pillanatnyilag ugyanis úgy tűnik, hogy a merénylet után hatalmas példányszámban megjelenő szatirikus lappal szolidaritást vállalók nem nagyon foglalkoznak ezzel az ellentmondással.

Fáy Zoltán

VOLT EGYSZER EGY NDK

Nemcsak a tragikus 1944-es esztendőről, hanem a negyed évszázaddal ezelőtti varázsos 1989-es évről is megemlékeztünk 2014-ben. Fontosak az ünnepek, a jubileumi visszatekintések. Nem mintha az ilyen alkalmak kapcsán vadonatújat tudhatnánk meg a sorsfordító történelmi pillanatokról. Abban sem lehetünk teljesen biztosak, hogy a történelmi példák felmutatásából az utókor képes levonni a megfelelő következtetést. Mégis jó rátekinteni a nagy elágazásokra, hiszen az idő múlásával hozzáférhetővé válnak korabeli dokumentumok, megjelennek visszaemlékezések, így tisztábban láthatók a döntések mozgatói. Ami pedig a gazdasági és társadalmi következményeket illeti, az utókor számára már rendelkezésre állnak tényadatok, és így könnyebb ítéletet mondani siker és sikertelenség dolgában.

Tekintsünk most rá a huszonöt évvel ezelőtti történéseknek egy olyan mozzanatára, amely valóban világpolitikai jelentőségű fordulat volt, és egyben a magyar rendszerváltozásnak is szerves részét alkotta. Ez pedig a német egyesülés, vagy másfelől nézve a kommunista irányítás alatti keletnémet állam, a valamikori NDK megszűnése. Ezeken a hasábokon, ahol jó ideje a magyar társadalmi-gazdasági folyamatok belső és külső komponenseit elemzem a nemzetünk előtt álló feladatok értelmezésének szándékával, a német egyesülés jubileumának kapcsán is valójában a hazai dolgainkat kommentálom. Az NDK sorsa, a keletnémet rezsim bukása és az ott lezajló nagy átalakulás ugyanis mind olyan ügy, amely párhuzamként vagy éppen kontrasztként szolgálhat annak értékeléséhez, ami velünk történt akkor és azóta.

AUTÓBUSZ VÉGÁLLOMÁS A PASARÉTI TÉREN
Tervezte: Rimanóczy Gyula, 1937

Hans-Werner Sinn, vezető német közgazdász professzornak öt éve, a huszadik évforduló kapcsán közzétett elemzése szerint politikailag jól sikerült a német újraegyesülés, gazdaságilag nem. A siker eléggé szubjektív fogalom; a szóban forgó ügyhöz való közelség, az abban való érintettség sokat számít; e verdiktben is benne vannak az érintettek várakozásai, reményei – és mindannak hiányos teljesülése. A gazdaság ugyan természeténél fogva mérhető jelenség, mégsem könnyű egyértelmű metrikát rendelni sikerhez, félsikerhez, kudarchoz. A legegyszerűbb, ám ismerten nem hibátlan teljesítménymutató az egy főre jutó bruttó hazai termék alakulása valamely bázisévhez, vagy jól választott mércéhez hozzámérve. Német viszonyok között az NSZK egy főre eső GDP-je volt a kézenfekvő bench-mark: e mércén mérve a volt NDK az 1990-es évek legelején a nyugatnémet szint egyharmada körül állt, majd két évtized alatt a kétharmados szintre jutott, ma némileg e fölött található. Mivel negyed évszázad alatt a német gazdaság nem csekély növekedésen ment át, az országos átlag felé tett relatív felzárkózás külső szemmel nézve komoly teljesítmény. Másfelől a közvetlenül érintettek számára mindez úgy is megélhető, hogy a keleti tartományok negyed évszázad alatt sem lettek képesek az ország átlagának közelébe eljutni. A nyugati országrész lakói ehhez azt is hozzátehetik magukban, hogy sok százmilliárd márkába került a keletiek támogatása a kezdet kezdetétől fogva.

Kétségtelen, hogy termelékenységben, gazdasági fejlettségben megmaradt az olló. Nyugdíjban és bérben viszont kisebb a keleti lemaradás – ami csakis a nyugati transzferek révén lehetséges. Másfelől éppen itt található a keleti tartományok bér-versenyképességi gondjainak egyik gyökere: keleten a termelékenységnövekedés ütemét meghaladó mértékben nőttek a jövedelmek – de azok még így is elmaradnak a nyugati tartományok szintjétől.

Nyilvánvaló hasonlóságok és egyben kiáltó ellentétek adódnak a mi magyar viszonyainkhoz mérve. A magyarországi egy főre jutó GDP a német szintnek szintén a harmada körül-alatt állt a nagy átalakulás kezdetén. Nálunk azonban nem támogatta érdemi külső anyagi segítség a rendszerváltozást az első időszakban, lényegében egészen a legutóbbi évek EU-s alapjainak beáramlásáig. Így is elég sikeres felzárkózáson mentünk át az

első tizenöt évben. Ám a többi hasonló helyzetű országhoz képest eltérés, hogy a 2000-es évek elejére elért relatív jövedelmi arány (a nyugat-európai nemzeti jövedelmi szint felére tehető egy főre jutó GDP) valójában változatlan maradt az utóbbi évtized során, azaz megrekedt a magyar konvergenciafolyamat. Eközben a csehek és a szlovének inkább a kétharmados szint közelében vannak, az észtek pedig gyorsan tartanak odafele.

Ha viszont nem az egy főre jutó GDP, hanem a bérek, nyugdíjak szintjét tekintjük mércének, mint ahogy az emberek zöme ez alapján ítél felzárkózásról – nos, az minálunk jóval alatta van az uniós átlag felének. Más szóval az anyagiak terén rosszabbul állunk, mint ami a bruttó hazai termék mutatóiból következne. Ez egyébként közgazdaságilag jól magyarázható, noha politikailag kellemetlen jelenség tőkeszegény és így tőkeimportőr országban, mint amilyen hazánk is.

Magyarázattól függetlenül: a hazai munkavállaló, alkalmazott, vállalkozó arányában kevesebb jövedelemre tesz szert minálunk, mint ami a GDP-adattal mért gazdasági teljesítmény alapján dukálna, de az igazi gond nem ez, hanem hogy maga a GDP sem nőtt érdemben máig 2005-től számítva. Ez valóban példa nélküli jelenség, hiszen a környékünkön a 2009-es válság ellenére máig már nagyot nőttek a nemzeti jövedelmek. Még az eleve magasabb szintű keletnémet jövedelmi szint is tovább emelkedett, ha szerény ütemben is. A magyar nemzeti jövedelem egy évtized távon végbemenő stagnálása, és az egyéni, családi reáljövedelem pangása részben a feltűnően gyenge magyar gazdasági aktivitás jelenségéből vezethető le. Kevesebben dolgoznak nálunk, mint tőlünk nyugatabbra, és az aktívak egy igen jelentős része kis termelékenységű munkát végez, és itt nemcsak az utóbbi öt-hat évben felfuttatott közmunka ügyére kell utalnunk. A hatékony munkahelyek számát illető lemaradásunkból pedig egyenesen következik az, hogy az egy magyar polgárra jutó termelékenység elmarad a számunkra történelmi mérceként szolgáló nemzetekétől.

A hatékony, termelékeny, jól jövedelmező munkahelyek relatíve kis számának persze oka van. A magyarázó okok részben a magyar intézményi-technológiai-szervezettségi viszonyokból fakadnak, részben a potenciális és tényleges munkavállalók szakmai szintjével, motivációjával, emberi tőkéjével kapcsola-

tosak. Mint ahogy a keletnémet térség társadalmi indikátorai is elég jó magyarázatot adnak arra, hogy az új tartományokba öntött rettentő sok tőke ellenére ott miért kisebb még mindig a termelékenység (noha meghaladja a mienkét).

Ami a volt NDK rendszerváltozásának adatait illeti, azokat a fenti közgazdasági megfontolások ismeretében többfajta módon lehet értelmezni; első ránézésre a gazdasági mutatók nem látszanak alátámasztani Sinn professzor sokak által osztott kritikus nézetének helytálló voltát. A német átlagszint egyharmadáról kétharmadra jutni: ez mégiscsak minőségi ugrásnak számít – külső szemmel. Mint ahogy mi magyarok is gyakran elismerő szavakat hallunk az idelátogató szakemberektől, üzletemberektől arról, hogy milyen szép ütemben modernizálódunk, gyarapodunk. Ugyanakkor személyes ismereteink és nagymintás felmérések tanúsítják: a magyarok nagy többsége nem így látja a történéseket. Hasonló alapon valóban félsikernek vagy akár kudarcnak élheti meg egy német, hogy egy emberöltő sem lett elég a keleti tartományokban az országos átlag megközelítésére.

Főleg akkor lehet erős az egyén csalódása, ha a kiinduló szintről más az emléke. Ez a csalódás mind a keletnémet, mind pedig a magyar esetben eléggé elterjedt. Sűrűn találkozom olyanokkal, akik egyszerre gondolják úgy, hogy az ország gazdasági-pénzügyi csődben volt a Kádár-rezsim vége felé, mindeközben ugyanők a negyed évszázaddal ezelőtti világ virágzó téeszeiről és jól működő nagyvállalatairól őriznek emléket (meg azt, hogy ezeket a cégeket azután „szétverték" valakik, valamiért).

Nos, a keletnémet esetben is élhet hasonló értékelési zavar a fejekben. Mi magunk úgy tanultuk az egyetemen, hogy „az NDK a világ tizedik legnagyobb ipari hatalma". Ez úgy Dél-Korea rangját adta volna a keletnémet államnak. Néhány ágazatban valóban elértek erős pozíciókat, sőt még az is rosszul őrzött titka volt a keletnémet rezsimnek, hogy állami vállalatai lényegében vámmentesen az Európai Közösség belpiacára termelhettek – ha volt elég versenyképes termékük. Így mindenki hihette azt, hogy lemaradásuk nem volt szakadékszerű a nyugatnémet normákhoz képest – amíg el nem jött az igazság pillanata. Az a bizonyos kiinduláskori egyharmados teljesítményszint valójában a későbbi modern statisztikák alapján rekonstruálható: a politikai rendszerváltozás pillanatában nem

lehetett tisztán látni a tervgazdasági rezsimek tényleges fejlettsége, teljesítőképessége dolgában.

És nem csak a „keletiek" elfogultságáról, illúziókergetéséről van szó: a nyugati elemzők, megfigyelők, hatóságok sem láttak tisztán a politikai válságba került keleti rezsimek gazdasági realitásainak kérdéseiben. Igen tanulságos e szempontból Helmut Kohl akkori német kancellár visszaemlékezése (A *fal leomlásától az újraegyesülésig* – Antall József Tudásközpont, 2014, Budapest,): a végjáték napjaiban a keletnémet rezsim pénzügyi helyzetéről fokozatosan derült ki a meghökkentő valóság. A nyugatnémet gazdaságelemzők eleinte a nyugati termelékenységi szint felére tippelték a keleti tartományokét, és ahhoz kalibrálták a modernizációs igényt, támogatási követelményeket. A tényadatok sokkal rosszabbnak bizonyultak. De az akkor még létező Szovjetunió belső gazdasági viszonyairól is meglepő dolgok bukkantak fel a német kancellár és Gorbacsov főtitkár tárgyalásai során: a világ második nagyhatalmának 1989 telén már súlyos ellátási gondjai voltak, amint az a német tárgyalóféltől kért anyagi segítség jellegéből és mértékéből kiolvasható.

A kommunista rezsimek – ezt mi jól tudjuk – becsapták népüket, a külvilágot. És magukat is. Az adatok manipulálása, a valóság szisztematikus meghamisítása, a vágyak és a valóság állandó összekeverése annyira része lett a rendszernek, hogy talán tényleg senki sem volt már ismeretében a valódi viszonyoknak. Kohl emlékirataiban visszatérő elem, hogy e kritikus évben, a Fal leomlása után, de még a teljes újraegyesülés bekövetkezte előtt milyen sebességgel romlanak a keletnémet gazdasági viszonyok.

Éppen ez a hirtelen romlás, a belső tartalékok nyilvánvaló hiánya gyorsította fel az NDK megszűnését, holott nagy erőknek állt volna érdekében (keleten és nyugaton egyaránt), hogy tovább fennmaradjon a két külön német állam. Ugyan a nyugati szövetségesek már az 1952-es Németország-szerződésben célként jelölték meg az újraegyesített Németországot, „amely az NSZK-hoz hasonló szabadelvű-demokratikus alkotmánnyal rendelkezik, és integrálódik az európai közösségbe", de az annak idején előre meg nem határozott időpontra vonatkozó puha politikai üzenetnek számított. Most pedig 1990 őszére a keletnémet

állam megszűntével tizenhétmillió német vált a gyors folyamat részeként a nyugati demokratikus rend és (nagy meglepetésre) az észak-atlanti biztonsági rendszer részévé. Máskülönben érdemes felfigyelni arra, hogy Kohl számos helyen mintegy eposzi szófordulatként használja a liberális/szabadelvű demokrácia meghatározást az európai polgári rendszerre.

Magyarországról nézve is úgy látszott az utolsó pillanatokig, hogy az NDK gazdasági helyzete viszonylag rendezett maradt az 1980-as évtizedek során, szemben azzal, ami a szovjet, lengyel vagy román kommunista rezsim alatt történt. Az persze tudható volt, hogy a merev politikai rendszer és az ortodox, túlcentralizált irányítási szisztéma következtében a keletnémet gazdaságnak is gyenge a fejlődési és adaptációs képessége. Azt azonban nem lehetett kívülről érzékelni, hogy mekkora belső eladósodottság alakult ki az elvileg tervszerűen gazdálkodó állami vállalatok és szervezetek között, mint ahogy azt sem, hogy az NDK külső fizetőképessége már súlyosan megkérdőjeleződött az utolsó évekre. Mindenesetre számunkra a gazdasági tét nagy volt, csupán a Szovjetunió előzte meg a keleti árucsere mértékét tekintve az NDK-t 1989-ben.

A magyar politikai fordulat bekövetkezte után ipari és kereskedelmi miniszterként az első két hivatalos utam éppen ezért az egyesült Németországba, annak is a keleti tartományaiba, valamint Moszkvába vezetett. Az új német tartományok vezetőivel annak reményében kezdeményeztem tárgyalásokat, hogy a magyar vállalatok számára annyira jelentős NDK-s termelési kooperációkból a lehető legtöbbet meg tudjuk őrizni vállalatközi szinten. Sajnos az útnak ez a fő rendeltetése nem valósult meg, mivel a keletnémet állami cégek tulajdonjogát átvevő Treuhand vezetői semmi érdemi garanciát nem tudtak és nem is akartak adni. Emiatt például a magyar mezőgépgyártó nagyvállalatok kritikus helyzetbe kerültek, hiszen a megelőző időszakban a termelési szakosodás keretében bizonyos főegységekre, termékekre ráálltak, és más egységek gyártását átengedték az NDK-s félnek, ám a német újraegyesülés azonnali következtében hirtelen eltűntek a technológiai láncba illeszkedő keletnémet partnereik.

A német hivatalosság érzékelte gondjainkat, és más területen igyekezett is megadni a tőle telhető segítséget, de a ter-

melési lánc akár csak átmeneti megtartásáról le kellett mondanunk. Inkább már csak megmosolyogtató emlékként maradt meg bennem, hogy segítőkész tárgyalópartnerem egy fél mondatban szóba hozta a Trabant-gyár igen jutányos áron való eladásának ügyét. Lett volna nyilván sajtóvisszhangja, ha az első nemzetközi tárgyalásról egy komplett autógyár egymárkás áron való megszerzésének bejelentésével térek vissza – de persze nem a Trabant technológiai szintje hiányzott a magyar iparból. Nagyobb aspirációink voltak már akkor, és nem is alap nélkül. Élénken érdeklődtek a német üzleti körök hazánk iránt. Ezt 1990-ben személyesen tapasztalhattam például azon a híres-hírhedt októberi héten, amelyen a kórházi kezelés alatt álló Antall József miniszterelnök helyett nekem kellett a díszvendég ország képviselőjeként beszédet mondanom Frankfurtban a munkaadók országos szövetségének közgyűlésén – miközben itthon már kezdett felforrósodni a hangulat az üzemanyagok hatósági árának nagymértékű emeléséről kiszivárgó hírek nyomán („taxisblokád"). A német tőke részvételével valóban modern kapacitások sora jelent meg nálunk, kezdve a GM-Opel szentgotthárdi gyárával. Az különösen fontos volt, hogy két évre rá az Audi motorgyár-építési beruházásában Győr nyert – Magdeburggal szemben. Holott nyilván óriási nyomás nehezedett a csoport vezetésére, hogy az új tartományokban valósuljon meg a modern, stratégiai fontosságú projekt. Ám addigra nyilvánvalóvá lett, hogy a hirtelen magasra emelkedő keletnémet bérszint (amely azonban az ott lakók szemében érezhetően elmaradt a baden-württembergi vagy bajor bérszinttől) veszélyeztetné a német autóipar nemzetközi ár-versenyképességét – és talán a Magdeburgban rendelkezésre álló munkaerő minősége sem érte el azt, amit Győr tudott nyújtani.

Ugyanakkor az is elmondható, hogy a rendszerváltozás legelső éveiben a (nyugat-)német tőke a reméltnél némileg lassabban jelent meg gazdasági életünkben, éppen azért, mert jó néhány évbe tellett, amíg végbement a keleti tartományok gazdaságának újraintegrálása, s ez idő alatt az üzleti figyelem és a szabad tőke jelentős részét a volt NDK kötötte le. Az a fajta erős német–magyar gazdasági kapocs, amely jelenleg olyan sokat segít nekünk a világgazdaság hullámzó viszonyai között fenntartani a kivitelt, az ipari munkahelyeket, a nemzeti jöve-

delmet, nem egy csapásra alakult ki; hiába, a gazdasági folyamatok kibontakozásához idő kell.

Ez az általános igazság adhat némi eligazítást annak eldöntésében, hogy vajon jól sikerült-e a német újraegyesülés. Ha a kiinduló professzori értékelést elfogadjuk, azaz a politikai sikerhez gazdasági kudarc társult, e látszólagos ellentmondásra megkapjuk a közhelyszerűen igaz magyarázatot: más idődimenzióban változik a politika világa, mint a gazdaságé. Az utóbbi „rendbetételéhez" több idő kell. Ám ezzel együtt mégis vitára provokáló a szembeállítás. Lehet-e politikailag sikeres egy társadalmi változás, ha gazdaságilag nem az. Nálunk legalább – mondhatjuk keserűen – egy vonatkozásban összhang van: a gazdasági helyzetről és a társadalmi viszonyokról egyaránt negatívan vélekedik az ország nagyobb fele. Olyannyira, hogy az ilyen felmérésekkel foglalkozó szervezetek nemzetközi rangsorában hazánk az utolsó helyeken található.

Nem új dolog ez; már ezeken az oldalakon is előkerült, hogy a nagy összehasonlító érték- és közvélemény-kutatások szerint 2009-re Magyarországon többségbe kerültek azok, akik a piacgazdasági evidenciákat nem fogadják el, a kialakult kapitalizmussal alapvetően elégedetlenek. Ezzel szemben a volt NDK területén az antikapitalista beállítottság alacsony szintű volt ugyanezen (válságos) esztendőben, az elutasítás aránya alig haladta meg a nyugati tartományokban mért értéket, és messze elmaradt mondjuk a francia nagyközönség körében előforduló piacellenesség arányától. Más politikai-értékrendi mutatók szerint is nyugatias lett a volt NDK lakóinak a profilja. Ez megint csak kontrasztként állítható szembe a magyar társadalom többségének értékrendjével, nézetrendszerével, amely bizony egyértelműen posztkommunista jellegű (akárcsak a szerbek, bosnyákok, bolgárok többségéé).

Gazdasági teljesítményadatoktól függetlenül ezért arra hajlik az ember elemzőként, hogy inkább ossza a negyed évszázados jubileum kapcsán elhangzott emelkedett, és többségében elégedett véleményeket a német újraegyesülés mérlegét illetően, semmint a türelmetlenek táborát növelje. Elég nekünk kritikusnak és türelmetlennek lennünk a mi magunk huszonöt évét illetően.

Bod Péter Ákos

AZ AGRÁRTUDOMÁNYI EGYETEM VÍZTORNYA, GÖDÖLLŐ
Tervezte: Jánossy György, 1955

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XXIII., Nos. 11.–12., December 2014, Budapest.
Editor-in Chief: Gyula Kodolányi.
Publisher: György Granasztói.
Published by Magyar Szemle Foundation.

Gáspár Gróh, Editor, Magyar Szemle, and Director at the Office of the President of the Republic, Budapest. *We, Too, Were Allowed to Dream.* On the 25th anniversary of the Romanian Revolution, we recall the tide of solidarity, support and hopes for a renewed Romanian-Hungarian friendship, which rose with the Revolution – some months later to be subdued in inter-ethnic disturbances in a country where little more happened than a younger pragmatic faction of the Communists wrenching power from the hated dictator.

Melinda G. Mátyus, Reformed pastor, Temesvár (Timisoara, Romania). *Visit Us, My Lord – Overture of the Romanian Revolution of 1989.* The Revolution was started by the brave and internationally known critic of the Ceausescu regime, László Tőkés, pastor in the Western Romanian city of Temesvár. A gathering crowd protecting him against an arrest warrant by the authorities for many days, became the core of resistance and insurgence in mid-December 1989. The author was a close collaborator of Rev. Tőkés, and we are now publishing excerpts from her diary of those days.

Béla S. Király, political historian, Editor, Magyar Szemle, interviews Ambassador GYÖRGY CSÓTI on regional autonomy. The latter filled important positions in Hungarian diplomacy as well as Parliament during the last 25 years. He is also deputy Chairman of the Atlantic Council of Hungary. An important area of his expertise is regional autonomies for ethnic minorities in Europe – most notably the Hungarian Székely region in Romania.

István Horváth, librarian and historian, Budapest (ed.). *The Plight of the Hungarian Peasant. Letters by First World War Veterans in the Literary Heritage of Gyula Illyés. Part II.* In the late 1930's intellectuals in the Hungarian Peasant Party collected short autobiograhies by peasants enrolled to fight in the War. We are publishing a selected series of these accounts of rare authenticity.

Virág Csejdy, Visual Editor, Magyar Szemle. *Diary in Drawings by a Hungarian Prisoner of War in the Great War.* In 1989, at a flea market, painter Péter Stefanovits found the copy book belonging to Ödön Helm, an officer in the Austro-Hungarian Army. The line drawings in pencil, betraying considerable professional skill for an amateur, show scenes of the lives of captured officers in Russia starting with 1918.

Géza M. Szebeni, former diplomat, historian, Budapest. *Charles De Gaulle in the First World War.* The future statesman's diaries, notes and camp documents reveal everyday life on the „Western front" with an eerie realism and professionalism – also presenting the personality of a patriotic soldier of unflinching devotion, characteristic of French officers coming from the famous school of St Cyr.

Tamás Deme, historian of education, Vitéz János Faculty of the Pázmány Péter Catholic University, Esztergom. *The Natural System of Sándor Karácsony.* The famous educational reformer of the 1930'a and 1940's, Karácsony built up a system of learning based on his special social and developmental psychology, not unrelated to contemporary French and other European experiments.

Mátyás Borostyánkői, architect, Budapest. A descendant of Mátyás Baldauf, founder of the famous Mátyás Cellar in Budapest, recounts a special family legend of catering spanning the whole first half of the 20th century, up till nationalisation and beyond. The Mátyás Cellar was a favourite meeting place for public men and artists, as witnessed by photographs, and details of frescoes shown here.

László Ablonczy, critic, former Director of the National Theatre, Budapest. *He Was Our Protector... Endre Gellért Was Born 100 Years Ago. Part II.* Endre Gellért was the most outstanding director of the generation emerging after the Second

World War. He fought an ongoing struggle for excellence and moral integrity with Communist cronies in theatre life. His patronage of Hungarian dramatists prominent in the 1956 Revolution brought on him a hostile political campaign, and he killed himself in 1961.

János Szávai, former diplomat, literary historian, Budapest. *This Side and Beyond: Albert Gyergyay's Essay on Camus. Canonization of the French Writer in Hungarian Literature.* The prominent translator and critic of French literature, after a fruitful decade in the 1930's, found contacts with France almost impossible, and was observed with suspicion by the Communist authorities after 1949. Yet in 1964 he wrote a well-researched essay on Albert Camus, placing him with the great French moralists rather than the novelists.

Géza Jeszenszky, historian, former Minister of Foreign Affairs, Budapest. *Was Hungary's German Occupation Inevitable?* An analysis of the course Hungarian politics took from 1940, which can be summed up as a playing for time, as an unwilling ally of Nazi Germany. An open break with the Nazis would have brought doom for the entire Jewish population of Hungary, earlier than the mixed campaign of mid-1944 – and the final outcome would have remained the same for Hungary in every respect. The adverse fate of Hungary and East Central Europe was brought about by the strategy of President Roosevelt, unwavering in its course despite many warnings.

1% Metaphysics – a column in memory of György Szabados. Judit Kodolányi has selected classic Hungarian poems of the Second World War and the Holocaust, by György Sárközi, Miklós Radnóti and János Pilinszky.

1944–45 in Hungary – In our column we reprint witness accounts selected by Gyula Kodolányi. Zoltán Szabó's Militärbegräbnis-Verein describes 15 October 1944 in Budapest, when the Nazis overthrew the legitimate regime of Regent Horthy. Madness took over in the country, dominated by Germany's fateful military cult and Nazi rage. In an unpublished memoir by architect and writer Pál Granasztói the last years of the War are recorded by a progressive civilian – Hungary's helpless drift toward tragedy.

Books and Events

Klára Tóth. *The White God.* In a review of Kornél Mundruczó's recent movie, much accalimed at the Cannes Festival, our film critic comes to the conclusion that gratuitous horror and violence make an excellent recipe for Kitsch, when concocted with a good dose of silliness.

Mihály Kubinszky. *More Best Buildings of Europe.* Our architecture columnist discusses outstanding buildings from the material of the *European Union Prize for Architecture – Mies Award 2013*, an exhibition at Vienna's Architecturzentrum.

Zoltán Fáy. *Pope or Synod?* The episcopal synod of October 2015 brought a resounding conflict between the Pope and the majority of the 191 Roman Catholic bishops invited to discuss the situation of the family in the world. While the Hungarian Cardinal Péter Erdő as the official chief interlocutor presented the critical positions of the clergy with his usual firm reserve and circumvention, in the aftermath of the synod the Pope's chief critic, Cardinal Raymond Leo Burke was transferred form his high Vatican post to Chaplain of the Order of the Chevaliers of Malta.

Péter Ákos Bod. *Gain and Profit.* The former Governor of the Hungarian National Bank surveys the difficulties of the average citizens of East Central Europe to accomodate themselves morally and mentally to the the new world of capital investment since 1990.

This issue of Magyar Szemle is illustrated with material for Mátyás Borostyánkői's memoir, and a selection of the drawings of Ödön Helm.

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XXIV., Nos. 1.-2.,
February 2015, Budapest.
Editor-in Chief: Gyula Kodolányi.
Publisher: György Granasztói.
Published by Magyar Szemle Foundation.

Gáspár Gróh, Editor, Magyar Szemle, and Director at the Office of the President of the Republic, Budapest. *A War Reaching into the Present.* „The siege" remained a household phrase in every Budapest family after 1945 – for the author, born in 1953, too, the phrase and the stories of privation, destruction, deaths and violence by armies, as handed down by elders, remained alive to this day.

Melinda G. Mátyus, Reformed pastor, Temesvár (Timisoara, Romania). *Visit Us, My Lord – Overture of the Romanian Revolution of 1989, Part II.* The Revolution was started by the brave and internationally known critic of the Ceausescu regime, László Tőkés, pastor in the Western Romanian city of Temesvár. A gathering crowd protecting him against an arrest warrant by the authorities for many days became the core of resistance and insurgence in mid-December 1989. The author was a close collaborator of Rev. Tőkés, and we are now publishing excerpts from her diary of those days.

Gergely Egedy, political historian, University of State Administration, Budapest. *Scotland: A Plebiscite on Identity.* From a leading expert of British and American political history, a detailed and judicious account of the recent Scottish plebiscite, its aftermath, and its contribution to the complex questions of national identity.

Sándor Romano Rácz, writer and sociologist, Budapest. *Transferring from an Oral Culture into a Written One. On the Great Callenge for Roma Culture.* In brilliantly written close-ups of everyday Roma life in Budapest and other parts of Hungary, Romano Rácz presents the stages of Roma emancipation – the archaic

Romanian Romas, those on the threshold of consumer equality, and those on the way to adaptation to the larger society.

Luca Pápai, Editor of Magyar Szemle, in an interview with ÁKOS GERGELY BALOGH, Editor of the popular intellectual website Mandiner, discuss the different attitudes of readers and writers of internet journalism and blogs, noting that the printed press and its peculiar way of writing occupies a niche in communication which fulfills a lasting demand.

Géza Antal Entz, diplomat and art historian, Budapest. *On Dénes Radocsay.* The pioneer of the research on medieval Hungarian religious art belonged to a generation of giants who, under the seemingly adverse conditions of Communism laid the modern foundations of many branches of art history and archeology in Hungary. In his twenty-five years' career Radocsay's output of standard histories and handbooks would put to shame whole teams of scholars today.

László Ablonczy, critic, former Director of the National Theatre, Budapest. *He Was Our Protector...Endre Gellért Was Born 100 Years Ago. Part III.* Endre Gellért was the most outstanding director of the generation emerging after the Second World War. He fought an ongoing struggle for excellence and moral integrity with Communist cronies in theatre life. His patronage of Hungarian dramatists prominent in the 1956 Revolution brought on him a hostile political campaign, and he killed himself in 1961.

Gáspár Gróh. *The Formation of the Literary Ideals of Dezső Szabó.* A child of the early 20th century, Dezső Szabó was educated in Hungary, France and Italy, emulated Futurism and activism and a kind of national essentialism as an influential essayist after the First World War. His ideosyncratic style, a ceaseless outburst of energy, made him a flamboyant presence in his time, but his intellectual make-up is no little task to unravel for a critic of our day.

Eszter Kaba, Senior Archivist, Institute for Political History, Budapest. *The Visual Diary of a Prisoner of War.* Accompanying our second installment of the pencil drawings of Ödön Helm, captrured as an officer of the Austro-Hungarian Army in Russia in 1918, the author gives an overview of the conditions and plight of the companions of Helm as prisoners of war.

1% Metaphysics – a column in memory of György Szabados. In the pesent issue we re-print passages form the Second World War memoir of the famous avantgarde artist Lajos Kassák, selected by Judit Kodolányi.

1944–45 in Hungary. Memoirs selected by Gyula Kodolányi. In the present issue we are publishing the first part of a manuscript, *Hospital in the Siege.* The author is the famous ophthalmologist Dr. István Györffy, who spent the siege of Budapest, together with his family, at his university hospital, looking after the injured, saving persecuted people, and keeping the clinic equipment intact from ransackers.

Books and Events

Béla S. Király. *Patrick Modiano in the Labyrinth of Ceremony.* A touching moment of this year's Nobel ceremony was the clumsy authenticity of the French writer earning the distinction, who discreetly broke all rules of behaviour for our age of overjoyed and stylish TV celebrities.

Patrick Modiano. *In Our Day Memory Is Less Certain of Itself.* Passages from the novelist's Nobel Award Speech reveal a humility and seriousness in the face of life's evanescent memories, and the evanescent words which try to capture a reality for the self.

Béla Petrik. *Documents of a Strange Journey – Dr. Zoltán Magyary's study trip to the Soviet Union in 1935.* Dr. Magyary, an outstanding scholar who was searching for viable models of public administration amid modern governments' expanding policy tasks, was allowed to interview dozens of Soviet authorities on the running of the Soviet state. A tragic sequel to his journey is that these experts were executed almost without exception within three years of his visit, in Stalin's purges. (*Egy konzervatív úr a a baloldali zarándokok között.* Selected, with an Introduction, by Antal Babus. Argumentum, Budapest, 2014).

Klára Tóth. *The Funtineli witch. There Is Something Strange and Unexplainable.* After a season of glib and insignificant potboilers, our film critic has stumbled upon a genuine new Hun-

garian movie: Gábor Reisz's work that lent us the subtitle of this article. The traces of a first film are all there – in its freshness, authenticity, and occasional raw solutions.

Mihály Kubinszky. *Stardust: HAP Gallery 2003–2014.* Hungary's only architectural gallery, a Hungarian-Austrian venture in private management, has closed its doors after twelve seasons. The dedicated initiator of the project, Barnabás Winkler, himself coming from a distinguished family of architects, not only arranged one-man shows for the best architects of the last half century, but also launched the idea of a posthumous Ybl Prize for Hungarian architects who could not receive the distinction out of oversight, neglect, or political bias.

Zoltán Fáy. *Charlies, Faiths, Religions.* In the aftermath of the shocking Paris slaughter, the head of the Roman Catholic Church found himself faced with a difficult communication task, our columnist on religious affairs explains. The solution Pope Francis found, the stressing of personal dignity as a central value, administered justice to the victimsof the carnage as well as to people whose religious sensitivities are hurt by the excesses of free speech.

Péter Ákos Bod. *Once There was a GDR,* says our economic columnist speaking of the economic Wunderkind of the Soviet bloc – only to collapse overnight. The former Governor of the Hungarian National Bank examines the realities behind that historical bubble.

The present issue of Magyar Szemle is illustrated with photographs of medieval Hungarian art, modern Hungarian architecture (Mihály Kubinszky), and pencil drawings by Ödön Helm.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Ablonczy László (Bodroghalász, 1945) újságíró, kritikus. 1978–1990 között a *Film, Színház, Muzsika* munkatársa, 1991–1999 között a Nemzeti Színház igazgatója volt. 1999–2005 között Párizsban élt. F. d.: Petőfi Sándor Sajtószabadság-díj (1998), Bethlen Gábor-díj (2002), Magyar Örökség-díj (2011). F. m.: *Latinovits Zoltán tekintete* (1987); *Nemzeti a magasban. Krónika dokumentumokban, 1963–1995* (1996); *Nehéz álom* (1997); *A szivárvány alatt – Utak Erdélybe* (1997); *Megélt színház* (1998); *Jelentés a völgyből* (1998); *Sütő András 75 éve* (2002); *Bartók Béla kertjében – Marosszentimrétől Párizsig* (2003); *Szélfútta levél... Évek Mensáros Lászlóval* (2004); *Múló levelek Párizsból 2002–2004* (2005); *Nemzeti lélekharang – Jászai Maritól Bubik Istvánig* (2007); *SZÍN-VALLÁS – Avagy az Őrnagy úr feldarabolásának szükséges voltáról* (2007); *Latinovits Zoltán élete, halála és feltámadásai* (2011); *Régimódi színháztörténet ÁVH-s iratokkal... – és Raksányi Kutyával* (2012); *Sinkovits Imre a Hargitán* (2013).

Bod Péter Ákos (Szigetvár, 1951) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczcsal, Václav Klausszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs.* Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006), *Az elpolitizált gazdaság* (2011), *Pénzügyi alapok. Tapasztalatok és tanulságok pénzügyi válság után* (2012).

Egedy Gergely (Budapest, 1953) egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar. F. m.: *Nagy-Britannia története a XX. században* (1999, 2011), *Ausztrália története* (2000), *Konzervativizmus az ezredfordulón* (2001), *Brit konzervatív gondolkodás és politika* (2005), *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe* (2006, 2011).

Entz Géza Antal (1949, Kolozsvár) művészettörténész, 1973–1990; az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa. Szakterülete Erdély középkori építészete és a műemléki topográfia. 1990–1994 között az Antall- és Boross-kormány ál-

lamtitkáraként a határokon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenység irányítója, az 1998-as Orbán-kormány idején a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke, majd a külföldi magyar intézetek főigazgatója, a határon túli magyarságot segítő Pro Professione Alapítvány elnöke. F. m.: „Erdély építészete" fejezetek a *Magyarországi művészet története* című kézikönyv I. kötetében (1987), *Fejér megye művészeti emlékei* (Sisa Józseffel), (1998), *Magyarország műemlékei. Székesfehérvár* (szerk., 2009.)

Fáy Zoltán (Baja, 1966) könyvtáros, publicista. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán tanult. Írásai jelentek meg többek között az *Új Magyarország*ban, a *Napi Magyarország*ban és a *Magyar Nemzet*ben. F. d.: Táncsis Mihály-díj (2010). F. m.: *Ferencsek Gyöngyösön* (1999); *A Gyöngyösi Ferences Könyvtár* (2012).

G. Mátyus Melinda (1969, Szováta) temesvári református lelkész. A teológiát Kolozsváron (1994), az összehasonlító irodalomtudomány szakot Szegeden (2004) végezte el. F. m.: *Színről színre* című dokumentumregény (2011). A *Játéktér* című színházi folyóirat színikritikusa, a *Kút* című temesvári református lap szerkesztője.

Gróh Gáspár (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* rovatvezetője, a Köztársasági Elnöki Kabinet belpolitikai vezetője. 2007-ben Pethő Sándor-díjat kapott. F. m.: *Egymásért vagyunk.* (Tanulmányok, kritikák, 2000.) *Szabó Dezső: Az elfelejtett arc* (Válogatás és szerkesztés, 2001), *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső* (Válogatás és szerkesztés, 2002), *Móricz Zsigmond: A magyarság rendeltetése* (Válogatás és szerkesztés, 2004), *Cs. Szabó László. A kis népek hivatása.* (Előszó, válogatás, szerkesztés, 2005), *Nézni a láthatatlant* (Kisesszék, 2005), *Határ.Ok nélkül* (Tanulmányok, kritikák, 2006), *A következmények országa* (2011), *A magyarság rendeltetéséről* (2013).

Kaba Eszter (Budapest, 1976). Főlevéltáros, könyvtáros (Politikatörténeti Intézet). Az Intézet levéltárában folyó Magyarok a Szovjetunióban 1914–1941 című projekt munkatársa. Kutatási témája a hadifogolykérdés, elsősorban az első világháború során az orosz hadifogságba esett katonák tábori életkörülményeinek feltérképezésével foglalkozik. A *Hadszíntér és hátország* (www.elsovh.hu) című weblap felelős szerkesztője.

Kubinszky Mihály (Sopron, 1927). Építészmérnök, az MTA doktora. Munkahelyei: állami építőipar (1950–1957), Nyugat-

magyarországi Egyetem (1957–1995), itt 1978-tól az Építéstan tanszékvezető egyetemi tanára. Nyugdíjazását követően Prof. emeritus és dr. h.c. Szakirodalmi munkásságának fő témái a legújabb kori építészettörténet, építészeti kritika, vasúttörténet építészeti vonatkozásai, műemlékvédelem, tájépítészet és Sopron város építészete. F. d.: Ybl Miklós-díj (1992), az MTA Mikó Imre-díja (1998), Széchenyi-díj (2003).

Pápai Luca (1976, Sopron) olvasószerkesztő, a *Magyar Szemle* és a *MúzeumCafé* munkatársa. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán végezett, majd többek között a *Heti Válasz*ban jelentek meg írásai.

Petrik Béla (1965, Budapest) ügyvéd. A népi mozgalommal foglalkozó írásai az *Új Látóhatár*ban, a *Hitel*ben, az *Életünk*ben és a *Magyar Szemle*ben jelentek meg.

Romano Rácz Sándor (1940, Ecseg). Írói nevén: Romano Rácz Sándor. Volt segédmunkás, mezőgazdasági bérmunkás, gyári munkás, kőműves, termelésirányító, műszaki ellenőr, műszaki előkészítő, zenész. A rendszerváltás időszakában rövid időt töltött a cigánypolitikában, majd 1992-től 2004-ig az ELTE Neveléstudományi Tanszékén egy cigánypedagógiai szakcsoportot vezetett. Jelenleg nyugdíjas óraadó ugyanott. F. m.: *Néma gyereknek is értse a szavát* (In: *Gyerekcigány*, szerk.: Farkas Endre, 1994.), *Kárpáti cigány–magyar szótár és nyelvtan* (1994), *Romanyelv-ismeret* (In: *Megközelítések*, szerk.: Nahalka István, Torgyik Judit, 2004), *Rejtett örökségünk* (In: *Milyen a gyerekcigány?* Szerk.: Szabolcs Éva, 2007), *Cigány sor* (szociográfia, Magyarország felfedezése sorozat, 2008), *Közösség és emlékezet* (In: *Cigányokról másképpen*, szerk.: Boreczky Ágnes, 2009). Budapestért díjat 2003-ban kapott.

S. Király Béla (Sóvárad, 1957) közíró, politológus, a Magyar Politikatudományi Társaság tagja. A Kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem filozófia–történelem szakán, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem politológia szakán végzett. Társadalomismeretet tanult Eindhovenben világbanki ösztöndíjjal. Esszéket, tanulmányokat, szépprózát, jegyzeteket publikál hazai és külföldi folyóiratokban, napilapokban.

Tóth Klára (Nyíregyháza, 1953) filmkritikus, publicista. A Magyar Művészeti Akadémia levelező tagja, az MMA művészetelméleti tagozatának a filmművészek által delegált tagja. F. m.: *Don Quijote köpenyében* (Pályakép és dokumentumok B. Nagy Lászlóról, 2005); *A láthatatlan ország. Esszék a magyar filmről.* (2011). Kiadás előtt áll filmesszéinek újabb gyűjteménye.

SZÁZAD V·É·G

ÚJ FOLYAM 74. SZÁM 2014. 4.

HOLOKAUSZT

Vári György: „Hogy tűz ne hulljon Szodomára"

Fejérdy András: Szavak és/vagy tettek? A magyar katolikus püspökök magatartása a vészkorszak idején

Novák Attila: Identitásváltások. Mozaikok a magyar zsidóság szellemi változásairól a második világháború évei alatt

Laczó Ferenc: Tanúságtételek a példátlanról. Magyar zsidók beszámolói a holokauszt alapvető jellemzőiről 1945-46-ból

Olosz Levente: Felelősségre vonás a vészkorszak bűneiért Észak-Erdélyben

Köves Slomó: A holokauszt emlékezete és az identitás

Mezei Balázs: Hit Auschwitz után. Gondolatok a hitről, tekintettel egy korszakos tragédiára

WWW.SZAZADVEG.HU

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
Granasztói György

Főszerkesztő:
Kodolányi Gyula

Tipográfiai terv:
Banga Ferenc

Műszaki szerkesztés
Dombi Viktória
Nyomda Séd Nyomda Kft.,
Felelős vezető: Katona Szilvia

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap
Üzletága
1088 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán,
kézbesítőknél, e-mailen:
hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft
A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033
Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Tengerentúlra
hajóval fél évre: 16 000 Ft,
légipostán: 18 000 Ft;
Európába: 15 000 Ft;
elsőbbséggel: 17 000 Ft.
Külföldön a befizetés időpontjában érvényes árfolyamon ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és a Magyar
Szemle Könyvekkel együtt az
alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ-ban

GONDOLAT KIADÓI KÖR
KÖNYVESBOLT
(V., Károlyi M. u. 16.);

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrássy út 45.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(VIII., Horánszky u. 8.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

Könyveink kaphatók az
ALEXANDRA és
a LÍRA hálózatában is,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra megpróbálunk válaszolni, és igyekszünk azokat megőrizni. Ha nem sikerülne, szíves elnézésüket kérjük. A szerk.

VOLUME VI., NO. 1. BUDAPEST JANUARY 2015

HUNGARIAN REVIEW

A bi-monthly journal from Central Europe

CLARK S. JUDGE "Mr Gorbachev, Tear Down This Wall." • GÉZA JESZENSZKY Central Europe in the New World Disorder • PÉTER ÁKOS BOD Under Western Eyes: Perceptions of the Hungarian Economy • MIHÁLY NAGY Lifting the Curse on the Sevso Treasure, Part II • CHRISTIE DAVIS Blondes: A Tale of Beauty and Humour • Classic Hungarian Poems of the Second World War by GYULA ILLYÉS, MIKLÓS RADNÓTI, JÁNOS PILINSZKY • 1944–45, Hungary: JÁNOS HORVÁTH, ÁRPÁD KADARKAY, MÁRIA KURDI, MAGDA NÉMETH

Ki az adott tudományterület legfőbb őrtállója? Ez abban az időben Fülep Lajos lett, aki a 20. század fordulójának szellemi forrongásában az akkori baloldal rokonszenvét is kiváltó szerepe, a Tanácsköztársaságban vállalt közreműködése és belső emigrációja a Horthy-korszakban, mutatis mutandis Kodály Zoltán akkori szerepéhez hasonlóan, alkalmassá tette arra, hogy ezen a poszton a rendszer legitimációs igényeit kielégítse és az érinthetetlenség kivételes privilégiumát is mindvégig biztosítsa. Fülep Lajos szellemi és emberi formátumának köszönhető, hogy ezt a szakmánk történetében példátlan hatalmat a tudományos értékteremtés javára használta föl.

Entz Géza

Napjainkban az emlékezet már kevésbé biztos önmagában, és folyamatosan küzdenie kell a felejtés, az amnézia ellen. A felejtés súlyos rétegei alól csak a múlt szórványait, elmosódó, alig érzékelhető emberi sorsok meg-megszakadó nyomait tudjuk kimenteni. Kétségtelenül az a regényíró hivatása, hogy a nagy fehér lapok előtt állva életet leheljen azokba a dermedt szavakba, amelyek jéghegyekként sodródnak, merülnek a felejtés óceánján.

Patrick Modiano

... a sztálini rendszer egy egészen megdöbbentő aspektusa bontakozott ki. A fenti személyeket ugyanis az kötötte össze, hogy mindegyiküket kivégezték. Magyary a szovjet útja után két-három évvel nem találkozhatott volna azokkal, akikkel tanulmányútja során megbeszéléseket folytatott.

Petrik Béla

A mostani harmincasok ugyan már életük részeként tartják számon a számítógépet, de soha nem tudják olyan természetességgel integrálni az életükbe, mint a náluk akár csak tíz évvel fiatalabbak. A digitális világba történő beleszületés ugyanakkor magában hordozza annak a veszélyét, hogy az illető elveszti a kapcsolatát a létező valósággal, csak ebben a digitális világban tud élni és gondolkodni, és beleeshet az új analfabetizmus betegségébe.

Balogh Ákos Gergely

9 771216 623000 01502